बाळमित्र

भाग १

सदाशिवकाशीनाथछत्रे ह्यांनीं
इंग्रेजीवरून मराठीभाषेंत केला

तो,

मेजरक्यांडीसाहेब पाठशाळेचे प्रिन्सिपाल
ह्यांनीं शोधिला.

त्याचीही दुसरी आवृत्ति.

बोर्ड आफ एघुकेशन ह्यांच्या हुकुमावरून
पाठशाळेकडील छापखान्यांत
छापिली.

छापणार नारो रामचंद्र ठकार स॰ छा॰
मुकाम पुणें
इसवी सन्न १८५४
शके १७७६

MARATHI

TRANSLATION

of

Berquin's Children's Friend,

Vol. I.

By the late

Sadáshiva Káshináth Chhatre.

Revised & Corrected

By

MAJOR T. CANDY.

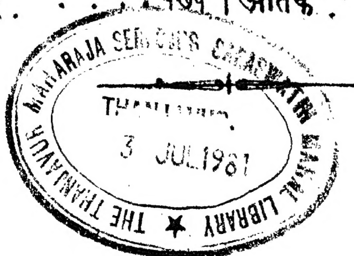
Second Edition of the revised Work,

Lithographed at the

Poona College Press.

1854

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना.

मुलांचे शिक्षारूप ग्रंथांविषयीं जे परिश्रम करितात त्यांस यद्यपि इतर ग्रंथकर्त्यांसारिख्या कीर्तीचा लाभ होत नाहीं, तथापि वास्तवीक पाहातां असें वाटतें कीं, असल्या कवींचे ग्रंथ मोठमोठे काव्यांहून अधिक उपयोगी व अधिक उपकारक आहेत. लाहान मुलांस मर्यादा व सद्गुण लावणें, त्यांस कुमार्गापासून संरक्षणें, त्यांस ज्ञानाचें खाजें देणें, आणि त्यांची बुद्धि विचारक्षम करणें, ह्यांविषयीं उद्योग करणें महापंडितांसही योग्य होय. अल्पमति आहेत ते मुलांची प्रवृत्ति निवृत्ति, त्यांचें खेळणें रुसणें, त्यांचे हर्ष विषाद, पाहून तें अज्ञान आपल्या मनास आणावयास योग्य नाहीं, म्हणून म्हणोत; परंतु ज्यांची लोकहितावर दृष्टि आहे; जे दीर्घ दृष्टीनें जाणतात कीं, एका मनुष्याच्या सत्कर्मादुष्कर्मानें सगळ्या दृष्टीचा फेरफार होत असतो, ते मुलांचे ठायीं ही सद्गुण दुर्गुण पाहून त्यांचे विचाराविषयीं अनास्था करीत नाहींत. पाहाणारे होते त्यांनीं शिकंदर बादशाह मूल होता तेव्हांच त्याचे बुद्धींत व्यापकता पाहिली. पुढें त्यानें सर्व पृथ्वीचीं राज्यें उलटीं पालटीं केलीं. शरीर तर सर्वांचें तेवढेंच, पण त्यांतल्या राहाणाऱ्याची योग्यता भिन्न भिन्न आहे, ती बहुत करून लाहानपणापासून बऱ्या वाईट शिक्षेप्रमाणें परिणामास पावते. म्हणून म-

प्रस्तावना.

नुष्यांचें भावी स्वरूप शिक्षेवर आहे. त्यासाठीं जो मनुष्य मुलां चे शिक्षेविषयीं आपल्या गुणांचा उपयोग करितो, त्याचा परिश्रम किती सफल म्हणावा!

ह्या ग्रंथकर्त्यानें दोन गोष्टी मनांत आणून ग्रंथ केला आहे; एक तर मुलांचें रंजन; दुसरी, त्यांस सद्गुण सहज लागावे. प्रति गोष्टींत सदाचरण व सुजनता ह्यांची प्रशंसा आहे; ह्यांत मोठ्या मोठ्या अघटित घटनेच्या गोष्टी सांगितल्या नाहींत; ज्या गोष्टी प्रायः मुलांचे नित्य परिचयांतल्या आहेत त्याच सांगितल्या आहेत. त्यांस जे सद्गुण लागावे म्हणून योजिले आहेत ते त्यांचे सामर्थ्याच्या बाहेर नाहींत. ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्या त्यांचेसारिख्या मुलांच्या, त्यांचे खेळगड्यांच्या, त्यांचे आईबापांच्या, त्यांचे बहीणभावंडांच्या, ज्यांशीं त्यांस नित्य प्रसंग असतो अशा चाकरांच्या, आणि जे त्यांचे नित्य पाहाण्यांतले पशु त्यांच्या आहेत. भाषाही बाळबोध योजिली आहे. हर्षविषादांचीं कारणें जीं जीं दाखविलीं आहेत त्यांमुळें जे त्यांचे मनांत विकार उत्पन्न होतात ते स्पष्ट केले आहेत; त्यांच्या अन्यायांचे जे वाईट परिणाम ते त्यांचे बुद्धीस आणून देऊन हींच त्यांचीं पारिपत्यें म्हणून सुचविलीं आहेत; आणि सदाचरणानें जें मनास समाधान उत्पन्न होतें तेंच त्यांचे सत्कर्माचें फळ म्हणून सुच-

प्रस्तावना.

विलें आहे. एथें जें जें सांगितलें आहे तेणेंकरून त्यांनीं सदाचरण हें सर्व सुखाचें साधन म्हणून त्याजवर प्रीति करावी; आणि दुराचरण हें सर्व दुःखाचें आणि पश्चात्तापाचें उत्पत्तिस्थान म्हणून तें वर्जावें, असा ग्रंथाचा अभिप्राय आहे.

हा ग्रंथ मुली मुलगे ह्या उभयतांसही उपयोगी आहे, आणि ह्या दोघांस उपयोगी पडावा म्हणून दोघांचे प्रसंग एकत्र आणून गोष्टी योजिल्या आहेत; प्रति गोष्टींत भिन्न भिन्न प्रकार दाखविले आहेत; अनेक सद्गुणांची प्रशंसा व दुर्गुणांची निंदा गोष्टींचे प्रसंगानें आणिली आहे. बहुतेक गोष्टींचे अनुभव मुलांचे ठायीं घडलेले पाहिले आहेत. कोठें कोठें नाटकें योजिलीं आहेत, तेणेंकरून मुलांस हावभावयुक्त निर्भीडपणें चौघांत बोलतां यावें, व लज्जेनें तोंड मुरडतात तें मुरडूं नये. पात्रांत आईबापें ही मिश्रित केलीं आहेत, तेणेंकरून त्यांस मुलांचे आनंद भोगावयास ही सवड दिली आहे.

हा ग्रंथ मुलांस पढविल्यानें त्यांस लाहानपणापासून अनायासानें बोलावयाचा अभ्यास होईल; त्यांचा शब्दसंग्रह वाढेल; त्यांस अनेक व्यवहार, अनेक रीति, अनेक नीति, समजतील; बुद्धि सदसद्विचारक्षम होईल; त्यांचें हृदय

प्रस्तावना.

कोमल होईल; मातापितरांच्या ठायीं त्यांचा प्रेमा वाटेल; बहीणभावांच्या ठायीं त्यांची प्रीति वाटेल; ईश्वरभक्ति वाटेल; पुढें मोठमोठाल्या विद्या शिकावयास सुगम होतील. सांप्रत मुलांच्या हातीं जे ग्रंथ पडतात ते त्यांचे बुद्धींत भरावयास अवघड आहेत. ह्या ग्रंथापासून जसा उपदेश मनांत भरेल, तसा अन्य ग्रंथांपासून भरणार नाहीं. ते समजुतीस खोल, अभिरुचीस रूक्ष, उपदेशास तीक्ष्ण, मुलांचे चित्तांत वाचण्याविषयीं तशी प्रीति उत्पन्न करणारे नव्हत. ह्या ग्रंथीं तसें नाहीं; एथें त्यांची भाषा, त्यांचे खेळ, त्यांचे उद्योग, त्यांच्या आवडीच्या गोष्टी सांगितल्यामुळें त्यांस वाचतां वाचतां प्रीति उत्पन्न होऊन, इकडे त्यांस नकळत सहज चांगले गुण लागावे, म्हणून त्यास बाळमित्र नांव योग्य आहे.

ह्या ग्रंथाचा कर्ता बरक्किन म्हणून कोणी महाविद्वान् फ्रेंच मनुष्य होऊन गेला, ज्याचे उपकार विलायतेंत सर्व आठविताहेत; ज्याचे वाणीनें आज्ञापित जो रस म्हटला तो उभा राहातो; ज्याचे वर्णन यथातथ; बाळपणांतील मानसिक विकार, रुचिवैचित्र्य, इत्यादिक धर्मांच्या यथास्थित स्वरूपवर्णनाविषयीं जो प्रशंसनीय; ज्याचा लेख अचेतनास चेतना आणितो; कोणताही विषय

प्रस्तावना.

ज्यानें आदरल्यामुळें श्रवणयोग्य होतो.

हा बाळमित्र ग्रंथ पूर्वी फ्रेंच भाषेंत होता; तींतून इंग्रेजींत आला, तिजवरून मराठींत आणिला आहे. फ्रेंच भाषा व इंग्रेजी भाषा ह्यांचा विचार करितां, ज्या भाषा आज शेंकडों वर्षे सुधारत आल्या आहेत; ज्यांत सर्व विषयांवर ग्रंथ आहेत; ज्यांत सर्व मनांतील अभिप्राय शब्दें करून दाखविता येतात इतके शब्द आहेत; ज्या महान् महान् बुद्धिमानांस परिचित आहेत; तर असल्या भाषांत जो रस झाला आहे तो रस मराठी भाषेंत कसा होईल? ज्या भाषेस आज दिवसपर्यंत व्याकरण, कोश, कोणीं केलेच नाहींत; जींत विद्वान लोकांचें चित्त रमलेंच नाहीं; जींत शब्दसंग्रह थोडा; जिची बोलावयाची शैली प्रौढ नव्हे. ह्यावर आणखी माझें भाषांतरही यथामति आहे; म्हणून सर्वांनीं कृपा करून ह्यांतील दोषांकडे लक्ष न देतां गुणमात्र घेऊन माझी सेवा स्वीकारावी, ही माझी प्रार्थना आहे.

बाळमित्र.

धाकटा भाऊ.

एके दिवशीं, सुप्रभातीं, बागांत जाऊन फुलें मिळवावीं, आणि आई जागी झाली नाहीं तंव, त्यांच्या माळा करून तीस द्याव्या, म्हणून वेणू उठली आहे, आणि माडीवरून खालीं यावयास सिद्ध झाली आहे, इतक्यांत तिचा बाप, गोविंदशर्मा, तिच्या खोलींत आला, आणि तिला कडेवर घेऊन हांसत म्हणतो, "बेटा, तूं माझे बरोबर लवकर चल, मी तुला कांहीं मौज दाखवितों, ती पाहून तुला फार हर्ष होईल." वेणूनें मोठे उत्कंठेनें पुसलें, "बाबा, ती काय ती मला सांगशील?"

बाप म्हणतो, "मुली, देवानें तुला गेले रात्रीं धाकटा भाऊ दिला आहे." ती म्हणाली, "भाऊ! कोठें आहे तो मला पाहूं दे; मला त्याजकडे लवकर ने." मग बापानें तिला तिची आई बाळंत झाली होती त्या खोलीचें दार उघडून आंत नेलें; तेथें बाजेजवळ एक परकी बायको होती, तिला वेणूनें पूर्वीं कधीं घरांत पाहिलें नव्हतें, ती त्या नुकत्या उपजलेल्या लेंकरास बाळंत्यांत गुंडाळीत आहे, तें पाहून वेणूनें बापास नानापरीचे प्रश्न केले, त्यांचीं उत्तरें तीस देऊन बापास वाटलें कीं, आपण तिचें कोड पुरविलें. तेवेळीं ती आणखी-हीं त्यास पुसूं लागली, "बाबा, ही म्हातारी कोण आहे? पाहा, ती कशी माझे धाकट्या भावास चिरगुटांत बांधिते आहे। त्याला ती

बाळमित्र.

दुखवील म्हणून तुला भय वाटत नाहीं, बाबा?"

गोविंद— तूं भिऊं नको, मुली, ही म्हातारी भली आहे; हिला मीं बाळाची जतन करावयाकरितां बोलाविलें आहे.

वेणू— पण, बाबा, हें बाळ माझे बयेचें, तिनें त्याला अझून पाहिलें आहे कीं नाहीं?

गंगाबाई— (बाजेच्या पडदा सारून म्हणते) होय, मुली, मीं त्याला पाहिलें आहे. मला सांग, बरें, त्याला पाहून तुला हर्ष झाला कीं नाहीं?

वेणू— होय, बये, मला मोठा हर्ष झाला; त्वां मला चिमणासा चांगला संवगडी खेळावयास दिला, त्याचें तोंड पहा कसें ठक आहे तें! आणि तांबडेंच, जसें कोणी म्हणेल तो कोठून धांवत आला आहे! बाबा, मी त्याचे संगतीं खेळूं?

गोविंद— तें कसें होईल, बेटा? त्याच्यानें उभें राहवत नाहीं; तूं पाहा, त्याचे पाय किती सुकुमार आहेत ते!

वेणू— अरेरे! पाय चिमकुले आहेत खरे! आतां मी समजलें, त्यास मजबरोबर धांवावयास अझून फार दिवस पाहिजेत.

गोविंद— तें सगळें व्हावयाच्या वेळीं होईल. पहिल्यानें हा चालूं शिकेल, मग तुम्ही दोघे बागांत उड्या माराल, आणि

धाकटाभाऊ.

खेळाल.

वेणू — खरेंच काय? अरे बाळा, मी तुला कांहीं देतें, म्हणजे तूं माझी माया करशील. हें माझ्याजवळ चित्र आहे हें तुला खेळावयास — हें काय, बाबा? हा लबाड घेत नाहीं! त्यानें मुठी बळकट मिटून धरिल्या.

गोविंद — घेतांना हात कसे करावे हें त्याला अझून ठाऊक नाहीं; त्यास तें कळावयास कांहीं महिने पाहिजेत.

वेणू — असें आहे? आहा रे माझ्या लाहान्या! मी तुला आपलीं सगळीं खेळणीं देईन; सांग आतां तूं खुशाललास? मला उत्तर कर. बाबा, तो हांसतो! मला वेणू म्हण, वेणू! काय, तूं बोलत नाहींस?

गोविंद — तो बोले तों अझून दोन वर्षे पाहिजेत. पण, वेणे, तूं टकळी करून आईस कंटाळा आणशील हो.

वेणू — पाहा, बाबा, त्यानें मुद्रा अगदीं फिरविली, तो रडतो आहे; मला वाटतें कीं, त्याला भूक लागली आहे. रे माझ्या लाहानग्या, उगी, तूं उगी! मी तुला कांहीं चांगलें खावयास आणितें.

गोविंद — माझे लाडके, त्याचे खाण्याचे खटपटींत तूं पडूं को; अझून त्यास दांत आले नाहींत; तो खाईल कसा?

वेणू — त्याच्यानें खाववत नाहीं? तर तो वांचेल कसा? त्या-

बाळमित्र.

नें काय उपाशीं मरावें?

गंगाबाई— नाहीं, मुली, त्याकरितां देवानें माझे मामूंत दूध केलें आहे. तो आतां अशक्त आहे, पण कांहीं दिवस गेल्यावर तूं पाहाशील, तो भुईवर कसा लोळूं लागेल तो.

वेणू — तें मी कधीं पाहीन! पण, आई, पाहा तूं त्याचें डोकें कसें चांगलें गुळगुळीत दिसतें, त्यास हात लावावयास मला भय वाटतें.

गोविंद — तूं हात लाव ह्मावा तर, पण हळूच लाव हो.

वेणू — होय होय। फार हळू लावतें! (हात लावून पाहाते) आहाहा! किती तरी मऊ आहे हें! जसा कापसाचा गोळा!

गोविंद — मुली, लाहान मुलांचीं डोकीं अशींच असतात.

वेणू — बाबा, जर तो पडला, तर डोकें फुटून तुकडे तुकडे होतील नाहीं बरें?

गंगाबाई — त्यांत काय भ्रांत? पण आम्ही त्यास जपून धरीत जाऊं, म्हणजे तो पडणार नाहीं.

गोविंद — मुली, तुला ठाऊक आहे, पांच वर्षांमागें तूं अशीच लाहान होतीस ती?

वेणू — त्याचे इतकी लाहान। नाहीं बाबा, तूं माझी थट्टा करितोस.

गोविंद— थट्टा नाहीं, मुली, मी हें खरेंच सांगतों.

धाकटा भाऊ.

वेणू — तर मला आठवत नाहीं तें?

गोविंद — तें खरेंच, पण हा हिंदोळा, मीं दारीं कधीं टांगला त्याची तुला आठवण आहे?

वेणू — कां? तो सदां आहे तसाच आहे.

गोविंद — तसें कसें होईल मुली? तूं त्या लाहाने बाळा एवढी होतीस तेवेळेपासून हा हिंदोळा टांगला आहे.

वेणू — खरेंच काय! तर तें माझ्या लक्षांत कसें राहिलें नाहीं?

गोविंद — बाळें लाहानगीं असतात तेव्हां जवळ काय होतें तें त्यांस समजत नसतें. हा तुझा लाहान भाऊ तुझ्याएवढा होईल तेव्हां तूं त्यास आजच्या गोष्टी पूसकीं, "मी त्या दिवशीं तुला नांव घ्यावयास शिकवीत होतें, त्याची तुला आठवण आहे?" मग तुला समजेल, त्याला आठवतें कीं नाहीं तें.

वेणू — काय! आणि मी ही असेंच आईचें थान पीत होतें?

गोविंद — होय, त्यांत काय संशय? तुजकरितां काय काय श्रम पडले आहेत, मुली! तूं अशी अशक्त होतीस कीं, तुला कांहीं खावत नसे. आम्ही प्रतिक्षणीं भिऊं, कीं ही आतां मरेल; तुझी आई म्हणे, "अगे माझे बापडे, तुझे प्राण घाबरे होतील." असें म्हणून तिनें तुला मोठे श्रमानें थोडथोडें थानचें दूध प्यावयास शिकविलें.

बाळमित्र.

वेणू — आहांग माझे बये, तर मला खावयास तूं प्रथम शिकविलें, नाहीं बरें?

गोविंद — होय, माझे लेंकरा, तुझे आईनें तुला थान प्यावयास शिकविलें, तेव्हां तूं तुष्ट आणि पुष्ट झालीस. असे श्रम तिनें तुजकरितां दोन वर्षेंपर्यंत रात्रंदिवस केले. कोणेसमयीं भागवट्यामुळें तुझे आईस अंमळ नीज लागली असतां, तूं रडून गोंधळ करावा, मग तिनें गलबलून उठून तुझ्या पाळण्यापाशीं येऊन म्हणावें. "वेणे-वेणे, बेटा, उगी राहा, तुला भूक लागली असेल, माझे बये." मग तिनें तुला थानाशीं धरावें.

वेणू — आणि बाबा, माझेंही डोकें त्याच्या डोक्यामाारखें तेव्हां मऊ होतें?

गोविंद — असेंच होतें माझे लाडके.

वेणू — काय! माझें हें डोकें! जें आतां इतकें कठीण आहे हें! अहो! तसें असतें तर केव्हांच फुटून गेलें असतें.

गोविंद — तें खरें, मुली, पण आम्हीं तुला फार संभाळिलें आहे. किती दिवसपर्यंत तुझे आईनें सर्व सुखें एकीकडे टाकिलीं, आणि तूं दृष्टीवेगळी होशील म्हणून कोठें जाणें सोडिलें. जेव्हां जेव्हां तिला कामामुळें तुला सोडून जावयाचें पडे, तेव्हां तेव्हां ती तुझी मोठी काळजी करी. दा-

धाकटाभाऊ.

ईचें स्वाधीन तुला करावें, आणि तिला म्हणावें " शेवंताऊ, मी हिला तुझे स्वाधीन करितें; तूं पोटचे लेंकराप्रमाणें हिलां सांभाळ, बरें, " आणि तुझी चांगली जतन करावी म्हणून तिनें दाईस वेळोवेळीं देणगी द्यावी.

वेणू — आहागे माझे भले आई! पण, बाबा, मला धांवतां येत नव्हतें, अशी मी कधीं होतें? जी मी आज अर्धकोश धांवेन म्हटलें असतां धांवेन. पाहा, मी तीन चार पावलांनीं खोलीपार होतें; हें काय कोणी मला शिकविलें होतें?

गोविंद — तुझे आईनें आणि म्यां तें तुला शिकविलें. तूं पडलीस असतां डोक्यास लागूं नये म्हणून, आम्ही मखमालीचा पट्टा करून तुझ्या डोकीस बांधावा; मग तुला भऊ दोरी धरवून चालवावें. कोणते वेळेस आम्हीं बागांत चारीवर एकासमोर एकानें बसावें, तुला मध्यें निरांधार उभें करून " मजकडे ये " असें म्हणून एकदां मीं एकदां तुझे आईनें हात पुढें ओढावे; तेसमयीं तूं किंचित् मात्र कललीस, कीं आमचा जीव घाबरा व्हावा. कधीं आम्हीं तुजकडून पांगुळगाडा हातांनीं धरवावा, आणि तुला चालवावें. अशा युक्तींनीं आम्हीं तुला चालावयास शिकविलें आहे.

बाळमित्र.

वेणू — मजविषयीं तुम्हांस इतके श्रम पडले आहेत, हें मला ठाऊक नव्हतें. तर मला बोलावयासही तुम्हींच शिकविलें असेल.?

गोविंद — त्यासही आम्हीच कारण. मी तुला मांडीवर घेऊन, बाबा, आई, हे शब्द तुला क्षणोक्षणीं ऐकवीं; जंव तूं ते मला उलटून म्हणून दाखवीस. आज जो जो शब्द तूं बोलत आहेस, तो तो आम्हीं तुला शिकविला आहे; आणि तुला वाचावयासही आम्हींच शिकविलें; त्याची तर तुला आठवण असेलच.

वेणू — होय, तें मला चांगलें आठवतें. तूं मला पाटीवर अक्षरें काढून देईस, आणि शिकवीस, तसें मी शिकलें म्हणजे तूं मला खारीक खाऊ देईस, तो घेऊन मला फार हर्ष होई.

गोविंद — जर आम्हीं तुजकरितां इतका श्रम केला नसता, आणि जर तुजवरच हें काम ठेविलें असतें, तर तुझी अवस्था काय झाली असती बरें?

वेणू — तर मला मरून आज फार दिवस झाले असते. आहा माझे चांगले आई! आणि आहारे माझे चांगले बाबा! तुमची उतराई मी कशी होईन?

गोविंद — इतकें आम्हीं केलें असतांही तूं एकादे वेळेस

धाकटाभाऊ.

बापास कंटाळा आणिलेस, आणि आईचें ऐकत नाहींस.

वेणू — माझा जीव आहेपर्यंत आतां मी असें कधीं करणार नाहीं. तुम्हीं मजकरितां इतके श्रम घेतले, हें मला ठाऊक नव्हतें, बाबा.

गोविंद — आतां तुझे भावाकरितां आम्ही किती श्रम भोगूं, ते तूं पाहात जा, म्हणजे त्याजवरून तुला वाटेल, कीं मजकरितांही ह्यांस असेच श्रम पडले असतील.

असें भाषण झालें तेणेंकरून व पुढल्या वर्तणुकेवरून वेणूचे मनांत सगळ्या गोष्टी पक्क्या ठसल्या. आपले धाकटे भावाकरितां आईस श्रम किती पडतो! तो अंमळ बरा नसला म्हणजे तीस काय वेदना होती! त्याचे पोटांत अन्न जावें म्हणून ती किती कष्ट पावते! तो रडतो तेव्हां तेव्हां तिला किती गहिंवर येतो! आईस विसांवा घावयाकरितां किती ममतेनें आपला बाप मुलाला सांभाळितो! आणि दोघेंही त्यास चालावयास किंवा बोलावयास शिकविण्याविषयीं किती परिश्रम घेतात! हें सर्व पाहून ती आपले मनांत म्हणे, "माझे आईबापांनीं, मजकरितांही असेच श्रम घेतले असतील." मग तिची त्यांजवर ममता फारच जडली, व आईबापांची मी सर्व प्रकारें उपकारी, असें तिचे मनांत आणलें. नंतर तिनें कधीं त्यांची आज्ञा मोडिली नाहीं, आणि त्यांला तिळमात्र दुःख होई असें कधीं जाणून केलें नाहीं.

बाळमित्र.

वर्षाचे तीन मुख्य काळ.

बाळा नुकताच शेकून आणि ओले गव्हांच्या ओंब्या खाऊन आला होता, तो म्हणतो "आहाहा! असा सदां हिंवाळाच असता तर बरें होतें, त्याचें सुख काय सांगूं! त्यांत नद्यांचें पाणी किती स्वछ आणि किती मिष्ट! लोंकरीचीं वस्त्रें किती सुख देतात! पोटांत भूक, अन्नास रुचि, आणि निद्रा तरी काय गाढ येते ती!" तें ऐकून गोविंदशेट, त्याचा बाप, त्यास म्हणाला, "बरें तर, म्हणतोस असेंच माझे स्मरणवहींत लिहून ठेव." बाळानें तसें केलें. पुढें हिंवाळा निघून गेला, आणि उन्हाळा आला, तेव्हां संपूर्ण वृक्ष पालवी फुटून फलपुष्पयुक्त झाले आहेत; वायु मंद सुगंध शीतळ वाहात आहे; लोक चंदनाच्या उट्या घेऊन, गळ्यांत पुष्पांच्या माळा घालून, फिरत आहेत, व नानाप्रकारचे शीतळ उपचार करीत आहेत, बागामध्यें कारंजीं उडवीत आहेत; त्यांचे तुषार आंगास लागून अत्यंत सुख देत आहेत, तसेंच पिकलेलीं फळें, आंबे, फणस, जांब, अंजीर, द्राक्षें, इत्यादिक जिव्हेस अमृतासारिखी रुचि देत आहेत. तें सर्व सुख पाहून बाळा म्हणतो, "आहाहा! असाच सदां उन्हाळा असता तर बरें होतें." गोविंदशेट म्हणाला, "मुला, म्हणतोस असेंच माझे स्मरणवहीवर लिहून ठेव." बाळानें तसें केलें. नंतर पावसाळा आला, त्यास-

तीनकाळ.

मयीं जिकडे तिकडे हिरवीं चार गवतें, व नानाप्रकारचीं झाडें, उगवलीं आहेत, नद्यांचे प्रवाह चालले आहेत, शाकभाज्या पुष्कळ झाल्या आहेत; जिकडें तिकडे पाणी जमलें आहे, त्यांतून कागदाचीं तारवें करून मुलें पोंहवीत आहेत, छत्र्या, सरवळादीच्या टोप्या, डोईवर घेऊन पावसांतून लोक चालले आहेत, पुढें शेतें पिकलीं, त्यांत नानाप्रकारचीं धान्यें झालीं आहेत. तें पाहून बाळा म्हणाला, "बाबा, काय चमत्कार हा! हा पावसाळा सदां असाच असता तर बरें होतें!" बाप म्हणाला, "मुला, हें त्या वहींत लिहून ठेव." बाळानें तसें केलें. पुढें कांहींका दिवसांनीं हिंवाळा येणार तों बाळा बापास म्हणतो, "हा हिंवाळा नयेता आणि पावसाळाच राहाता तर बरें होतें." बाप म्हणाला, "असें होईल तर तुला संतोष होईल, मुला?"

बाळा — फारच संतोष होईल, बाबा.

गोविंद — (ती स्मरणवही काढून बाळास दाखवितो, आणि म्हणतो.) हें येथें काय लिहिलें आहे? हें वाच बाळा.

बाळा — (वाचतो.) आहा! असा हिंवाळा सदां असता तर बरें होतें.

गोविंद — बरें, आतां पुढें चार पानें उलटून पाहूं या. हें वाच.

बाळा — (वाचतो.) आहाहा! हा असा उन्हाळा सदां असता तर बरें होतें.

बाळमित्र.

गोविंद— (आणखी चार पानें उलटून पुसतो.) बाळा, हें अक्षर कोणाचें तें ओळखतोस?

बाळा— हें माझें अक्षर.

गोविंद— तें काय लिहिलें आहे तें वाच.

बाळा— (वाचतो.) हा पावसाळा असाच वर्षभर असेल तर चांगला.

गोविंद— हें मला विचित्र दिसतें. हिंवाळ्यांत तूं म्हणालास, सदां हिंवाळा असेल तर बरें; तोच तूं उन्हाळ्यांत म्हणतोस, उन्हाळा चांगला; आणि पावसाळ्यांत म्हणतोस, पावसाळा चांगला; आतां ह्यावरून काय समजावें?

बाळा— कां? सर्वही काळ चांगलेच आहेत.

गोविंद— खरें, मुला, त्यात्याकाळीं त्यात्या काळच्या अनेक पदार्थांच्या समृद्धि होताहेत; आणि प्राणिमात्रास अनेक प्रकारचीं सुखें होताहेत. हें विश्व कसें चालवावें, हें ईश्वरास चांगलें ठाऊक आहे. त्याचा विचार करावयास आपली बुद्धि किती? जर तूं म्हणालास तसें होतें, तर ह्यापुढें आपणास हिंवाळा आणि उन्हाळा नाहींसे होते. सदां सर्वकाळ पाऊस पडून जिकडे तिकडे जळमय होतें; लोक घरांत अडकून राहते; धान्यें कुजून जातीं; दुष्काळ पडून लोकांचा संहार होता. इतका नाश होऊन तुझा स्वार्थ किती हो-

तीनकाळ.

ला म्हणावें, तर तुला आणखी कितीक दिवसपर्यंत कागदाचीं तारवें पाण्यांत खेळवावयास सांपडतीं. म्हणून, पाहा बरें! देवानें ही गोष्ट केवढी चांगली केली आहे, कीं काळांची वांटणी आपले हातीं ठेविली आहे. ह्या गोष्टी आम्हां जीवांच्या हातीं असत्या तर, कोठें ही सुख नाहींसें होऊन अनर्थ होता.

लक्ष्मण.

संताजी नांवाचा एक अति दरिद्री मोलकरी होता, त्याला लाहान लाहान साहा मुलें होतीं, त्यांचें पोषण कसें होईल म्हणून त्यास एके समयीं मोठी काळजी पडली, आणि त्यांत दुसरें असें झालें होतें कीं, त्या वर्षी पीक चांगलें आलें नव्हतें म्हणून आदले वर्षापेक्षां दाणा दुप्पट महाग झाला होता. संताजी रात्रंदिवस खपे तरी मुलांस जाडी भरडीही भाकर पोटभर घालावयापुरते पैसे त्याला मिळत नसत. असा तो पराकाष्ठेच्या क्लेशांत पडला. एके दिवशीं त्यानें आपल्या सगळ्या मुलांस जवळ बोलाविलें; आणि डोळ्यांत आसवें आणून म्हणतो, "अरे माझ्या जिवलगांनो, यंदा महागाई फार आहे; मी इतका खपतों तरी तुमचें पोट भरावयापुरता दाणा मला मिळत नाहीं, अशी माझी अवस्था आहे. तुम्ही पाहा कीं, सगळे दिवसाची माझी मजूरी, एवढ्या-

शा एका भाकरीसाठीं खर्च होती, म्हणून मला जें मिळतें तितक्यांत तुम्हीं निर्वाह केला पाहिजे, दुसरा उपाय नाहीं. इतक्यानें तुमचें पोट भरणार नाहीं खरें, पण प्राणतर वांचतील." इतकें बोलून तो उगा राहिला, त्या बापड्याच्यानें पुढें बोलवलें नाहीं. तो वर देवाकडे डोळे करून रडूं लागला, तें पाहून मुलेंही रडूं लागलीं, आणि आपापल्या मनांत म्हणूं लागलीं, "हे देवा, हे ईश्वरा, आम्ही गरीब, आम्ही लाहान, आम्ही भाग्यहीन आहों, आम्हांवर करुणा कर, आमच्या बापास सहाय हो, आम्हांस उपाशीं मरूं देऊं नको."

संताजीनें मग त्या भाकरीचे सात तुकडे सारिखे केले, त्यांतला अगदीं लाहान आपण घेऊन बाकीचे तुकडे मुलांस वांटून दिले. त्यांत एक लक्ष्मण म्हणून मुलगा होता, त्यानें आपला भाग घेतला नाहीं. तो म्हणाला, " बाबा, मला नको, आज माझ्यानें खाववत नाहीं; मला बरें वाटत नाहीं, माझा वांटा तूं खा, नाहींतर माझे भावंडांस वांटून दे." संताजी लक्ष्मणास पोटाशीं धरून विचारितो, " बाळा, तुला काय होतें?" तो म्हणाला, " बाबा, मला बरें वाटत नाहीं, फार बरें वाटत नाहीं, मी निजावयास जातों." संताजीनें मुलास नेऊन खाटेवर निजविलें. दुसरे दिवशीं, प्रातःकाळीं, संताजी मोठा कष्टी होऊन तसाच वैद्याचे घरीं गेला, आणि त्याचे पायां पडून म्हणाला, "वैद्यबाबा, माझा मूल घरीं दु-

लक्ष्मण.

खण्यास पडला आहे, मज दीनावर दया करून त्याला पाहाल, आणि औषध द्याल, तर मी तुमचा उपकार जन्मवर विसरणार नाहीं." तो वैद्य मोठा सज्जन होता; आपणास संताजीकडून कांहीं मिळावयाचें नाहीं हें त्यास पक्कें ठाऊक होतें, तरी तो त्याचे घरीं गेला; आणि खाटेजवळ जाऊन त्यानें लक्ष्मणाची नाडी पाहिली, तों रोगाचें लक्षण कांहींच दिसलें नाहीं; परंतु अशक्त फार झाला आहे इतकें मात्र दिसून आलें. नंतर कांहीं औषधांची याद लिहितो आहे, इतक्यांत लक्ष्मण म्हणतो, "वैद्यबाबा, मी तुमचे पायां पडतों, मजकरितां कांहीं औषध आणवूं नका; मी तें साफ घेणार नाहीं."

वैद्य — कांबरें घेणार नाहींस?

लक्ष्मण — तें मला विचारूं नका; माझ्यानें सांगवत नाहीं.

वैद्य — तें सांगावयास तुला काय अडचण आहे? तूं तरी मला भला हट्टी पोरगा दिसतोस.

लक्ष्मण — वैद्यबाबा, मी हट्टामुळें सांगत नाहीं असें नव्हे.

वैद्य — बरें तर, मी तुला आग्रह करीत नाहीं; तुझ्या बापास विचारितों; मला वाटतें कीं, तो इतकें गुप्त ठेवणार नाहीं.

लक्ष्मण — नको, नको, वैद्यराज; तुम्हांला शपथ आहे, ही गोष्ट बाबाला कळवूं नका.

बाळमित्र.

वैद्य — मुला, तुला काय म्हणावें! असो, पण जर तूं मला सांगत नाहींस, तर मला ही गोष्ट तुझे बापास जाणविणें भाग आहे.

लक्ष्मण — नको, बावा, नको! त्यापेक्षां आतां मींच होऊन तुम्हांला सांगावें हें बरें; पण दया करून माझ्या भावांला आणि बहिणींला आधीं बाहेर घालवा.

वैद्यानें दुसऱ्या मुलांस बाहेर घालविल्यावर लक्ष्मण त्यास म्हणतो, "वैद्यबावा, ह्या दुष्काळांत माझे बाबास मोठे श्रमानें एके भाकरीपुरते पैसे मिळतात. तिचा एकेक तुकडा एकेकाच्या वांटयास येतो, आणि अगदींच लाहान तो बावा आपण घेतो. माझे भाऊ आणि बहिणी भुकेनें व्याकुळ पाहून मला भारी वाईट वाटतें. सर्वांत मी वडील, सर्वांपेक्षां मला अधिक शक्ति आहे, त्या अर्थी मला वाटतें कीं, माझा वांटा भावांबहिणींनीं खावा, मी खात नाहीं त्याचें कारण हें आहे, ह्यासाठीं मीं दुखणें घेतलें आहे, आणि माझ्यानें खाववत नाहीं असें सांगतों, परंतु मी फिरून तुमच्या पायां पडतों, ही गोष्ट बाबाला सांगूं नका." हें ऐकतांच वैद्याला गहिंवर येऊन त्याच्या डोळ्यांस पाणी आलें, आणि म्हणतो, "पण बाळा, तूं भुकेनें व्याकुळ होत नसशील?"

लक्ष्मण.

लक्ष्मण — नसेन असें कसें होईल? मला भुकेपासून व्यथा होती, पण त्यांची भूक पाहून जशी मला व्यथा होती तशी माझ्या भुकेनें होत नाहीं.

वैद्य — पण जर तूं कांहींच खाणार नाहींस, तर लौकर मरशील.

लक्ष्मण — हें तर मी जाणून आहें, पण मी संतोषानें मरणार. माझ्या बाबाला तितकें एक पोट तरी कमी होईल; मी मरून देवाजवळ जाईन, आणि प्रार्थना करीन कीं, ईश्वरा, माझ्या भावांला आणि बहिणींला अन्नावांचून मारूं नको.

ह्या मुलाच्या असे शाहाणपणाचे बोल ऐकून वैद्यास मोठा चमत्कार वाटला; त्यास अंतःकरणांत करुणा येऊन त्यानें लक्ष्मणास दोहों हातीं उचलून उराशीं धरिलें, आणि म्हणतो, "भिऊं नको, माझ्या सख्या, तूं मरणार नाहींस, सर्वांचा बाप जो ईश्वर तो तुझें आणि तुझ्या कुटुंबाचें संरक्षण करील; मला त्या ईश्वरानेंच येथें आणिलें असें समज; तर मी आतां घरीं जाऊन लौकरच येतों." असें बोलून वैद्य आपले घरीं धांवत गेला, आणि चाकराचे डोईवर नानाप्रकारचीं अन्नें देऊन लागलाच त्यास घेऊन परत आला. त्यानें संताजीस आणि त्याचे मुलांस पंक्तीनें बसवून त्यांस पोटभर जेवावयास घा-

बाळमित्र.

तलें. त्या गरीब मुलांचा यथेष्ट जेवतांना उत्साह पाहून, तो धार्मिक वैद्य फार फार समाधान पावला. जाते वेळीं लक्ष्मणास म्हणतो, "मुला, तूं कांहीं काळजी करूं नको; मी तुम्हांस लागेल तें पुरवीत जाईन." ती प्रतिज्ञा त्यानें मोठे आवडीनें पाळिली. तो नित्य त्यांस शिजविलेलें अन्न पाठवून देई. त्या गांवीं दुसरे कितीएक त्या वैद्यासारिखे धार्मिक पुरुष होते त्यांस ती गोष्ट समजली, तेव्हां ते ही त्या मुलांचा समाचार घेऊं लागले. कोणी अन्न, कोणी पैसा अडका, कोणी वस्त्रें, असें त्यांस देत. ह्याप्रमाणें थोडक्यांच दिवसांत तें लाहान मुलांचें कुटुंब दरिद्रांतून मुक्त झालें.

त्याप्रमाणें आपले बापाकरितां आणि आपले लाहान भावांकरितां त्या उदार मुलानें जें आचरण केलें तें त्या देशाच्या राजानें ऐकिलें; तेव्हां त्यास मोठा चमत्कार वाटला, आणि संताजीला आपणाजवळ बोलावून म्हणाला, "तुझा मूल मोठा साधु आहे; मी त्याला लेंकाप्रमाणें पाळीन. मी भांडारी ह्यास सांगून ठेविलें आहे, तो तुला दर वर्षी पांचशें रुपये देईल. लक्ष्मण आणि दुसरे तुझे मुलगे आहेत त्यांनीं इच्छेस येईल तो धंदा शिकावा; त्यांचा शिकविण्याचा खर्च मी देईन, आणि ते जर चांगल्या मार्गानें

लक्ष्मण.

चालले, तर मी त्यांस भाग्यास चढवीन."

संताजी मोठा हर्षित होऊन घरीं आला, आणि दंडासारिखा भुईवर पडून आपणांस इतका योग्य पुत्र देवानें दिला म्हणून देवाचा स्तव करूं लागला.

चिमणी.

गोदावरीबाई म्हणून एक शाहाणी, भली, आणि मायाळू बायको होती. तिची वडील मुलगी गंगा म्हणून होती; तिनें एके दिवशीं कांहीं अन्याय केला, म्हणून आईनें तीस ममतेनेंच धमकाविलें; ते आईचे मायाळू शब्द ऐकून, आणि आपला अन्याय स्मरून, गंगा रडूं लागली: तें पाहून तिची लाहान बहीण चिमणी तीन वर्षांची होती, तिनें हळूच मागून जाऊन एका हातानें परकराचा पदर घेऊन आपल्या बहिणीचीं आसवें पुसलीं, आणि दुसरे हातानें आपले तोंडांतला खडेसाखरेचा खडा तिचे तोंडांत घातला.

मला असें वाटतें कीं, कोणी चांगल्या चितार्‍यानें त्याविषयीं चित्र काढिलें असतां काय चित्तवेधक होईल!

बाळमित्र.

लाहान किनऱ्या.

नाटक एक अंकी.

पात्रें.

मालोजी.	कोणी गृहस्थ.
चांगू.	मालोजीचा मुलगा.
सगुणी.	मालोजीची मुलगी.
गोविंदा.	मालोजीचा भाचा.
यमुना. रुक्मणी.	सगुणीच्यासंवगड्या, रंगरावाच्या मुलग्या.
दौलतशिंग.	लाहान किनऱ्या.
भिंव्या.	पोरगा.

स्थळ.

मालोजीचें घर.

प्रवेश १

लाहानकिनऱ्या.

चांगू आणि गोविंदा.

चांगू — (गोविंदास,) ऐकिलें गड्या भाऊ, माझें एक काम त्वां केलें पाहिजे.

गोविंदा — बरें, सांग पाहूं तर खरें काय काम आहे तें. तुझी सदां कांहींनां कांहीं वेठ असतीच.

चांगू — त्याचें कारण हेंच कीं, तूं मजपेक्षां बुद्धिमान् आहेस, गड्या, आज मला गुरूनें पंचतंत्रांतली गोष्ट संस्कृताची प्राकृत करूं सांगितली आहे. तें काम तूं चांगलें जाणतोस.

गोविंदा — काय? ती त्वां अझून पुरती केली नाहीं?

चांगू — पुरती कोठून होईल? तिचा आरंभ तरी करावयास अझून कोणास फावलें आहे?

गोविंदा — काय? सकाळचे प्रहरदिवसापासून संध्याकाळचे प्रहर दिवसपर्यंत तुला वेळ सांपडला नाहीं?

चांगू — तूं पाहा बरें, मला फावेल कसें तें. मी आठ घटिका दिवसास तोंड धुऊन मोकळा होतों, पुढें चांगली भूक लागली पाहिजे म्हणून मला दाहा घटकांपर्यंत बागांत इकडून तिकडे धांवावें लागतें, नंतर चार घटका जेवणारवाळीं मोडतात. जेवलें आणि लागलेंच उद्योगास बसलें तर बाबाचा वैद्य सांगतो कीं, रोग होतो, म्हणून पोटभरून जेव-

बाळमित्र.

लों तें जिरवावयास कांहीं वेळ मला निजलें पाहिजे, व कांहीं फिरलें पाहिजे; त्यापासून नुकता कोठें मोकळा होतों आहें.

गोविंदा — बरें, आतां तर व्यायाम पुष्कळ झाला. आतांपासून संध्याकाळपर्यंत कां करीनास तर?

चांगू — आतां मला गावयास बसलें पाहिजे, तें तुझ्या लक्षांत आहेच.

गोविंदा — पण गवई अझून कोठें आला आहे? तो येईपर्यंत त्यावर बसलास तर काय होईल?

चांगू — तोंपर्यंत मला त्याची वाट पाहात बसलें पाहिजे; ज्यावेळीं जें काम करावयाचें त्यांत दुसरें तिसरें घेतलें म्हणजे माझें चित्त गोंधळतें बाबा.

गोविंदा — बरें, तर गाणें होऊन कांहीं दिवस राहील; करणार झालास तर रात्रीस निजेपर्यंत वेळ आहे.

चांगू — मला एक क्षणभरही अवकाश सांपडणार नाहीं. माझी बहीण सख्यांस बोलावणें करून त्यांची वाट पाहात बसली आहे.

गोविंदा — त्यांशीं तुझा काय संबंध? त्या आल्या तर तुझे बहिणीकडे येतील.

चांगू — खरें, त्यांसंगातीं खेळावयास मला बहिणीनें बोलावि-

लें आहे.

गोविंदा — बरें तर, त्या गेल्यावर मग तुला कसूची अड-चण आहे?

चांगू — वाहवारेथाः, मग दिव्याउजेडीं काम करा आणि डो-ळ्यांस उपद्रव करून घ्या, चांगली गोष्ट सांगतोस! आ-णि तसें केलें तरी, सकाळाला गोष्ट तयार झाली पाहिजे ती कशी होईल?

गोविंदा — बरें, नाहीं झाली तर माझें काय गेलें?

चांगू — तर काय, बाबानें आणि गुरूनें मला रागें भरावें अ-सें तुझ्या मनांत आहे?

गोविंदा — मला फुसलावयाचें तुला बरें ठाऊक आहेरे, चां-गू. पाहूं बरें कोठें आहे ती गोष्ट.

चांगू — माडीवर माझे खोलींत आहे; मी जाऊन आणितों. नाहीं तर, तूंच माझे बरोबर कां येईसना.

गोविंदा — तूं पुढें जा, मी मागून हाच आलों. ती तुझी ब-हीण मजकडे कांहीं बोलावयास येत आहे.

चांगू — पण तूं ह्यांतली गोष्ट तिला कांहीं सांगू नकोहो. स-मजलास?

बाळमित्र.

प्रवेश २

सगुणी आणि गोविंदा.

सगुणी — काय, भाऊ, दादाचें तुझें काय चाललें होतें? मला वाटतें कीं नित्याप्रमाणें त्यानें तुझी कांहीं तरी कुचेष्टा केली असावी.

गोविंदा — नित्याप्रमाणें कुचेष्टा तर नाहीं; पण नित्याप्रमाणें कांहीं प्रार्थना आहे, कीं मीं उद्यांसाठीं त्याचे वांटचें कांहीं काम करून ठेवावें.

सगुणी — आणि काय हा त्याचा आळशीपणा बाबाला कळावयास नको?

गोविंदा — तो मी तर कळविणार नाहीं. कांकीं, तुला ठाऊक आहेकीं, तुझी आई वारल्यापासून माझ्या मामाची प्रकृति अशी जर्जर झाली आहे कीं, अमळ त्याचें मन खवळलें तर तो दुखण्यास पडतो. आणखी दुसरेंही, मी त्याचें अन्न खातों, कदाचित् त्यास असें वाटेल कीं, हा माझे मुलावरून माझी ममता काढून आपले कडे वळवावयास पाहातो.

सगुणी — बरें तर, माझी गांठ पडली म्हणजे मीच दादाला खडीन. पण मी काय बोलावयाला आलें आहें तें समजला-

लहानकिनऱ्या.

स? रंगरावाच्या मुली माझ्याकडे येणार आहेत, त्यांच्या आदर सत्कारास त्वां मला साह्य केलें पाहिजे.

गोविंदा — बरें, ताई, माझ्यानें होईल तितकें मी करावयास सिद्ध आहें.

सगुणी — अगाई! त्या त्या आल्या, चला, माडीवर जाऊं.

प्रवेश ३.

गोविंदा, सगुणी, यमुना आणि रुक्मणी.

सगुणी — या माझ्या सख्यांनो (त्या परस्पर भेटतात, गोविंदास नमतात, तोही त्यांस नमतो.)

रुक्मणी — आपली भेट होऊन वर्ष लोटलेंसें वाटतें, बाई!

यमुना — खरेंच, पुष्कळ दिवस झाले.

सगुणी — मला वाटतें, कीं एक सगळा महिना झाला असावा. (गोविंद बसावयास सतरंजी टाकितो)

रुक्मणी — तूं कशाला एवढी मेहेनत घेतोस?

गोविंदा — मला जें उचित तें मला केलें पाहिजे.

सगुणी — माझी खातरी आहे कीं भाऊ हर्षानें करितो. माझ्या दादाच्या आंगांत इतका विनय असता तर मग का-

बाळमित्र.

य पाहिजे होतें.

प्रवेश ४.

गोविंदा, सगुणी, यमुना, रुक्मिणी, आणि चांगू.

चांगू — (मुलींचें कांहींच आगत स्वागत नकरितां,) हें त्वां फार चांगलें केलें, गोविंदा! आपण एथें खेळावयास बसून, आणि मला तिकडे वाट पाहावयास लाविलें.

गोविंदा — मला वाटलें होतें कीं तूं पहिल्यानें मुलींचा सत्कार करशील, तो आधीं माझीच पूजा त्वां केली.

चांगू — (चमकून.) ओहो! मुलींनो, मी प्रार्थना करितोंकीं, तुमचा सत्कार म्यां केला नाहीं म्हणून राग आणूं नका. मीआतां तुमचे सेवेस येतों.

यमुना — तूं आमच्या सेवेविषयीं काळजी वाहूं नको; आपलें काम कर.

चांगू — (गोविंदास एकीकडे नेतो, आणि मुलींचें लक्ष गोष्टींकडे पाहून हळूच खिशांतून संस्कृत कागद काढून देतो.) हें घे, समजलास; आणि ह्याचें प्राकृत लवकर करून दे.

लह्यानंकिनज्या.

गोविंदा — साहा ओळी! वाहवारे! भारी मेहनत! तुला लाज वाटत नाहीं रे?

चांगू — चुप्, बोलूंनको, त्या ऐकतील.

गोविंदा — मुलींनो, आज्ञा द्याल तर मी क्षणभर जाऊन येतों.

चिमणी — लवकर ये, आम्ही वाट पाहात आहों.

सगुणी — तूं जातोस तर, भाऊ, ती मिठाई आणि कांहीं मुरंबा भिंव्यास वर आणूं सांग.

प्रवेश ९.

चांगू, सगुणी, यमुना आणि चिमणी.

चांगू — (सतरंजीवर बसून, लोडाशीं टेंकून, हात पाय पसरून, म्हणतो.) मी आपला एथेंच बसतों.

सगुणी — मला वाटतेंकीं तां आमचे आधीं, आम्हांस पुसल्यावांचून, बसूं नये; हें गृहस्थाईचें लक्षण नव्हे.

चांगू — कोणास पुसावें, तुला?

सगुणी — मी एथें एकटीच नाहीं.

चिमणी — आतां मी समजलें, तुझ्या दाराच्या लक्षांत आम्हीहीं काहींच नव्हों.

बाळमित्र.

यमुना — त्याला असें वाटतें कीं, मी एथें बसलों म्हणजे ते वढ्यानेंच त्या धन्य झाल्या.

चांगू — हः हः हः ! मला पक्कें ठाऊक आहे, बायांनो, कीं मजवांचून तुमचें चालेल, पण तुम्हांगांचून माझें चालणार नाहीं.

सगुणी — बरें बाबा, इतकें तरी सत्कारासारिखें बोललास.

चांगू — पण मी खरेंच सांगतों, ताई, तूं समजूनको कीं, मी येथें तुजकारितां बसलों आहें.

सगुणी — त्याचा तर मला निभ्रांत आहे. मी म्हणजे काय पदार्थ ! कांहींच नाहीं; पण असले शाहाणे भावाची मी बहीण, इतकें मनांत आणून खुशाल आहें. (इतक्यांत भिंव्या येतो, आणि पेढेबरफी तबकांत मांडून जातो.)

चांगू — आतां ही मिठाई मींच वांटली असतां बरें, नव्हे?

सगुणी — नको, नको, बाबा, तें मी करीन. तूं असल्या कामांत आडाणी आहेस. तूं जर कांहीं करणारच तर मुलींपुढें वाट्या ठेव.

यमुना — मला, बाई, इतके पेढे नकोत.

सगुणी — पाहिजेत तितकेच घे.

(सगुणी तिजपुढें बरफी करिते. चांगू तिच्या हातचे तबकास झोंबतो.)

लाडानकिनऱ्या.

सगुणी — (चांगूस) तुला अगोदरच म्यां तीन मोठाले तुकडे दिले नव्हते काय?

चांगू — तरी मला पुरले नाहींत, ताई. अगे, गोड पदार्थांवर माझी भारी भक्ति. (तो एकामागें एक दोन तीन चार तुकडे घेतो. सगुणी तबक ओढिते.)

सगुणी — दादा, तुला लाज नाहींरे वाटत? तूंच सगळी घेतली तर मग आम्हीं काय करावें, बरें?

चांगू — बरफीची बरणी कोठें आहे ती तुला ठाऊक नाहीं काय? तेथून आणखी आण म्हणजे झालें.

सगुणी — (दुसऱ्या मुलींस) ताईस श्रम दिल्यावांचून आमच्या दादास चैन पडत नाहीं.

चांगू — पुरे आतां, तूं अंमळ आंत जाशील तर ह्या मुलींची सेवा मी एकटाच करीन.

यमुना — ऐकिलेंना सगुणे? आतां तुझ्या दादास कोणी दांडगा म्हणेल?

सगुणी — (वाट्यांत मुरंबा वाढिते, आणि चांगूस म्हणते.) दादा, ही वाटी यमनीस दे (चांगू हातांत वाटी घेतो, आणि यमुनेस देतांना तिच्या साडीवर उपडी करितो, तें पाहून त्या दोघी चमकून उठतात.)

सगुणी — हें पाहिलेंना ह्याचें चरित्र। (हळून चांगूस) मी

शपथ करीन, त्यां हें दाटून दुष्टाईनें केलें.

यमुना — अरेरे! माझी नवी साडी, हिला चिकट लागलें, आतां माझी बयें मला काय म्हणेल? आणि मी तिला काय सांगूं?

चिमणी — अगाई! ही आज पहिल्यानेंच नेसली होती. लौकर लौकर लोटींत पाणी घेऊन ये.

सगुणी — नको, नको, त्यापेक्षां ऋक्या चिरगुटानें पुसावी तें चांगलें. हा घे धुवट फडका, पूस ह्यानें. बरें तर मला ही वाटतें, कीं धुवावी तेंच चांगलें. (सगुणी पाणी आणिते, चिमणी आणि ती यमुनेपाशीं जातात. एक जण तिची साडी धरिते आणि एकजण वर पाणी घालिते. तितक्यांत त्यांनी दृष्टि चोरून भांडयांतला सगळा मुरंबा घेऊन चांगू लोडाशीं स्वस्थ बसतो, आणि खुशालीनें खातो.)

चिमणी — पुरे पुरे धुतलें, आतां वाळवूं या.

यमुना — इतकें तरी माझ्या देवानें चांगलें झालें कीं रस निऱ्यांवरच पडला.

चांगू — (आपणाशीं, कुशीस वळून,) हा कांहीं माझा अन्याय नाहीं.

सगुणी — हें घे वाळलें, आतां मला वाटतें कीं. कोणाचे सम-

लाहानकिनऱ्या.

जण्यांत येणार नाहीं.

चिमणी— बरें झालें डाग गेला, नाहीं तर आज घात झाला असता.

यमुना— चांगोबा, झालें तें झालें; पण आतां आपण फिरून माझी सेवा करावयाचे श्रमांत पडूं नये.

सगुणी— गड्यांनो, आपण सावकाशानें बसूं (सगुणी मुरंबा वाढावयाकरितां भांडें हातीं घेते, तें रिकामें पाहून चांगूवर रागानें डोळे वटारून त्यास म्हणते. अशी अमर्यादा कोठें पाहिली नाहीं, बायांनो. आपण सगळीं घाबरीं झालों होतों, त्यावेळेस हा असें करील हें माझ्या लक्षांत नव्हतें. असो, अंमळ थांबा मी दुसरा मुरंबा आणवितें

चिमणी—पुरे बाई आतां, मला आणखी नको.

यमुना— माझी साडी नासली, त्यानें माझें मन रखटू झालें, बाई.

चांगू— पण इच्छा असून आग्रहाची वाट पाहूं नका. बाजारांत जें म्हटलें तें मिळतें. लागेल तें ताई आणवील, चिंता करूं नका.

यमुना— सगुणे, तुझा दादा एथें येणार हें तुला ठाऊक नव्हतें गे?

सगुणी— नाहीं बाई, पण नबोलाविता जो आला त्यानें दुसरा आपणास देईपर्यंत तरी वाट पाहावी; रांडगाईनें

घेऊंनये.

त्रिमणी — आतां त्यास बोलून दुखवूं नको, मला कांहीं त्याचा खेद नाहीं.

सगुणी — बरें तर, आतां आपण काय करावें? हां! तो आपला गडी गोविंदा येतो आहे. तो कांहीं तरी चांगला खेळ काढील.

चांगू —(येंकाबल्या दाखवून, आणि त्यांसारिखा स्वर काढून) तो आपला गडी गोविंदा येतो आहे! बायांनो, पण तुमच्या अगोदर माझें त्याशीं कांहीं बोलावयाचें आहे. (चांगू गोविंदाकडे जातो. मुली आपल्यांत गोष्टी करितात.)

प्रवेश ६,

सगुणी, यमुना, त्रिमणी, गोविंदा आणि चांगू.

चांगू — (हळूच फुसफुसून गोविंदास.) काय रे, तें झालें?

गोविंदो — (हळूच) होय, हें घे, आणि तुझ्या आळसाची तुला कांहीं तरी लाज वाटूं दे. (मोठ्यानें मुलींस,) बायांनो, तुम्ही काय खेळणार तें कांहीं ठरलें?

यमुना — ठरवावयासाठीं तुझी वाट पाहात आहों.

लाहांनकिनऱ्या.

गोविंदा — मीं एक चिमणासा किनऱ्या खालीं बसविला आहे, तो तुमच्या सेवेंत सिद्ध आहे. सांगाल तर वर बोलावितों. कांहीं गाणें वाजविणें करील.

सगुणी — चिमणा किनऱ्या! कोठें आहे तो? कोठें आहे तो लवकर बोलाव.

यमुना — सवंगड्यांस कसें रमवावें, हें गोविंदभाऊ चांगलें जाणतो.

गोविंदा — ह्या करमणुकींत धर्मही घडेल; कांकीं त्याजवळ किनरीवांचून दुसरें कांहींच नाहीं.

चांगू — पण त्याला पैका कोण देईल गोविंदाजी? (मुलींकडे पाहून,) हा बोलतो चालतो जसा जगन्नशेटीचा नातू, पण जवळ फुटकी कवडी तीही नाहीं.

सगुणी — असा कोणाचा उपहास करितां तुला हलकेपणा नाहीं दिसत, दादा?

गोविंदा — बोलूंदे, गेताई, मला त्याचा राग येत नाहीं. गरिबी हा कांहीं दोष नाहीं. मी चिमण्या किनऱ्यासारिखा आहें. तो गरीब असून कसा चांगला मुलगा आहे! माझ्याजवळ एक पावला आहे तो मी त्यास देईन. तेवढ्यावर त्यानें सांजपर्यंत गावयाचा वाजवावयाचा करार केला आहे.

चिमणी — आपण सगळीं मिळून त्यास वर्गणी देऊं.

यमुना — आपण त्याची पट्टी करूं.

गोविंदा — मी त्याला बोलावूं? तो खालीं दरवाज्यावर बसला आहे.

सगुणी — होय, भाऊ, लवकर बोलाव. (गोविंदा जातो, इतक्यांत भिंव्या तबकांत एक कालिंगड घेऊन येतो.)

प्रवेश ७,

यमुना, चिमणी, सगुणी आणि चांगू.

चांगू — (भिंव्याच्या हातून तबक ओढावयास जातो, सगुणी त्यास घेऊं देत नाहीं.) ताई, मी वांटावयाकरितां म्हणून घेतों.

सगुणी — मी तुझी मेहनत वांचवितें; तुझ्या वांटचें तें मी करितें. कोण जाणे, तूं तें असें आवडीनें वांटशील की जशी बर्फी वांटली. (ती कालिंगडाच्या फांका करिते, आणि मुलांस देते.)

चांगू — (इतक्यांत त्यांतल्या दोन तीन फांका घेऊन,) आतां तूं ह्या बाकीच्या फांका कोणास देणार?

लाहानकिनऱ्या.

सगुणी — आपला गोविंदा खालीं गेला आहे, त्याला कांहीं नकोत काय?

यमुना — मी त्याला माझा वांटा देईन.

चिमणी — मीही माझा देईन.

चांगू — (वाईट वाटून,) काय त्याचें दैव आहे पाहा!

सगुणी — काय! कालिंगडाचा एक तुकडा त्याला मिळतो तें तुला साहत नाहीं?

प्रवेश ८,

यमुना, चिमणी, सगुणी चांगू, गोविंदा आणि किनऱ्या.

(गोविंदा सारंग्यास हातीं धरून आणितो.)

गोविंदा — माझा जिमणा किनऱ्या तो हा, मी तुम्हांला भेटवितों, हो.

यमुना- }
चिमणी- } मुलगा तर फार भला दिसतो.

सगुणी — तुझें नांव काय, बाळा?

बाळमित्र.

किनऱ्या — (हात जोडून,) जी, गुलामको दौलतशिंग कह-
ते हैं.

सगुणी — तूं कोठचा राहणारा?

दौलतसिंग — जी, मैं तो हिंदुस्थानका रहनेवाला हूं.

यमुना — तुला आपला देश सोडावयाचें काय कारण झालें?

दौलतसिंग — जी, बाईसाहेब, यिह बात तो जरा लंबी है, लेकिन आपकी मर्जी होगी तो नौकर थोडेमें कहेगा.

यमुना — होऊंदे.

दौलतसिंग — मेरा बापतो कासीका रहनेवाला, मेरी मा मरगयी; जदसें वुह बहुत दुःखी होगया है. उसको साथ लेकर में पेटके मारे भटकता फिरताहूं, अनेयिह किनरी बजाकर पेट भरताहूं.

सगुणी — तुझें कांहीं कसब दाखीव, पाहूं.

दौलतसिंग — मैं मोठा कसबी नहीं हूं, तोभी आपके आगे चाकरी करके दिखाऊंगा, गुना माफ होना.

गोविंदा — जसें तुला येत असेल तसें होऊंदे, आम्ही त्यां-त समाधान पावूं. त्वां बेसूर गाणें गाइलें तरी आम्हांस कबूल आहे.

(किनऱ्या किनरी लावितो कूं कूं कूं कूं आँ. यमुना गोविंदास कालिंगडाचा तुकडा देते, तो हातांत घेऊन

लाहानकिनऱ्या.

(किनऱ्याकडे लक्ष देतो.)

(किनऱ्या किनरी लावून गाणें गातो.)

इसतनधनकी कोनबढाई, देखबनयनमें मट्टी मिलाई. ध्रु०
हाडजलेजेसी लकडेकी मोली, बालजलेजैसी घासकी पोली १
आपनेखातरमेहेलबनाया, आपहीजाकर जंगलसोया २
कहतकबीरासुनमेरे भैया, आप मुवेपिछे डुबगई दुनिया ३

गोविंदा — आहाहा! काय गोड गाइलें! बापड्या, तूं फार विपत्तींत आहेसना?

दौलतसिंग — में हूं खरा, पण अबतो मेरी किनरी मेरे तें पेटको देतीहे. आजारी पडूंगा तब भगवान् हे, ने मरूंगा तब धरत्रीमाई मेरेको थोडशी जग्गा देगी, और मुझे क्या चाहिये?

गोविंदा — पण, बिचाऱ्या, तूं आतां उपाशी असशील, नव्हे? ही माझी बर्फी आणि कालिंगडाचा तुकडा घे आणि खा.

दौलतसिंग — नहिं मेरे खावंद, वुह, तुमच खाओ, मेरेको जरा रोटीका तुकडा देओ, सो बस होगा.

गोविंदा — नाहीं, हें तूं घेच; आणखी तुला भाकरीचा तुकडा ही देतों. (तो घरांतून भाकर आणून त्यास देतो.)

दौलतसिंग — मेरे उपर आपनें बहुत एहसान किया, ले-

बाळमित्र.

किन मै यहां खानेवाला नहिं. घरमें मेरा बुढ्ढा बाप है वुह् ओर मैं मिलकर खायेंगे. उननें सारे जनम में बर्फी नहीं चरवी होगी.

सगुणी — तुझे म्हाताऱ्याकरितां हा माझा वांटा मी तुला देतें.

चिमणी — आणि हा माझाही घे.

यमुना — माझा पण घे.

दौलतसिंग — नहीं नहीं, बाईसाहेब, तुम्हारी बर्फी तुमनें रखना. हमलोगको मीठा खानेकी आदत नहीं है. (त्या फारच आग्रह करितात, तेव्हां तो बर्फी घेऊन एके बाजूस ठेवितो.)

चांगू — (थट्टेनें) तो खरें म्हणतो, तिनें त्याचा गोड गळा बिघडेल.

सगुणी — तूं कां रे उगीच मध्यें बोलतोस? तुझी बर्फी तर कोणी मागत नाहीं ना?

चांगू — मागून फळ काय? मीं ती केव्हांच गट्ट केली.

गोविंदा — (किनऱ्यास) मुला थोडीशी बर्फी तोंडांत कां टाकीसना?

दौलत॰ — ओहो! नहीं नहीं आपने इत्नी मेहरबानी करके मेरेको दियीहे, तो मेरेको रजा होना. मैं रुमालमें लपटके जातेबरवत घरको लेजाउंगा (तो एक मळका रुमाल

लाहानकिनऱ्या.

काढतो.)

सगुणी — थांब अंमळसा, तुला त्याहून धुपट फडका देतें, तंवपर्यंत थोडकीशी भाकर खाऊन हुशार हो.—(ती फडका आणून देते.)

दौलत० — नहीं मेरी माई, मै यहां गानेको आयाहूं, खानेको नहीं आया.

यमुना — मी गोविंदासंगतीं नाचतें, तूं गत वाजविशील?

दौलत० — तुम चाहो वुह बजाऊंगा.

यमुना — चांगू ये, आपण सगळींच नाचूं.

चांगू — अँहँ, गड्या आज माझे पाय दुखताहेत.

(तीं नाचतात, चांगू बाहेर जातो.)

सगुणी— गेलास तर पीडा गेली.

चिमणी— आतां आपण कांहीं पैसे जमवूं.

यमुना— होय मी सिद्ध आहें, ही घे चवली.

सगुणी— ही माझी चवली.

गोविंदा— पहिल्यामें मी माझी देणगी देईन.

(तो दौलतसिंगास पावली देतो.)

दौलत०— इतना में नहीं लेऊंगा. मेरी बोली दो आनेकी है

गोविंदा— मुला, नको म्हणूं नको, आम्ही खुशालीनें देतों तें

घे.

दौलत०— भगवान् तुमको सोगणा देगा.

सगुणी— हें घे तुझे बापासाठीं जुनें आंगवस्त्र.

दौलत० भगवान् तुम्हारा कल्याण करो. (तो बर्फीचे तुकडे बाजूस ठेविले होते ते पाहातो, आणि खंती होऊन म्हणतो.) अरे इतनेमें कोण लेगया.

सगुणी— काय लबाड तरी चांगू! मला वाटतें ह्याची बर्फी त्यानेंच नेली असावी.

दौलत०— बाईसाहेब, लेगया तो कुछ फिकर नहीं. मैं पिताजीकेवास्ते जरा दिलगीर हुवा.

गोविंदा— जर चांगू तुझा भाऊ नसता तर आज त्याची कशी फजीती केली असती तें समजतें. असो, मी ह्यास आणखी एक पावली कोठून तरी उसनी आणून देतों, म्हणजे तो आपले बापाकरितां निची बर्फी घेईल.

सगुणी— तो खर्च मी तुजवर पाडीत नाहीं. मीच देतें. (किनख्यास) ही घे मुला एक पावली. (चिमणी आणि यमुना आपल्या पिशव्या चांपतात.)

चिमणी— हे घे आणखी चार पैसे.

यमुना— हे घे माझेजवळ दोन आहेत.

दौलत०— नहीं, नहीं, बहुत हुवे. तुम मेरेपर जुलूम करते

लाहानकिनच्या..

हो.

गोविंदा— काय करूं, बाबा, माझेपाशीं दुसरे पैसे नाहींत. तुझेसारख्यां मी एथें दुसऱ्यांच्या धर्मावर पोट भरतों.

दौलत ०— (गोविंदास) तुम हमको इधर नहीं ले आयाहोता तो अछा होता. तुम मेरेपर एती लगट करते हो, की मेरेसेनानही कही जाती.

गोविंदा— तूं खंती होऊं नको. आतां जा, आणि दुसरे काठूनही कांहीं मिळीव.

दौलत ०— (जातांना सर्वांस) तुम्हारी अलाबला लेताहूं. भगवान् तुम्हारी तन दुरुस्त राखो, और तुमको बहूत दौलत देओ.

प्रवेश ९,

सगुंणी, चिमणी, यमुना, आणि गोविंदा.

सगुणी— पाहिलेंना आज चांगूनें काय लाजिरवाणें काम केलें तें!

यमुना— मी जर त्याची बहीण असतें तर त्याला कसें

तें समजलें असतें.

चिमणी— आपण धर्म करीत होतों त्या आनंदांत त्यानें आपणास विरस केलें.

यमुना— असो, किनऱ्यानें तितक्यांत काम बरेंच होईल.

गोविंदा— तें खरें, तुमचें देव बरें करो, पण किनऱ्याचें काम झालें म्हणून चांगूचा अपराध उणा होत नाहीं. (कोणीं दार उघडिलें.) हा पुनः तुमचा किनऱ्या आला, कां बाबा? काय झालें?

दौलत०— (रडत) रे मेरी खराबी हूई.

(तीं सगळीं त्याभोंवतीं मिळतात.)

सगुणी— तुला काय झालें बाबा?

दौलत०— मेरा सबकुछ गया. देखो, देखो, मेरी किनरी तोडडाली. मेरे पैसे लूट लिये; और मेरे पाससे सब लेगया.

गोविंदा— तुझी किनरी कोणीं फोडली? तुझे पैसे कोणीं नेले?

दौलत०— जो मेरी बर्फी लेगया उसीनें.

सगुणी— काय! माझ्या दादानें! असें कसें होईल?

गोविंदा— काय! चांगूनें!

चिमणी— असें होणार नाहीं.

यमुना— अरे दुष्टा!

लाहांनकिनऱ्या.

दौलत०— उसीनें, उसीनें यिह काम किया. में दरवाजेबाहेर निकलताहूं इतने में वुह आया, और मुझको कहने लगा, कीं तूं अपनी बिदाई नहीं पाया होगा, तो में तुझे तई देऊंगा. में बोला, मेंने पाई. वुह बोला, उनलोगोंकेपास इतने पैसे कहांके? मुझको दिखलाव क्यादियासो. में बावरा, वुह बफीं लेगया यिहबात पैसे मिले इस आनंद से में भूलगया, और पैसे कितीथे यिह मेने गिनेभी नहींथे, सो मेनें किनरी जमीनपरधरके रुमाल काढा, और बोला, देख येंहे. पीछे, में गांठ छोडताहूं इतनेमें उसनें रुमालको हातडाला, तब उसकी लुच्चाई मेरे नजरमें आई. फेर रुमालको एकतरफ वुह खेंचने लगा और एक तरफ में. इतनेंमें उसने अपने दो पगसें मेरी किनरी दाबी, सो फूटगई. मेंने घाबरा होके रुमाल छोडदिया, और किनरी पकडनेको गया. इतनेमें वुह रुमाल लेको दौरा. मेरी किनरी तूटगई, पैसे गये, रुमालभी गया. अब मेरा पिता मुझको क्या कहेगा! अरे मेरे पिताजी! अब तूं भूका मरेगारे! हायरे हाय!

सगुणी— भाऊ, माझेजवळ आतां दमडीच्याही कवड्या राहिल्या नाहींत.

चिमणी— ह्या घे कांहीं नासप्या. माझेपाशीं इतक्याच हो-

त्या.

दौलतसिंग— मेरी खावंदनी, मुझपर बहुत एहसान हुवा, पण उसमें किनरी बेचती नहीं मिलेगी. हायरे मेरे बाबा! वुह उनकेपास पंधरा बरसलगाथी.

यमुना— त्या दोन दमड्या पे.सांबेगळें मजपाशीं कांहीं राहिलें नाहीं.

सगुणी— (आपले पेटीकडे धांवते.) हें घे माझें अंगुस्तन, हें सोन्याचें आहे, जा आणि वीक. माझेजवळ दुसरें हस्तिदंती आहे, त्याजवर माझें काम चालेल.

गोविंदा— ताई, नकोगे तें अंगुस्तन देऊं. तें तुला असूंदे. थांबरे मुला, मी तुझें साहित्य करितों. (तो करांगळींतली आंगठी काढितो, आणि त्याला देतो.) माझेजवळ दुसरी मुलाम्याची आंगठी आहे, तिजवर मी चालू करीन. हिचे तुला पांच रुपये येतील; ही माझी आहे म्हणून द्यावयास मला कोणाचें भय नाहीं. मावशीनें माझे वाढदिवशीं ही मला दिली होती. (तिकडून सगुणा अंगुस्तनाविषयीं आग्रह करिते, इकडून गोविंदा आंगठी घ्यावयाविषयीं प्रार्थितो, तों दौलतसिंग घेतनाहीं.)

दौलतसिंग— नहीं, में उसमेंसे एकभी नहीं लेऊंगा. मेरा बाबा कहेगाकी तूं चोरी करकर लाया.

लाहानकिनय्या.

सगुणी — माझें अंगुस्तन तेवढें घेच.

गोविंदा — तूं माझी आंगठी घेत नाहींसना? तर मी तुजवर रागें भरेन. घे मी म्हणतों, घे;

दौलतसिंग — तुम्हारा यिह भूखण मैं कैसा लेऊं? (मोठे जुलुमानें घेतो.)

गोविंदा — त्याविषयीं तूं कांहीं चिंता करूं नको, भगवान् मला आणखी देईल; ह्याहून दुप्पट देईल. तुला तुझे बापाचें पोट भरलें पाहिजे; मला बापच नाहीं, म्हणून तुला हें फार उपयोगीं पडेल.

सगुणी — जा, जा, आतां संभाळून जाहो.

दौलत॰— इतना अंगुस्तन तो पीछे ले, ओ मेरीमा.

सगुणी — नाहीं, आतां तें माझें नव्हे.

चिमणी — (क्रनय्यास) कधीं तूं आमचे दारावरून आलास तर मजकडे ये, मी तुला कांहीं देईन.

यमुना — आमचें घर आदितवार पेठेंत दौलतरावाचे घरापाशीं आहे, तेथें कोणालाही पुसलें तर रंगरावजोशाचें घर कोणी दाखवील.

दौलत॰ — बडे लोगके घरमें जानेकी हमसरीखेको बहुत मुशकिल है. कभी मैं गया होगा तो कोईखबूत दो धक्के मारकर दरवाजेबाहेर घरवालेनें निकाल दिया होगा

सगुणी — आतां पुरे हें. तुझा बा तुझी वाट पाहात असेल, आणि आमच्याही बाबाची घरीं परत यावयाची वेळ झाली.

दौलतसिंग — क्या बाईसाहेब? तुम्हारा बाबा जलदी घरको आवेगा?

सगुणी — होय, पण तूं आतां येथून लवकर जा, नाहींतर ज्यानें तुझा रुमाल नेला तो येईल, आणि तुला पुनः नागवील.

दौलत० — पण तुम्हारी निशा हैकी मेरे वास्ते तुमको गाली नहीं मिलेगी?

गोविंदा — नाहीं, नाहीं, जातूं, भिऊनको, रामराम, पै आतां.

दौलत० — (जातांना) आहाहा! काय भलीं मुलें.

प्रवेश १०

सगुणा, चिमणी, यमुना, आणि गोविंदा.

चिमणी — गोविंदा, तुझी आंगठी गेली त्याचें मला फार वा-

लाहानकिनज्या.

ईट वाटलें.

यमुना — त्वां आम्हांस आज चांगल्या मार्गाची शिक्षा लावली

गोविंदा — मला ह्याविषयींची शिक्षा सगुणीनें लाविली. चांगूचे नीच कर्माचा माझे चित्तास खेद झाला. एरवीं एकादें धर्मकृत्य करावयास मला मोठा उत्साह वाटतो. आतां माझे मुलाम्याचे आंगठीकडे पाहून मी किती समाधान पावेन!

प्रवेश ११,

मालोजी, सगुणी, यमुना, चिमणी, गोविंदा, आणि दौलतसिंग.

(तीं मुलें जवळ जवळ झालीं आहेत, सगुणी आणि गोविंदा चोरून दौलतसिंगाकडे पाहाताहेत, आणि एकमेकांचे कानीं लागताहेत.)

मालोजी — (यमुनेस आणि चिमणीस.) स्मरवी असा मुलींनो, माझे सगुणीकडे येऊन तुम्हीं तिला मान दिला, तेणेंकरून मी तुमचा उपकारी आहें. आंतां हा किनज्या काय सांगतो आहे, हें मी तुमचे समक्ष ऐकणार, तर ह्याविषयीं

बाळमित्र.

मला तुमची सल्ला असावी. हा जिन्यांत माझी वाट पाहात उभा होता; मी येतांच मला म्हणालाकीं, तुम्ही आणि मी समक्ष असतां आपणांसीं कांहीं बोलावयाचें आहे. (दौलतसिंगास) ये मुला, तूं काय म्हणतोस?

दौलत० — (सगुणी आणि गोविंदा ह्यांस.) तुम किरपा करके मेरेपर घुसा नहीं होना, यिह्न तुमसे मांग लेताहूं. मुझको बोलना जरूर हुवाक्यूंकी तुमने जो मेरे पाससे लेवाया, वुह्न मैंने तुम्हारे बाबाके सलाबिना रखा; वुह्न दुरस्त नहीं हे. मे खुब जानताहूं, की छोकरे लोगके पास आपसकी ऐसी कुछ जिनस् रहती नहीं हे.

मालोजी — हा हें काय म्हणतो आहे?

दौलत० — नौकर बोलताहे की यिह्न छोटे महाराजने मुझको हाक मारीकी आकर ये बीबीलोगके सामने किनरी बजाना; इनकेसाथ दुसरे भी एक छोटे महाराजथे; खूब सूरत, लेकिन बडे लुच्चे.

मालोजी — काय माझा मुलगा?

दौलत० — महाराज, मुझे माफ करना. वुह्न सकुन मेरे मूंसे आगया. पीछे में आया; और जो मुझको आताथा सो मैंने हजर किया. ये सबी लोगोंने मुझे कुछ बर्फी, एक रुमाल, और मुठ्ठीभरके पैसे दिये; कितनेथे सो मुझे मालूम

लाहानकिन्या.

नहीं.

मालोजी — मग?

दौलतसिंग — वुह बर्फी मेंमेरे अंधे बाबाको लेजाने वाला था, सो वुह इंडीला महाराज चोर लेगया, उसकी परवा में नहीं करता, लेकिन बर्फी लेकर बाहेर भागा, ओर रस्तेपर छुपकर बैठा.

में बडे खुशीसे बाहेर निकलकर जाने लगा, तब वुह ओचता मेरेपास आया, और उन्ने जोरावरीसें मेरे पाससे रुमाल और सब पैसे छीनलिये, और मेरी किनरी फोड-डाली, यिहू देखो. (रडतो) मेरी सब दौलत, जिससे मेरा और मेरे बाबाका पेट भरताथा.

मालोजी — अशी गोष्ट कशी होईल? असें दुष्ट अधम कर्म माझे मुलाचे हातून?

चिमणी — तो जिकडे तिकडे असेंच करितो. सगुणीस पुसांना?

मालोजी — जा मुला, रडूंनको, मी तुझें भरून देईन, पण गोष्ट सगळी इतकीचना?

दौलत० —(मराठी बोलावयास लागतो.) नाहीं महाराज, माझा थोडा रुन. में तिकरे अशा दुःख पावला. तें वरतमान ह्या छोकरे साहेबापाशीं सांगायासाठीं आला, त्याने

बाळमित्र.

पशीं माझा तोटा साधाया पुरते पैसे नहींथे; तवां ह्या बाईसाहेबांनीं मला आपलें सोन्याचें अंगुथान दिलें; आणि ह्या भाऊसाहेबानें सोन्याची अंगुठी वुह्‌ मुझेदी, अरे! मेंनें कला, टोंडाशीं हिंदुस्थानी आवती! तवां ते मी कशी घेऊन जाऊं? माझा बाप मला सांगेल की वुह्‌ चोरी करकर में आणला, तवां मला मोठा विचार पडला. अवड्यामदीं मुजला समजलाकी तुम्हारी सवारी घरीं लवकर येईल. तवां इकडेच उभा राहिला, की ते जिनसा तुमचे सवाधीन करावी. ए घे त, पण मला किनरी नहीं.—हायहायरे मेरी किनरी! ओ मेरे बाबा!

मालोजी — आज काय आनंदाची गोष्ट त्वां मला सांगितली! आतां मी तुला, किंवा, माझे उदार मुलांनो, तुम्हांला अधिक वारवाणूं? तूं मुळींच मोठे दरिद्रानें पीडिलेला, त्यांत आणखी तुझें सर्वस्व गेलें. असें असतांही आपलेपासून अन्यायकर्म घडूं नये म्हणून तुझी वासना! मुला, तुझी शाबास आहे, तूं धन्य आहेस.

दौलतसिंग — हाँ! खोटा काम नहीं करना. उसमें इतना फायदा हैना? यिह्‌ सच हैकीं बुरे काममें मिलाया उसको बरकत कभूं नहीं होती. मेरी मा और बाबा मुझको यिही कहते आये हैं, की बेटा, जान गया तो खूब, पर बूरा काम

लाहानकिनऱ्या.

मतकर, इसमें भगवान् राजी. अभी महाराजनें मुझको कि-
नरीकी मेहरबानी करना. दुसरा मुझे कुछ चहीयेनहीं
सांजसुधी में इधर उधर फिरकर रोटी मिलाऊंगा.

मालोजी — ह्याप्रमाणें मला दिसतेंकीं तुझा बाप आणि तूं को-
णी मोठे साधु आहां. चिंता करूं नको, ईश्वर माझे हातानें
तुझें कल्याण करील. तूं आम्हांजवळ राहा. प्रथम कांहीं
दिवस गोविंदाजवळ ऐस, नंतर माझ्यानें तुझें जें बरें क-
रवेल तें मी करीन.

दौलतसिंग— क्या! यिह छोटे सोहेबके खिदमतमें? क्या
आनंदकी बातहे! (गोविंदास नमतो) पण. नहीं, (खेद
पावून) मुझसे मेरे बाबाको अकेला नहीं रखा जाएगा.
मेरेबिना वुह् बचेगा कैसा? क्या, में मीठा मीठा खाऊं और
वुह् भुक मरेगा? में नरम बिछानेपर सोऊं और उसको चटाई
भी नहीं मिलेगी? जिनसे में पैदा हुवाहूं, जिने मेरे नई
बढायी, जिने मेरेवास्ते आपकी सब कमाई खर्ची, जो मेरे
सुखसे सुखी और मेरे दुःखसे दुःखी, उसको आज बुड्ढेप-
नमें में डाल देऊं? में जब छोटा और नाकुवतथा, तब जि-
ने मेरा गूमूत उठाया, मनमें कुछ बीट लाया नहीं, उसकी से-
वा डालके आज में, महाराज, तुम्हारेपास सुख भोगनेको
कैसा रहूं; मुझको लोक क्या कहेंगे; भगवान् क्या कहेगा;

बाळमित्र.

मेरा मनभी क्या कहेगा, और ऐसा करके मुझे सुख कैसा होवेगा? नहीं नहीं, यिह् बात कभी होनेकी नहीं.

मालोजी — गुणाच्छा मुला, तुझा बाप कोण, कोठला आहे?

दौलतसिंग — मेरा बाबा हिंदुस्थानका रहनेवाला, अभी बुड्ढा और अंधा हुवाहे. आगे वुह् बडा गानेवाला था. उसको में किनरी बजाके पोसताहूं. वुह् थोडासा खाताहे, और मैंभी बहुत खाता नहीं. जरासी रोटी और कुछ तरकारी यिह् हमारा खाना, इतना हमको भगवान् रोजके रोज देताहे, कलकी चिंता हम रखते नहीं, वुह् भगवान् पर सोपते हैं.

मालोजी— बरें तर, मी तुझे बापाचीही सोय करितों. त्याला धर्मशाळेंत आणून ठेवितों, तेथें दुसरे अशक्त म्हातारे आहेत त्यांजबरोबर ह्याचेंही संगोपन होईल. तुला हावें तेव्हां तूं त्यास भेटावयास जातजा.

(दौलतसिंग तें ऐकून टिरी पिटून अति हर्षानें घरभर धांवतो.)

दौलत० — क्या धर्मात्मा येहे! क्या मेरा बाबा! नहीं; यिह् सुनकर वुह् हरखसे मर जायेगा, मुझसे अभी इधर रहा नहीं जाताहे, अभी मैं जाकर उसको लेकर आताहूं (धांवून बाहेर जातो. सगुणी आणि गोविंदा ह्यांनीं मालोजी-

ना हात धरिला आहे, त्याचे डोळ्यांत प्रेमानें आसवें आलीं आहेत, तीं तीं उभयतां पुसतात.

प्रवेश १२,

मालोजी, सगुणी, यमुना, चिमणी, आणि गोविंदा.

मालोजी — माझे लाडके मुलांनो! काय स्मरणाचा दिवस आजचा होता! जर पोराचे द्वाड गुण त्याला विरजण नसते! पण नाहीं; मला त्याचा खेद होऊंनये. ईश्वरानें मला तूं हा एक दुसरा लेंक दिला आहे. माझ्या गुणाच्या गोविंदा, तूं पोटचा नाहींस खरा, पण तुझा थोरपणा पाहून माझे मनानें तुला पोटच्याहून अधिक केलें आहे. होय, तूंच माझा लेंक.— चांगू कोठें आहे तो? जा त्याला मजकडे असाच घेऊन ये. (गोविंदा बाहेर जातो.)

सगुणी —. त्याला मी चार घटका झाल्या कोठें पाहात नाहीं. किनऱ्या वाजवूं लागला तेव्हांचा तो त्याची बर्फी घेऊन नाहींसा झाला आहे.

गोविंदा — (मागें येतो) तो जवळचे मिठाईवाल्याचे दु-

कानाकडे जातांना पाहिला. मीं गोपाळ्याला पाठविलें आहे त्याला बोलवावयाकरितां.

मालोजी — मुलांनो, माझ्या खोलींत जाऊन बसा, तो आला म्हणजे मला उत्तर काय करितो तें पाहूंया. तुमचे साक्षीचें काम पडेल तेव्हां मी तुम्हांस बाहेर हाक मारीन.

रुक्मिणी आणि यमुना — तर आतां आपण निरोप घेऊं या.

मालोजी — नाहीं, माझे आवडत्यांनो! आज तुम्ही आमचे एथेंच राहा; मी तुमचे बाबास आणि बयेस सांगून पाठवितों; आतां दौलतसिंग आणि त्याचा बाप, मला वाटतेंकीं, एथें येतील, आपण त्यांस मेजवानी करूं; त्यानें मला आज मोठे दुःखाचा घाय लाविला, त्यामुळें जी माझी वेदना ती तुमचे संगतीवांचून उणी होणार नाहीं.

सगुणी — (कानवा घेते) मला वाटतें चांगू येत आहे.—

(मालोजी खोलीचें दार उघडतो, मुलें आंत जातात.)

लाहानकिनऱ्या.

प्रवेश १३,

मालोजी.

माला फार दिवस भय होतेंच कीं, एकादे दिवशीं काहीं पोराचें वाईट वर्तमान ऐकूं येईल, तरी हा असा अधमपणा करील हें मला वाटलें नव्हतें. असो, अजून वेळ आहे; उपाय केला असतां त्याचे दुर्गुण टाकवितां येतील.

प्रवेश १४,

मालोजी आणि चांगू.

चांगू — बाबा काय आज्ञा आहे?

मालोजी — तूं कोठें गेला होतास? तूं घरीं नव्हतास काय?

चांगू — गुरुजी बाहेर गेले होते; गोविंदा त्याजीं होता; मी वेळभर वर पढत होतों, तों एकटयाला कंटाळा आला.

मालोजी — तर गोविंदा मुलींसंगातीं खेळावयास गेला, तसा तूं कां नाहीं गेलास?

चांगू — मीही गेलों होतों, परंतु त्या मजशीं चांगल्या वाल-

लाह्यांनकिनऱ्या.

प्रवेश १३,

मालोजी.

मान्ना फार दिवस भय होतेंच कीं, एकादे दिवशीं काहीं पोराचें वाईट वर्तमान ऐकूं येईल, तरी हा असा अधमपणा करील हें मला वाटलें नव्हतें. असो, अजून वेळ आहे; उपाय केला असतां त्याचे दुर्गुण टाकवितां येतील.

प्रवेश १४,

मालोजी आणि चांगू.

चांगू — बाबा काय आज्ञा आहे?

मालोजी — तूं कोठें गेला होतास? तूं घरीं नव्हतास काय?

चांगू — गुरुजी बाहेर गेले होते; गोविंदा त्यान्नीं होता; मी वेळभर वर पढत होतों, तों एकटयाला कंटाळा आला.

मालोजी — तर गोविंदा मुलींसंगातीं खेळावयास गेला, तसा तूं कां नाहीं गेलास?

चांगू — मीही गेलों होतों, परंतु त्या मजशीं चांगल्या वाग-

लाह्यानकिनच्या.

एवढीशी वर्षी त्याचे श्रमाप्रमाणें फार थोडी देणगी आहे, असा विचार करून मीं आपले पिशवींतून कांहीं पैसे काढिले, ते मीं त्याला दिले, ते बांधावयाकरितां त्यानें रुमाल काढिला. तो पाहातों तों माझे ताईचा, हा पाहा प्रत्यक्ष. मीं त्याला सामोपचारानें सांगितलें कीं, तो मला परत कर; तो मशीं शिवीगाळीवर आला, रुमाल देईना. तेव्हां मला राग येऊन मी त्याची गचोंडी धरिली, आणि माझी त्याची धक्काबुकी होतांना नसमजून माझा पाय त्याचे किनरीवर पडला.

मालोजी — (क्रोधास चढून) चुप राहा, लुच्चा! माझ्यानें तुझें ऐकवत नाहीं.

चांगू — (त्याजवळ येऊन त्याचा हात धरावयास जातो,) कां बाबा! माझे जिवलगा बाबा, तुला एवढा राग कां आला?

मालोजी — (त्याचा हात झटकावतो,) जा दुष्टा, मला तोंड दाखवूं नको! त्वां मला लाज आणिली. (तो मुलांस खोलींतून बाहेर बोलाविता.)

बाळमित्र.

प्रवेश १५,

मालोजी, सगुणी, यमुना, चिमणी, चांगू, आणि गोविंदा.

मालोजी — माझे मुलांनो, इकडे या. जीं माझे ममतेस योग्य त्यांवांचून मी दुसऱ्याचें तोंड पाहाणार नाहीं. चांग्या, तूं काळें कर, पुनः माझे दृष्टीस पडलास तर चिरीन; पण, थांब, पहिल्यानें तूं आपलें पारिपत्य माझे मुखानें ऐक, मग जा. (सगुणी आणि गोविंदा यांस,) तुम्हांवर काय हा बोलला तें तुम्हीं ऐकिलेंच असेल.

सगुणी — होय, बाबा, आणि जर आमचा चोरपणा दाखवायाचें प्रयोजन नसतें, तर बाबा, तूं अधिक संतापशील म्हणून तुजपाशीं कांहीं सांगतोंना.

चांगू — बाबा, तिचें तूं एक खरें मानूंनको.

मालोजी — (डोळे वटारून) उगीच ऐस! तूं लबाड आहेस यांविषयीं माझी अगोपरच खातरी झाली आहे. चोरी, खून, हे लबाडीचे परिणाम. त्यांतून चोरी तर त्वां केलीच. अंमळ आंगांत शक्ति आली म्हणजे कोणाचा जीवही घेशील, त्यांत कांहीं संशय नाहीं. होऊंदे, सगुणे.

लाहानकिनऱ्या.

सगुणी— प्रथम, तर आज दोन प्रहरांपासून त्यानें कांहीं एक काम केलें नाहीं. त्यास भाषांतर गोविंदानें करून दिलें.

मालोजी— हें खरें गोविंदा?

गोविंदा— माझ्यानें नाहीं म्हणवत नाहीं.

सगुणी — नंतर त्यानें मुरंब्याचे रसाची वाटी यमुनेचे साडीवर सांडिली; आणि आम्ही ती धूऊन काढावयाचे खटपटींत असतां, त्यानें मुरंब्याची बरणी रिकामी केली. आम्हांला एक तुकडाही राहू दिला नाहीं.— नंतर बर्फानें काय झालें तें (यमुना आणि चिमणी यांजकडे हात करिते.) ह्या सांगतील.

मालोजी— आतां पुरे. (चांगूकडे पाहातो.) तुझी लुच्चाई सगळी माझे ध्यानांत आहे. जा आतां, रात्रीचा आपले खोलींत जाऊन बैस; उद्यां सकाळीं मी तुला घराबाहेर हांकून देईन. त्यांत तूं ठिकाणीं आलास तर बरें झालें; नाहीं तर मग दुसरे पुष्कळ उपाय आहेत. तुझेसारिखीं द्वाड पोरें लोकांस उपद्रव करितील त्यांस म्हणतास काय उपाय नाहींत? गोविंदा, गोपाळ्यास सांग कीं, हा आपले खोलींत असतो कीं नाहीं, तें मला येऊन सांग. आणखी सांगकीं तुमचा गुरु बाहेरून आला म्हणजे त्याला मजकडे पाठीव.

बाळमित्र.

सगुणी आणि **गोविंदा**— (चांगूसाठीं रदबदली करितात,) माझे बाबा! माझे मामा! आम्हांकडे पाहून त्याला इतका अन्याय क्षमा कर.

मालोजी— मी त्याविषयीं एक शब्द कोणाचाही ऐकणार नाहीं. जो गरिबानें आपले कष्टानें जोडलेलें त्याजवर बळात्कार करून घेतो. त्याचें पोट भरावयाचें साधन फोडितो, आणि मानक्यांनें आपण केलें तें नीट केलें म्हणून बोलून दाखवितो. असा प्राणी त्या सृष्टींत ठेवूं नये. मी ईश्वराचा मोठा उपकार मानितों कीं अझून तुम्हांसारिखीं दोन रत्नें मजजवळ आहेत. यापुढें मी तुमचे स्नेहानें सुखी असेन. त्या द्वाड पोराचें मला दर्शन नको.

(सर्व निघून जातात.)

मैना.

मैना घ्या हो मैनो! कोणाला मैना पाहिजेत? आहा! काय चांगल्या मैना आहेत! असें बोलत एक मनुष्य यमनीचे दारावरून चालला होता. यमनी तें ऐकून दारीं गेली, आणि पाहाते तंव एक पांखरेंविक्या डोईवर मैनांचा पिंजरा घेऊन चालला आहे; त्या आंत उड्या मारीत आहेत, त्या काठीवरून त्या काठीवर बसत आहेत, आणि मधुर मधुर शब्द करीतआहेत; तेणेंकरून यमनी मोहित होऊन, केव्हां त्याजवळ जाईन अशा उत्कंठेनें धांवली. तें थोडक्यांत चुकलें, नाहीं तर ती जोत्यावरून पडलीच असती. मुली, तुला मैना पाहिजेत? असें पांखरें विक्यानें तिला पुशिलें. ती म्हणाली, पाहिजेत, पण थांब अंमळ, मी आंतून बाबाला पुसून येतें. त्यानें, बरें म्हणून, पिंजरा ओसरीवर ठेविला. यमनी धांवत धांवत बापाकडे जाऊन म्हणते, बाबा! बाबा! लवकर ये!

त्र्यंबकशेटी— एवढी घाई कसची आहे. यमने?

यमनी— बाबा, ओटीवर एक पांखरेंविक्या आला आहे, त्याजवळ मैना पुष्कळ आहेत, आणि त्या फार चांगल्या आहेत.

त्र्यंबकशेटी— मग, त्याचा तुला इतका हर्ष कसचा झाला?

यमनी— बाबा, जर तूं सांगशील तर, मी त्यांतली एक मैना

बाळमित्र.

विकत घेईन.

त्र्यंबकशेटी — विकत घ्यावयास तुझ्याजवळ पैसे आहेत काय?

यमनी — हो, आहेत हे माझ्या पिशवींत.

त्र्यंबकशेटी — पण त्या पांखराला चारा कोण घालील?

यमनी — मी, बाबा मी, मी आपल्या हातीं चारीन, आणि तूं पाहाशील कीं, ती माझी म्हणावयास फार खुशी होईल.

त्र्यंबकशेटी — होय. पण मला तुझें भय वाटतें.

यमनी — कसचें, बाबा?

त्र्यंबक० — कीं तूं तिला भुकेनें किंवा ताहानेनें एकादे दिवशीं मारशील.

यमनी — मी तिला भुकेनें किंवा ताहानेनें मारीन! तें कधीं होणार नाहीं. पहिल्यानें तिला खाऊं घातल्याशिवाय मी अन्नाला शिवणारही नाहीं.

त्र्यंबक० — मुली, तूं गयाळ आहेस, एकादे दिवशीं तरी तुला विसर पडेल.

यमनीनें बापापाशीं मैनेस पाळावयाचा असा करार करून, आणि त्याचा पदर धरून अशी कांहीं आळ घेतली, कीं शेवटीं त्यानें मैना घेऊन देतों असें म्हटलें; आणि तिला घेऊन ओटीवर आला; आणि चांगले रंगा-

मैना.

ची एक सुंदर मैना निवडून काढिली. मग यमनीचा हर्ष त्रैलोक्यांत माईना! तिनें पांखरेंविक्यास पैसे द्यावयाक- रितां आपली पिशवी झटकन बापाकडे केली. तींतील पैसे पांखरेंविक्यास देऊन त्र्यंबकशेटानें आपल्या जवळचे पै- शांचा एक चांगला तारांचा पिंजरा आणविला, ज्याला खालीं खण होते, आणि ज्यांत पाणी घालावयाचें बिलो- री भांडें होतें. मग यमनी मैनेस पिंजऱ्यांत घालून घर- भर फिरून आईस, बहिणीस, आणि चाकरांस हाका मारमारून दाखवूं लागली. कोणी इष्ट मित्र मुलें तिला भेटावयास येत, त्यांजकडेही तिची पहिली गोष्ट मैनेची. आणि ती सांगे कीं, माझे मैनेसारिखी मैना त्रैलोक्यांत नाहीं. तिचे पांखांचा रंग काय! पिसें किती मऊ! बोल का- य गोड! चल मी ती तुला दाखवितें. तिचें नांव मीं छ- बेली ठेविलें आहे. ती मैना यमनीपाशीं फार सुख पावली. यमनी पाहांटेस उठली म्हणजे तिचें पहिलें काम हें कीं मै- नेस ताजे दाणे आणि निर्मळ पाणी द्यावें; मग तिनें तोंड धुवावें. पोळी तुकडा घरांत झाला असेल तो पहिल्यानें मैनेकडे यावा. कांहीं गोड गोड तिनें मैनेसाठीं करून ब- रणींत घालून ठेविलेंच असे. तिचे पिंजऱ्यावर नित्य हि- रवा पाला लावी, कीं तिला उन्हाचा उपद्रव होऊं नये. छ-

बाळमित्र.

बेर्लादी ते तिचे उपकार जाणे. ती लवकरच यमनीस ओ-ळखूं लागली. यमनीचे पाय वाजले म्हणजे तिनें पांख उ-डवावे; शब्द करावे. यमनी मुके घेऊन तिचा अर्धा जीव क-री. आठ दिवस झाले नाहींत तंव ती मैना गावयास शिक-ली, आणि मधुर स्वर काढूं लागली. एकादे वेळेस तिनें टि-पेचा सूर फार लांबवावा, तेव्हां असें वाटावें कीं, हिचा श्वा-स जाऊन ही मरेल. तिनें मोठ्या स्वरानें गावें, ते वेळीं सग-ळ्या घरचे मनुष्यांचा आत्मा प्रसन्न व्हावा. यमनी तिचे शब्द ऐकत चार चार घटिका तिच्या पिंजऱ्याजवळ बसे. कोणे वेळेस तिला पाहात असतां यमनीनें हातांतलें काम विसरावें. यमनी तिला नित्य प्रहर प्रहर गावयास शिकवी. असें तिला त्या पांखराचें वेड लागलें. असें चाललें असतां एके दिवशीं बापानें तिला चित्रांची वही दिली; तीं चित्रें फार सुंदर होतीं, त्यांकडे तिचें चित्त वेधलें. मग ती त्यांस नि-त्य पाहात बसे. तेव्हांपासून तिला मैनेविषयीं अमळ वि-सर पडत चालला. मग तीस मैना साद घाली, तो तिनें ऐ-कूं नये. शेवटीं असें झालें कीं मैनेस हिरव्या शेंगा किंवा भाकर जी नित्य मिळत असे ती आठ दिवसांत मिळाली नाहीं. ती यमनीनें शिकविलेलीं गोड गोड रागिणीवर गाणीं म्हणे, परंतु व्यर्थ. यमनीचा वाढदिवस आला तेव्हां बा-

मैना.

यमनें तीस एक बाहुली दिली, ती मिळाल्यापासून तर यमनी मैनेस अगदींच विसरली. त्या बाहुलीचें नांव तिनें आवडी ठेविलें. तिला नेसविण्याखालीं, शृंगारण्याखालीं, तिच्या संगतीं बोलण्याखालीं, आणि तिला हातीं घेऊन इकडे तिकडे नाचविण्याखालीं, सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत यमनीचा सगळा वेळ जाई. मग कोठें संध्याकाळीं इवलेंसें खाणें मैनेस मिळे. एखादे दिवशीं तिला अगदींच उपास पडे. एके दिवशीं त्र्यंबकशेटीची दृष्टि पिंजऱ्याकडे गेली, आणि पाहातो तों मैना आंत उपडी पडली आहे; तिचीं पिसें विस्कुरलीं आहेत; मान पाय आंखडून गोळा झाला आहे. किंचित् धुकधुकी मात्र राहिली होती; श्वास घ्यावयासही शक्ति नव्हती. तें पाहून तो म्हणतो, "यमने, अगे या तुझे मैनेस काय झालें?" तें ऐकून तिचें तोंड खरकन उतरलें, ती म्हणाली, "नाहीं बाबा, कसें झालें तें कोण जाणें, मला हिचा अगदींच विसर पडला." असें म्हणून ती घाबरून कांपत कांपत दाण्यांचा करंडा आणावयास घरांत धांवत गेली. त्र्यंबकशेटीनें पिंजरा खालीं काढला, आणि पाहातो तों दाण्यांच्या खणांत व पाण्याच्या पेल्यांत कांहीं नाहीं. मग म्हणतो, "अरेरे! यांत धान्याचा एक दाणाही नाहीं! पेल्यांत पाण्याचा एक थेंबही नाहीं!

बाळमित्र.

हायरे बिचाऱ्या पक्ष्या! अरे, तूं निर्दयाचे हातीं कसारे सांपडलास! मला हें असें जर पुढचें समजतें तर मी तुला विकतच घेतलें नसतें." घरांतील माणसें त्या पिंजऱ्याजवळ येऊन म्हणूं लागलीं, "आहा! गरीब बिचारी मेना! गरीबरे गरीब!" मग त्र्यंबकशेटीनें कांहीं दाणे घातले, आणि निर्मळ पाणी पेल्यांत ओतलें. त्याला त्या मेनेस सावध करावयास मोठा प्रयास पडला. यमनी तोंड लपवून तेथून निघाली, ती आपल्या खोलींत जाऊन रडत बसली. तिनें रडून रडून आसवांनीं ओंचे सगळे ओले केले. दुसरे दिवशीं त्र्यंबकशेटीनें विचार केला कीं, ही मेना आपल्या शेजाऱ्याचा मुलगा मोरू आहे त्यास बक्षीस द्यावी; तो यमनीपेक्षां शंभरवांटयांनीं हिचें पाळण पोषण चांगलें करील असा आहे. तें ऐकून यमनीनें मोठा अनर्थ मांडिला. मोठमोठ्यानें हेल काढून रडूं लागली, आणि दुःखाचे उद्गार टाकून म्हणते, "अरे माझ्या पांखरा! माझे छबेले मेने! बाबा, मी तुझ्या पायां पडतें! एकवेळ मला क्षमा कर, आणि ही मेना मजपाशीं असूं दे. आजपासून मी जीवंत आहेंपर्यंत कधीं हिला विसरणार नाहीं." त्र्यंबकशेटीस तिची दया आली, आणि त्यानें पुनः ती मेना तीस दिली; आणि तीस फार बजावून सांगितलें कीं,

मैना.

"पुढें असें झाल्यास क्षमा होणार नाहीं. तूं विचार कर कीं, ह्या बिचाऱ्या पांखरास आपण बंदिशाळेंत टाकल्यावर, ह्यानें आपल्या पोटास दाणा कसा मिळवावा. तुला भूक लागेल, तेव्हां खावयास मागतां येतें, पण छबेलीस भूक लागली असतां तें आपले भाषेनें तिनें लोकांस कसें समजवावें? जर आतां कधीं तूं हीस उपाशी किंवा तान्हेली ठेवशील तर मी" ते शब्द ऐकून यमनीचे डोळयांस पाण्याचें भरतें आलें. तिनें बापास वेग मागितली, पण खेदानें तिला एक शब्द बोलवला नाहीं. मग यमनी पुनः छबेलीशीं खेळूं लागली. पुढें एक महिना गेल्यावर त्र्यंबकशेटी बायकोस घेऊन कांहीं कामाकरितां दुसरे गांवीं जाऊं लागला; तेवेळीं यमनीस म्हणाला, "यमने, छबेलीस संभाळ हो." तीं उभयतां गाडींत बसून निघालीं नाहींत तंव, यमनी धांवत पिंजऱ्याजवळ गेली, आणि तिनें मैनेस दाण्यापाण्याची बेगमी केली. कांहींका घटकांनीं तिला करमेनासें झालें. तेव्हां ती सोबतिणीस बलावून त्यांबरोबर बाहेर फिरावयास गेली; संध्याकाळीं आपालिपा खेळली, नंतर तिनें फुगडी घातली; असें करितां मोठी रात्र झाली, तेव्हां तिचा खेळ संपला. नंतर ती थकली, आणि निजावयास गेली. दुसरे दिवशीं

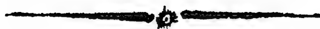
मैना.

"पुढें असें झाल्यास क्षमा होणार नाहीं. तूं विचार कर कीं, ह्या बिचाऱ्या पांखरास आपण बंदिशाळेंत टाकल्यावर, ह्यानें आपल्या पोटास दाणा कसा मिळवावा. तुला भूक लागेल, तेव्हां खावयास मागतां येतें, पण छबेलीस भूक लागली असतां तें आपले भाषेनें तिनें लोकांस कसें समजवावें? जर आतां कधीं तूं हीस उपाशी किंवा तान्हेली ठेवशील तर मी" ते शब्द ऐकून यमनीचे डोळ्यांस पाण्याचें भरतें आलें. तिनें बापास वेग मारिली, पण खेदानें तिला एक शब्द बोलवला नाहीं. मग यमनी पुनः छबेलीशीं खेळूं लागली. पुढें एक महिना गेल्यावर त्र्यंबकशेटी बायकोस घेऊन कांहीं कामाकरितां दुसरे गांवीं जाऊं लागला; तेवेळीं यमनीस म्हणाला, "यमने, छबेलीस संभाळ हो". तीं उभयतां गाडींत बसून निघालीं नाहींत तंव, यमनी धांवत पिंजऱ्याजवळ गेली, आणि तिनें मैनेस दाण्यापाण्याची बेगमी केली. कांहींका घटकांनीं तिला कर्मेनासें झालें. तेव्हां ती सोबतिणींस बलावून त्यांबरोबर बाहेर फिरावयास गेली; संध्याकाळीं आपालिपी खेळली, नंतर तिनें फुगडी घातली; असें करितां मोठी रात्र झाली, तेव्हां तिचा खेळ संपला. नंतर ती थकली, आणि निजावयास गेली. दुसरे दिवशीं

मैना.

णी ठाय. जर त्यावेळेस धरणी फाटती तर यमनी आंत उ-
डी टाकिती.

त्र्यंबकशेटीनें त्या मैनेचें पोटांत पेंढा भरून तीस क-
डीपाटास टांगून ठेविलें. तिजकडे यमनीच्यानें पाहांवना.
जेव्हां जेव्हां तिजवर तिची दृष्ट पडे, तेव्हां तेव्हां तिचे डो-
ळे आसवांनीं भरून येत. ती बापास नित्य विनवी कीं,
बाबा, ती मैना माझे दृष्टीवेगळी काढ. तो म्हणे, नाहीं.
नंतर कितीएक दिवस तिची प्रार्थना ऐकून त्यानें तो पक्षी
तेथून काढिला. मग जेव्हां जेव्हां यमनी कांहीं सांगितले-
लें काम जरूर करीत नसे, तेव्हां त्र्यंबकशेटीनें ती मैना
पुनः तेथें टांगावी; आणि सर्वांनीं म्हणावें, आहागे बिचा-
रे छबेले! त्या यमनीनें तुला कसेंगे हाल करून मारिलें!
म्हणजे यमनीस मोठा पश्चात्ताप होऊन तिनें आई बापां-
चे आज्ञेंत चालावें.

बाळमित्र.

मुलें जीं स्वतंत्र व्हावयास इच्छितात.

कामू — आहा बाबा! मला वाटतें कीं मी मोठा असतों तर बरें होतें. पण मोठा तुझ्या इतका.

आबाजी — माझे लाडक्या, तुला असें कां वाटतें?

कामू — एवढ्यासाठीं कीं मग मला कोणाचे आज्ञेंत राहावें नलगे, माझे मनास येईल तें मी करीन.

आबाजी — मला वाटतें कीं मग तूं मोठे चमत्कार करशील.

कामू — ह्यांत काय संशय? तसें झाल्यास मी दाखवीन.

आबाजी — आणि जाई? तुला पण स्वतंत्र व्हावेंसें वाटतें गे?

जाई — होय, बाबा, मलाही तसेंच वाटतें.

कामू — आहा! जर आम्ही दोघें स्वतंत्र झालों तर मग काय पाहिजे?

आबाजी — बरें तर, मुलांनो, हें तुमचें कोड मी पुरवीन. उद्यां सकाळापासून तुम्हांस मोकळीक देतों, कीं जें तुमचे मनास येईल तें तुम्ही करा.

कामू — बाबा, तूं थट्टा करितोस.

आबाजी — नाहीं, मी खरेंच म्हणतों. उद्यां तुमची आई, मी, किंवा दुसरीं कोणी घरांतील मनुष्यें, तुम्हांस कांहीं आड-

कांहीं करणार नाहींत.

कामू — आहाहा! तशीं झालों असतां आम्ही किती सुखी होऊं!

आबाजी — मुलांनो, तितकेंच नव्हे, मी ती मोकळीक उद्यांचेच दिवसापुरती देतों असें नाहीं; जंव तुम्ही होऊन माझे पाठीस लागाल कीं, "नको बाबा, आतां तुझा अधिकार तूं फिरून घे;" तंवपर्यंत देईन.

कामू — आहा! असें झालें तर मग आम्ही फार दिवस स्वछंद वागूं.

आबाजी — बरें तर, तुम्ही आपलीं आपणांस संभाळतीं झालां हें पाहून मला संतोष वाटला; तर आतां उद्यांपासून तुम्हीं मोठीं मनुष्यें व्हावयास सिद्ध व्हावें; आणि मनास येईल तें करावें.

असें बोलणें होऊन तीं मुलें निजावयास गेलीं. दुसरा दिवस उगवला, तंव तीं उजाडतां उठावीं तीं प्रहर दिवस येईपर्यंत आंथरुणावरच होतीं. अधिक वेळ निजतात त्यांचें आंग जड होतें, कांहीं सुचत नाहीं, तसें कामूस आणि जाईस झालें. शेवटीं कोणी हाक नमारितां तीं आपले आपण कावरीं बावरीं झालेलीं उठलीं. मग त्यांचे मनांत आलें कीं, आपण सगळा दिवस हावें तें-

बाळमित्र.

करून, तेणेंकरून त्यांचे जिवास अमळ संतोष वाटला. मग कामू जाईस म्हणतो, ताई, आपलीं जेवणें झाल्यावर आपण पहिल्यानें आज काय करावें बरें?

जाई — का? खेळावें.

कामू — काय खेळावें?

जाई — आपण गंजिफांनीं खेळूं.

कामू — तो खेळ हिडीस, मला आवडत नाहीं, गडे.

जाई — बरें तर, आपापलिपा खेळूं.

कामू — काय आपण दोघेंच?

जाई — तर विटी दांडू, नाहींनर सपाऱ्यांनीं.

कामू — मला असले खेळ आवडत नाहींत.

जाई — बरें तर. तुझे आवडीचे कोणते असतील ते सांग.

कामू — गडे, आपण काठीचा घोडा करून खेळूं.

जाई — आहारे! लाहान मुलीस तो खेळ काय शोभेल!

कामू — तो नाहीं तर घोडा खेळूं. तूं घोडा हो; आणि मी हांकणारा होतों.

जाई — होय तर, चाबूक मारावयाला! ते दिवशींची बका असून आठवण आहे.

कामू — तें मी काय दादून करितों गे? तूं उडत चालत नाहींस म्हणून मारावयाचें पडतें.

मुलें जीं स्वतन्त्र व्हावयास इच्छितात.

जाई — होय, पण मला लागतें, म्हणून मी तसला खेळ खेळत नाहीं.

कामू — नाहीं, नाहीं, नाहींसना तूं खेळत? बरें तर, ससाकुतरा खेळशील? मी पारधी होतों, आणि तूं ससा हो. चल, धांवूं लाग, मी पाठीस लागतों.

जाई — छत्! मला तुझी पारध नकोती. माझे पाठीस लागून तूं मला घाबरें करणार.

कामू — तुला माझा कोणताही खेळ आवडत नाहीं, तर मी तुशीं कधीं खेळणार नाहीं, ऐकिलें?

जाई — मी ही तुशीं कधीं खेळणार नाहीं, हें पण ऐकिलें?

असें बोलून तीं दोघें दोहों कोंपऱ्यांस रुसून उभीं राहिलीं. तीं तशींच तेथें फार वेळ होतीं, एकमेकांशीं बोलतना, कीं एकमेकांकडे पाहातना; तों इतक्यांत दाहा घटिका दिवस आला. मग दोन प्रहर लवकरच भरतील म्हणून कामू बहिणीजवळ येऊन म्हणतो, बरें, तर, तुला जें आवडतें तेंच मी करीन. चला आपण रुपाऱ्यांनीं खेळूं, एकेक डावास बारा बारा रुपाऱ्यांचा पण.

जाई — पण मजजवळ रुपाऱ्या नाहींत. तूं मला पन्नास रुपाऱ्या देणें आहेत, त्या माझ्या पहिल्यानें दे, म्हणजे खेळावयास येतें.

बाळमित्र.

कामू — होय, पण त्या मीं कालच्या दिवशीं देणें होत्या; आजच्या नव्हत.

जाई — असें! तर त्या देण्यापासून तूं सुटलासका?

कामू — जे स्वतंत्र आहेत ते कोणाचें कांहीं लागत नाहींत.

जाई — बरें तर, ही तुझी ठकविद्या मी बाबास सांगेन.

कामू — पण आतां मजवर बाबाची मत्ता नाहीं.

जाई — असें आहे तर मी तुशीं खेळत नाहीं.

कामू — तुझी इच्छा.

मातक्यानें तीं एकमेकांवर चडफडून दोघें दोहों कोनांस गेलीं. कांहीं वेळ जाऊन कामू शेऊळ घालूं लागला; जाई गाऊं लागली; तो कुरकुरूं लागला; ती श्वास टाकूं लागली. एक तास पुनः गेला, आणि दोन प्रहर होत आले. पुढें कामूनें रागानें आपली छडी खिडकींतून बाहेर झोंकिली, जाईनें आपली बाहुली कोनांत आदळली. तीं एकमेकांकडे पाहात, पण काय बोलावें तें सुचेना. शेवटीं जाई बोलली. चल, कामू, मी तुझा घोडा होतें.

कामू — आतां ठीक, बरें. घोड्याला लगाम पाहिजे. मजकडे लांब दोरी आहे, ही पाहा. ही तूं आपले तोंडांत घाल.

जाई — मी ती तोंडांत नाहीं घालणार. माझे कमरेस बांध, नाहीं तर भुजेस.

मुलें जीं स्वतंत्र व्हावयास इच्छितात.

कामू — हें तूं वेड्यासारिखें काय बोलतेस गे? घोड्यास तोंडावांचून दुसरे कोठें का कोणी लगाम देतें?

जाई — पण मी कांहीं खरा घोडा नव्हे.

कामू — तरी पण आपणास घोडा असें मानून तुला तसें केलें पाहिजे.

जाई — त्याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं.

कामू — जो मी अष्टौप्रहर घोडशाळेंत असतों त्या मजपेक्षां काय तूं त्या कामांत अधिक समजतेस?

जाई — तूं किती दिवसपर्यंत ती धुळींत मळविली आहे. ती मी तोंडांत नाहींच घालणार.

कामू — तर मी ती तुला दुसरे कोठें घालूं देणार नाहीं; त्यापेक्षां मी तुशीं खेळूं नये हें चांगलें.

जाई — जसें तुला बरें दिसेल तसें.

आतां तीं तिसऱ्यानें रुसलीं, तीं अशीं कीं, मागलेपेक्षां अधिक एकमेकांवर दांत ओंठ खाऊं लागलीं. मग कामू छडी फेंकला होती ती आणावयास गेला, तों छडी कोणीं मोडून टाकिली. जाईनें भुईवरून बाहुली हातीं घेतली, तिचीं चिरगुटें फिटलीं आहेत. मग कामू निसास टाकूं लागला; जाई रडूं लागली; इतक्यांत जेवणाची वेळ झाली. आवाजी सांस म्हणावयास गेला कीं, व्हावें असलें तर पानें वा-

दिलें. तो दोघेंही तशीं पाहून बोलतो, मुलांनो तुम्हांस आज झालें तरी काय? तीं म्हणालीं कांहीं नाहीं, बाबा, आणि डोळे पुशीत त्याच्या मागें जेवणघरांत गेलीं. त्यादिवशीं जेवावयास नानाप्रकारचीं पक्वान्नें केलीं होतीं. तीं जेवावयास बसलीं तेवेळीं त्यांस बाप म्हणतो, " मुलांनो, तुम्ही हीं पक्वान्नें फार खाऊं नका; त्यांपासून तुम्हांला उपद्रव होईल; पण तुम्ही स्वतंत्र आहां, त्यापक्षीं तुमच्या इच्छेस येईल तें खा, प्या." असें बापाचे तोंडांतून निघतांच एकानें मोठमोठे लाडवांचे तुकडे करून गट्ट केले, दुसऱ्यानें चटण्या सांभारीं यांची धण घेतली. तें पाहून आई, बापाचे कानाशीं लागून म्हणते, " अहो आतां हीं मुलें दुखण्यास पडतील!" बाप म्हणाला, " पडतील तर खरीं, तरी पडूंदे. तसें होईल तरच त्यांची खोड मोडेल, आणि त्यांस समजेल कीं, स्वतंत्रपणापासून मुलांस असें भोगावयाचें पडतें, म्हणून मी त्यांस अडथळा करीत नाहीं." दादल्याचा कल पाहून आई ही उगीच राहिली. मग तीं मुलें ओ येईतों जेवलीं; जेवून थोडा वेळ गेला तंव, कामू जाईस म्हणतो, " चल माझे बरोबर." असें म्हणून तिला तो वाडींत घेऊन गेला. आबाजी हळूच त्याला नकळतां मागून जाऊन आडोशीं उभा राहिला. त्या झाडींत पाण्याचें

मुलें जीं स्वतंत्र व्हावयास इच्छितात.

एक मोठें टांकें होतें, त्याच्या कांठाशीं चिमणीशी एक नाव होती; कामूस तींत बसावेंसें वाटलें; जाईनें त्यास वारिलें; ती म्हणाली कीं, "आपण आंत बसूं नये, बाबा रागें भरेल" कामू म्हणाला, "बसूं नये कां? आपण स्वतंत्र आहों हें तूं विसरलीस वाटतें?" जाई म्हणाली, "होय रे होय खरें" मग ती भावाचा हात धरून नावेंत बसली. आबाजी अंमळ त्यांचे जवळ जवळ आला, पण त्यांचे दृष्टीस पडला नाहीं. त्यानें मनांत आणिलें कीं, टांकें उथळ आहे, जरी हीं आंत पडलीं, तरी काढावयास अवघड पडणार नाहीं; म्हणून तो उगाच मौज पाहात आड उभा राहिला. नाव कांठाशीं बांधलेली होती ती सोडून मधलेकडे ढकलून न्यावी असें त्यांनीं मनांत आणिलें, परंतु ती दोरीनें बळकट बांधली होती, ती सोडितां येईना; तेव्हां कामू म्हणतो, "बरें तर, आपणास आंत बसून फिरणें साध्यत नाहीं तर नाहीं; पण झोंकवून तरी पाहूं या" असें म्हणून तो या अंगीं त्या अंगीं तीस झोंकवितो आहे, तों तो कलंडून पाण्यांत पडूं लागला; त्यास जाई हातीं धरून सांवरावयास गेली, तंव दोघेंही पाण्यांत पडलीं. तें पाहून आबाजी वाऱ्याचे वेगानें धांवला, आणि पाण्यांत शिरून त्यानें उभयतांस बाहेर काढिलें. तीं अपघातानें अर्धमेलीं झालीं, त्यांस घरीं आणून

शेकलीं संचरलीं तों, अधाशीपणानें खाल्लें होतें तेणेंकरून त्यांचे पोटांत कळा उठूं लागल्या; मस्तक दुखूं लागलें; मूर्छा आली; कंप सुटला; श्वास गुदमरला. अशा अशा विपत्तींत त्यांचा बाकीचा दिवस गेला. तीं रडतां कुंथतां थकलीं. त्यांस रात्रीस थोडी कांहीं झोंप आली न आली. प्रातःकाळीं आबाजी त्यांस पुसतो, "मुलांनो, तुमचा काय समाचार आहे?" तीं ओंड शब्दानें म्हणालीं, "समाचार बहुत वाईट आहे, बाबा; रात्रीं आम्हांस स्वस्थ झोंप आली नाहीं. आमचें डोकें पोट अझून दुखत आहे." तो म्हणाला, "बापड्यांनो, तुमची मला काकळूत वाटते. असो, पण आतां पुनः आजचे दिवशीं तुम्ही आपल्या स्वतंत्रपणानें काय करणार आहां, तें मला सांगाल? आजही स्वतंत्रपणा तुम्हांकडेसच आहे, ही आठवण आहेना?" तीं म्हणालीं, "आतां स्वतंत्रपणा पुरे, बाबा." तो म्हणाला, "असें कां, माझ्या मित्रांनो, म्हणतां? कालचे दिवशीं तुम्हींच म्हणाल्यां होतांकीं, दुसऱ्याच्या आज्ञेंत वागणें हें बहुत खोटें आहे?" कामू म्हणाला, "आमचे मूर्खपणाचें आम्हांस चांगलें पारिपत्य झालें." जाई म्हणाली, "आम्ही ह्या गोष्टीची फार दिवस आठवण ठेवूं, बाबा."

आबाजी— तर अतःपर तुम्ही स्वतंत्रपणा इच्छीन नाहीं?

मुलें जीं स्वतंत्र व्हावयास इच्छितात.

कामू — नाहीं, बाबा, नाहीं, तूं सांगशील तसें करावें, ह्यांत चांगलें आहे.

जाई — त्यांत आमचें बरें होईल.

आबाजी — त्याचा पुरता विचार करा. कांकीं जर म्यां आपला अधिकार पुनः घेतला, तर तुम्हांस सांगतों कीं, मी जें सांगेन तें पहिल्यानें तुम्हांस वाईट वाटलें तरी करावें लागेल.

कामू — कांहीं चिंता नाहीं, बाबा, तुला जें बरें दिसेल तें आम्ही करावयास सिद्ध आहों.

आबाजी — बरें तर, मजजवळ ही हिरवी बुकी आहे, हिला सोनामुखी म्हणतात, हिचा स्वाद वाईट आहे, पण ज्यास अजीर्ण होतें त्यास ही बहूत गुणकारी आहे. आतां जर तुम्ही माझें ऐकणार, तर ही बुकी ह्याक्षणीं घ्या. माझें कसें ऐकतां तें पाहूं बरें.

कामू — घेतों. बाबा, घेतों.

जाई — ती जरी विखासारिखी कडू असली तरी मी घेईन.

आबाजीनें त्यांला तें औषध दिलें. त्यांनीं अगोधर करीत असत तशीं वेडींवांकडीं तोंडें नकरितां, तें घेऊं आदरिलें. तें अधिक संतोषानें कोण घेतो ह्याविषयीं त्यांचा पण झालला. त्या औषधानें गुण लवकरच आला, आणि तीं बरीं झालीं. त्यानंतर त्यांपासून कधीं अन्याय होई तेव्हां

बाळमित्र.

पारिपत्याचा धाक दाखविणें झालें तर, त्यांचीं आईबापें त्यांस ह्मणतकीं आम्ही तुम्हांस स्वतंत्र करूं; त्या शब्दांनीं त्यांस असें भय होईकीं, तुम्हांस बंदिशाळेंत टाकूं असें ह्मटल्यानें तसें भय व्हावयाचें नाहीं."

कांटेझाडें.

औगलजी नांवाचा कोणीएक गृहस्थ काश्मीरदेशीं राहात असे, तो बेशाखमासीं, एके दिवशीं सायंकाळीं, आपला मुलगा आल्या त्यास संगतीं घेऊन, एके लाहान डोंगरावर बसला आहे, आणि तेथून समोर दृष्टीस पडत आहेत ते रमणीय पदार्थ त्यास दाखवीत आहे. तेंवेळीं सूर्य अस्तास जात होता, तेव्हां त्यांस अशी कल्पना झाली कीं, तो सर्व विश्वाला सोनेरी रंगाचें वस्त्र पांघरवून चालला आहे काय! किंवा हे डोंगर सोन्याचेच आहेत काय! अशा अशा कल्पना करीत ते सुख घेत बसले असतां, तितक्यांत तिकडून एक धनगर आपला कळप चारणीवरून घराकडे वळवून चालला होता, त्यानें सुस्वर गायन केलें, तें त्या बापलेकांच्या कानीं पडून ते तिकडेच पाहूं लागले. तो चालला होता त्या वाटेनें दोहों बा-

कांटेझाडें.

जूनीं कांटेझाडें होतीं, म्हणून जें मेंढरूं त्या झाडांच्या आंगून जाई त्याची कांहीं तरी लोंकर त्यांवर अडके; तें पाहून आन्यास संताप येऊन तो म्हणतो " बाबा त्या गरिबां मेंढरांची लोंकर तीं झाडें कशीं चोरीत आहेत तें पाहिलेंना? अशीं दुष्ट झाडें देवानें कशास उत्पन्न केलीं? तर सर्व मनुष्यें एकमत होऊन त्यांचा सृष्टींतून निःपात कां करीत नाहींत? मला वाटतें कीं, पुनः एकवेळ तीं मेंढरें तिकडून गेलीं असतां त्या गरिबांचे आंगावरील पांघरूण सगळें नाहींसें होईल; तर मी अतःपर असें होऊं देणार नाहीं. उद्यां दिवस उजेडतां कोयता घेऊन येतों, आणि ह्या सर्वां झाडांचा फडशा उडवितों. बाबा, तूं ही माझे बरोबर कुऱ्हाड घेऊन ये, म्हणजे जेवणवेळ झाली नाहीं तों सगळा उद्योग उरकून टाकूं."

ओगलजी— मुला, मला तुझे मसलतीचा अमळ विचार केला पाहिजे; तो होईपर्यंत तूं त्यांजवर उगीच रागें भरूं नको. तूं विचार करकीं, आश्विनमासीं आपण माणसेंच काय करीत असतों?

आन्या — काय करीत असतों, बाबा?

ओगलजी — त्वां पाहिलें नाहीं का, कीं धनगर लोक मोठमो-

बाळमित्र.

ठाल्या कातरी घेऊन मेंढयांची सगळी लोंकर कातरून घेतात? त्यांचे आंगावर थोडकी देखील ठेवीत नाहींत.

आन्या — तें खरें; पण, बाबा, ते ती धडुतें करावयास ओपितात; आणि ह्या झाडांस तसें कांहीं प्रयोजन नसतां हीं उगीच दुष्टाईनें असें करितात.

ओगलजी— ह्या लोंकरीचा त्या झाडांस काय उपयोग आहे, हें तुला अद्यापि ठाऊक नाहीं; आणि त्यांस उपयोग असो किंवा नसो, पण मला तूं सांगकीं, आपणास पाहिजे एवढ्यासाठींच आपण दुसऱ्याचें घ्यावें हें योग्य कीं काय?

आन्या— पण, बाबा, त्यांच मला सांगितलें कीं, आश्विनमास आला म्हणजे त्यांची लोंकर आपाप गळून पडत असते. तर ती उगीच इकडे तिकडे गळून फुकटावारी जाईल त्यापेक्षां कामीं लागली तर चांगलें कीं नाहीं?

ओगळजी— तूं खरें म्हणतोस, ईश्वरानें ह्या पशूंस लोंकरीचें पांघरूण दिलें आहे, तें त्यांपासून आपण माणसें घेतों. नाहीं घेतलें तर आपणांस थंडीचा उपद्रव फार सोसावयाचा पडेल.

आन्या — पण झाडांला पांघरुणाचें कांहीं काम नाहीं, म्हणून हीं नवाउ आहेत; तर आपण योजिलें आहे तें केल्यावांचून त्यांस सोडूनये. उद्यां मी हीं सगळीं कापून टाक-

कांटेझाडें.

णार; तूं माझ्या बरोबर येशो.

ओगलजी— खरोखर येईन, पण आतां तर घरीं जाऊं च-
ला; उद्यांचें उद्यां.

हीं चोरटीं झाडें आपण एकला तोडून टाकीन अशा क-
ल्पनेनें आन्याचे आंगांत आवेश चढला, त्यामुळें त्याला
रात्रभर नीज आली नाहीं. दुसरे दिवशीं पराक्रम कराव-
याचा तो त्याच्या ध्यानांत खेळत होता. मोठ्या प्रातःकाळीं
पांखरें शब्द करूं लागलीं नाहींत तंव, आन्यानें आपण
सिद्ध होऊन बापास उठविलें; तो उठून तयार झाला. मनां
तकीं, कांटेझाडांचें व्हावें तें होवो; परंतु प्रातःकाळाची शो-
भा मुलाचे दृष्टीस पडेल. मग ते उभयतां हातांत आउतें
घेऊन चालते झाले. आन्या होसेनें पुढें पुढें चालूं लागला,
त्याला मिळवून घ्यावयास ओगलजीस फार श्रम पडे. ते
जंव त्या झाडांजवळ जवळ आले, तंव सहस्रावधि लाहा-
न लाहान पांखरें झाडांकडे येत आहेत, जात आहेत, आ-
णि भोंवतीं भोंवतीं फिरतआहेत, असें त्यांनीं पाहिलें. ओ-
गलजी बोलला, "मुला, हळू हळू! आतां आपण अमु-
क झाडें कापावयाची गोष्ट बोलूं नये, आणि ह्या बिचारे
पांखरांस उपद्रव करूं नये. पडल्यानें आपण काळचे
जागीं बसून पाहूं कीं, हीं पांखरें एथें इतकीं कां झटतीं आ-

हेत." मग ते डोंगरीवर जाऊन बसले, आणि पाहूं लागले तों, अदले दिवशीं झाडांस लोंकर अडकली होती ती ते पक्षी धूम नेतआहेत. काळे, निळे, पिंवळे, हिरवे, चमत्कारिक चमत्कारिक रंगांचे सुंदर, सुस्वर शब्द करणारे, असे पक्षी आले आहेत; आणि त्यांनीं लोंकरीची मोठी लूट मांडिली आहे. तेंवेळीं आन्या आश्चर्यानें चकित झाला, आणि बापास विचारितो, "बाबा, हे पक्षी ह्या लोंकरानें काय करीत असतील बरें?" तो म्हणाला, "मुला, तुला समजलें कीं, भगवंतास मुंगीची देखील चिंता आहे, तो त्या प्राण्यास जें पाहिजे तें अनेक युक्तींनीं पोहोंचवितो; आणि सर्वांचें संरक्षण करून त्यांस सुखी ठेवितो. हाच पाहा केवढा चमत्कार! हे पक्षी पिलांकरितां कोटीं करितात, त्यांस मऊ आंथरूण पाहिजे तें त्यांस ह्या झाडांपासून प्राप्त होतें. ते लोंकर नेऊन ती कोट्यांत आंथरून आपले लाहान लाहान पिल्यांसह वर्तमान सुख पावतात. असलीं हीं भलीं उदार कांटेझाडें, ज्यांवर तूं काल उगीच रागें भरलास, तीं इतकीं उपयोगीं आहेत, पाहिलेंना? हीं संपन्नापाशीं अधिक आहे तें घेऊन गरिबांचें उणें पूर्ण करितात. तर आतां येतोसना? आपण तीं कापूं?" आन्या ओशाळून म्हणतो, "ईश्वर मजकडून तसें नकरवो." ओग-

कांटेझाडें

लजी म्हणतो, "तूं खरें म्हणतोस मुला, हीं आपली जोड अशा परोपकारास लावितात, त्याअर्थी यांचें सदा कल्याण असो, आणि हीं निरुपद्रव राहोत, असें इच्छिणें आपणास योग्य आहे."

निंबाजी.

पूर्वी देवनगरामध्यें एक वेडा राहात असे, त्याचें नांव निंबाजी. तो एकावर एक पांच साहा पागोटीं डोईस घालून बाहेर निघे; व कमरेस चार पांच कांबळीं बांधी; व दोन तीन फाटकीं कांबळीं खांद्यावर घेई. त्याचे बुद्धीस चळ झाला होता, परंतु त्यापासून कोणास उपद्रव होत नसे. त्याला कोणीं फारच कंटाळा आणिला तर मात्र त्यानें पिसाळावें. तो रस्त्यांत चाले त्यावेळेस कितीएक द्वाड पोरें त्याच्या पाठीस लागत; आणि म्हणत, निंबाजी, अरे निंबाजी, तूं तीं पागोटीं कांबळीं किती पैशास देशील रे? तो बोलला नाहीं म्हणजे त्याची कुच्यो करीत. त्यांत कितीएक दुष्ट मुलें असत, तीं त्यावर दगडही टाकीत. निंबाजी बहूतकरून तें सर्व साही. एकाद वेळेस पिसाळे आ-

णि धूळ धोंडे मुठी भरून पोरांवर टाकी. एके दिवशीं तो दयारामशेट सावकार त्याच्या दारावरून चालला आहे, आणि पोरें पाठीमागें लागून गोंगाट करीतआहेत, तें ऐकून दयारामशेट खिडकींतून पाहूंलागला तों, त्याचा मुलगा हरीही त्या मंडळींत होता; तें पाहून खिडकी लावून तो उगाच आंत गेला. जेवणाच्या वेळीं त्यानें हरीस पुसलें, मुला, तो कोण होतारे, ज्याचे मागें लागून तुम्हीं कुई करीत होतां?

हरी — बाबा, तो वेडा निंबाजी, तुला ठाऊक नाहीं?

दयाराम — गरीब बिचारा! तो कशानें वेडा झाला असेलबरें?

हरी — लोक म्हणतात कीं, त्याचें मोठें वतन होतें, त्या वतनाचा वाद फार दिवस पडला होता, त्यांत तो हरला, तेव्हांपासून त्याचे बुद्धीस चळ झाला आहे.

दयाराम — मुला, त्याचें जेव्हां सर्वस्व गेलें तेव्हां तो जर तुला म्हणता कीं, "अगा माझ्या हरी, माझें दैव फुटलें; फार दिवस स्वस्थपणानें जें वतन मी भोगीत होतों, त्यास मी आजच मुकलों; माझें सर्व घरदार वादाचे भरीस पडलें; मला आतां गांवांत राहावयास ठिकाण नाहीं, गांवाबाहेरही नाहीं; कायकरूं, माझेपाशीं एक दमडीही राहिली

निंबाजी.

नाहीं." तर त्यावेळीं तुझ्यानें त्याची थट्टा करवती?

हरी — भगवान् असें मजपासून न करवे. असा कोण दुष्ट आहे कीं, दुसरा विपत्तींत पडला असतां त्यास हंसेल. मी तर असल्याचें साहित्य करीन.

दयाराम — तर काय, तो नेव्हांपेक्षां आज तुला कमीसा दिसला? ज्याचें सर्वस्व जाऊन आणि बुद्धिही गेली!

हरी — बाबा, आजतर त्याची अधिक करुणा यावी.

दयाराम — तर, जो शुद्धीवर असतां तुझ्या दयेस पात्र होता, त्याची अशी दशा झाल्यावर त्वां त्यास आज छळिलें कसें? आणि त्यावर धोंडे कसे फेंकिले?

हरी — बाबा, मी चुकलों, माझा अन्याय क्षमा करा.

दयाराम — तुला पश्चात्ताप झाला, त्या अर्थी मी क्षमा केली; परंतु माझ्याच क्षमेनें कार्य होत नाहीं; दुसरे कोणाची क्षमा मागितली पाहिजे.

हरी — मी समजलों, तुझा अभिप्राय कीं निंबाजीपाशीं क्षमा मागावी?

दयाराम — निंबाजीपाशीं कां?

हरी — त्यासाठीं कीं मीं त्याचा अपराध केला

दयाराम — तें खरें, निंबाजी जर शुद्धीवर असता तर त्याची क्षमा तुला पाहिजे होती, परंतु क्षमा म्हणजे काय हें आ-

ज त्याला समजत नाहीं; त्या अर्थी त्याकडे क्षमा मागून व्यर्थ आहे. पण, मुला, तुला वाटतें खरें, कीं ज्याचा आपण अपराध केला असेल त्यापाशीं क्षमा मागावी?

हरी — तें त्वांच मला शिकविलें आहे, बाबा.

दयाराम — दीनावर दया करावी, अशी कोणाची आज्ञा ती तुला ठाऊक आहे?

हरी — होय, अशी ही देवाची आज्ञा आहे.

दयाराम — तर त्वां ती मोडिली म्हणून देव रागें भरला नसेल काय?

हरी — भरला असेल, बाबा, म्हणून मी आज रात्रीं त्याची प्रार्थना करीन आणि क्षमा मागेन.

हरीनें रात्रीं तसें केलें, देवापाशीं आपला अपराध सांगून पश्चात्ताप पावून क्षमा मागितली. त्यावर कितीएक दिवसपर्यंत तो निंबाजीच्या वाटेस गेला नाहीं; आणि दुसरे मुलांसही निवारी. असें असतांही एक दिवशीं निंबाजीच्या मागें पोरें लागलीं होतीं, त्यांत तो मिसळला. तो कांहीं त्यास छळावें ह्या बुद्धीनें गेला नाहीं, पण दुसरीं पोरें त्याच्या काय काय खोड्या करितात, ती मौज पाहावयाकरितां गेला. मग पोरांबरोबर हाही निंबाजी निंबाजी! हुर्यो! हुर्यो! म्हणून ओरडूं लागला; असें करितां करितां,

निंबाजी.

सर्वांचा पुढारपणा ह्याकडेस आला; शेवटीं गलबा फार च झाला. तेवेळीं पिसाळून निंबाजीनें पोरांवर दगड टाकिले; त्यांतून एक मोठा दगड हरीच्या गालास चाटून कानास लागला. कान तुटावयाचाच, पण थोडक्यांत चुकलें. मग हरी घरीं आला. कान रक्तबंबाळ झाला आहे, आणि धायेधाये रडतो आहे. त्यास बाप म्हणतो देवानें तुला ठीक शासन केलें.

हरी — बाबा, पण दुसऱ्या मुलांनीं माझ्यापेक्षां अधिक त्याच्या खोड्या केल्या; असें असतां, देवानें त्यांस शासन थोडें कां करावें? आणि मलाच अधिक कां?

दयाराम — त्याचें कारण ऐक, मुला, दुसऱ्या मुलांपेक्षां तुला चांगलें समजलें होतें, कीं हें पाप होय. असें समजूनही, त्वां तें केलें, म्हणून त्यांपेक्षां तुझा अन्याय मोठा ह्याकरितां जो मूल देवाची किंवा आपले वडिलांची अवज्ञा करून त्यांच्या आज्ञा मोडितो त्यास अधिक पारिपत्य होतें, हें योग्यच होय.

बाळमित्र.

दाणे टिपणारी पोर.

नाटक एक अंकी.

पात्रें.

भीमराव.	जमीनदार.
मिराबा.	त्याचा मुलगा.
हिराबाई.	त्याची मुलगी.
जनाबाई.	गरीब बायको.
यमनी.	तिची मुलगी.
हरजी.	जमीनदाराचा चाकर.

स्थळ एक शेत नुकतेंच कापलें आहे, त्यांत सजगुऱ्याचे पुष्कळ भार पडले आहेत. त्या शेताच्या एके बाजूस भीमरावाचा वाडा आहे; दुसरे बाजूस किती एक झोंपड्या व दुसरी गांवढेगांवाची रचना आहे.

प्रवेश १

यमनी.

यमनी — (दुसरे शेतांतून भरून आणलेली सजगुऱ्याच्या क-

दाणे टिपणारी पोर.

णसांची टोपली हातांत घेऊन, भीमरावाचे शेतांत एका भाऱ्याजवळ बसली आहे.) चला येंच काम झालें. आहा! आज माझे आईस काय आनंद होईल! (टोपलीकडे पाहून समाधान पावते.) त्या म्हाताऱ्या कापणी करणाऱ्या बाबानें मला एकदांच टोपली भरून कणसें दिलीं, तो किती भला म्हणून सांगूं! आहाहा! मी दिवसभर जरी इकडे तिकडे हिंडतें तरी ह्याचें अर्धेंही मला मिळतें ना. ईश्वर त्याचें बरें करो! आतां मला वाटतेंकीं आपण ह्या शेतांतलीं कांहीं कणसें टिपावीं. (तीं टोपलींतलीं कणसें दोहों हातीं चेपिते.) हीं अंमळ दडपलीं तर ह्यांत एक दोन ओंजळी दुसरीं मावतील; कांहीं पदरांतही घेतां येतील. (ती उठते, पदराचीं दोन शेवटें एके हातानें धरून एके हातीं जमा केलेलीं कणसें त्यांत घालिते. इतक्यांत दुरून गोंगाट ऐकून म्हणते,) अरे कर्मा! तो कोण माझे अंगावर येतो आहे? येवो बिचारा, मीं कोणाला अन्याय केला नाहीं.

बाळमित्र.

प्रवेश २

यमनी आणि हरजी.

हरजी — (तिचा हात धरून,) अगे चोरटे पोरी, त्यां तुला भलें चोरीवर धरिलें!

यमनी — काय तुह्मी ह्मणतां, महाराज? मी चोर नव्हे, साव आहे.

हरजी — साव आहेस! तूं साव नव्हस. (तो तिचे हातांतून टोपली हिसकून घेतो.) तर ह्या टोपलींत हें काय आहे?

यमनी — मजगुऱ्यांचीं कणसें पाहाना?

हरजी — तर हीं कणसें त्या तुझ्या टोपलींत उत्पन्न झालीं काय?

यमनी — आहा! असें जर होतें तर मग मला शेतांत इतकी मेहनत घेऊन जमा करावयाचें काम नव्हतें.

हरजी — तर हीं चोरीचीं असें अर्थांत झालें.

यमनी — महाराज, असें ह्मणूं नका. मी उपार्जी मेलें आणि माझी आई ही उपाशीं मेली तरी, ह्मणतां ही गोष्ट आमच्या हातून घडणार नाहीं.

हरजी — मी शपथ करीन कांहीं अपाप तुझे टोपलींत ये-

दाणे टिपणारी पोर.

ऊन पडलीं नाहींत, पडलीं काय?

यमनी — रेरे! आपण शपथ घेऊन मला भिवविता, पण माझें ऐकाल तर खरें? मी त्यासमोरचे शेतांत टिपावयास गेलें होतें, तेथें एक भला म्हातारा बाबा होता, त्यानें मला टिपतांना पाहिलें, आणि तो म्हणाला, गरीब बिचारी पोर! पाहा ती काय श्रम घेत आहे! मी तिला कांहीं धर्म करीन, तेव्हां, जवळ सजगुऱ्याचे भारे पडले होते त्यांतून दोन ओंजळी कणसें तोडून त्यानें माझ्या टोपलींत टाकिलीं, आणि तो म्हणाला, जो दीनास देतो त्यास ईश्वर पुष्कळ देईल.

हरजी — होय, होय, तें मी समजलों. आमच्या शेतांतून कणसें तोडिलीं तीं तुला पलिकडच्या शेतांत म्हातारा होता त्यानें दिलीं नव्हे? आं?

यमनी — असें नाहीं, तर तुम्ही जाऊन स्वतां त्याला पुसा.

हरजी — मी जाऊन स्वतां त्याला पुसूं! होय! वाट पाहा. मीं तुला एथें धरिलें इतकें मला पुरे.

यमनी — पण, मी सांगतें कीं मी तुमच्या एकाही भाऱ्यास शिवलें नाहीं. हीं थोडींशीं कणसें माझ्या ओटींतली, हीं मात्र एथें टिपलीं आहेत, हांतर मला वाटलें कीं असें केलें असतां त्यांत कांहीं अन्याय होत नाहीं. असें असतां जर

तुम्हास वाटत असेल कीं, तसें मी करूं नये, तर ती परत घा-
वयास मी सिद्ध आहें. घ्या ही तुमची तुम्ही.

हरजी — नाहीं, नाहीं. आतां तसें होणार नाहीं. ही टोपली-
तल्यांत घाल, आणि ही टोपली जेथें जाईल तेथें चल.
ये माझे बरोबर, आतां, चौकीवर.

यमनी — (भ्याली) काय हें! असें काय म्हणतां माझ्या
दादा!

हरजी — होय, आतां माझ्या दादा, ओ? मीं तुला जाऊं दिलें
तर तूं ह्याहून ही मला चांगलें म्हणशील, नाहीं बरें? मी
सांगतों तूं निमूट चौकीवर चल. चल लवकर.

यमनी — अहो बाबा! अहो, देवाकडे पाहा, असें करूं नका!
तुम्हांस दाखविलें त्याहून अधिक मीं घेऊन घेतलें नाहीं; खरो-
खर मागतें. मी सगळा दिवस घरीं गेलें नाहीं, तर माझी आ-
ई मला काय म्हणेल बरें? आणि मी चौकीत पडलें असें
ऐकेल तर मग ती प्राणच टाकील.

हरजी — मग तर काय मोठा घात होईल! ती मेली तर गांवची
पिडा गेली.

यमनी — (रडूं लागते.) तुम्हांस जर ठावें असतें कीं, ती किती
चांगली आई आहे, आणि आम्ही किती दुर्बळ आहों, तर
तुम्हांस करुणाच येती.

दाणे टिंपणारी पोर.

हरजी — मी एथें लोकांवर करुणा करावयासाठीं राहिलों नाहीं. माझ्या धन्याचा जे अन्याय करतील, त्यांस पकडून चौकींत घालावयासाठीं राहिलों आहें, कळलें?

यमनी — पण जर माझे सारिख्यानें अन्यायच केला नाहीं, तर?

हरजी — एक, सगळी टोपली भर दाणा चोरून, आणखी दुसरा, आपला भलेपणा सांगते! काय नखरे पाहा! चलचल, चालूं लाग माझ्या बरोबर.

यमनी — अहा बाबा! मजवर दया करा! पाहिजे तर माझी सगळी टोपली घ्या. घेतली तर एवढ्या दाण्यांनीं तुम्ही कांहीं मातबर होणार नाहीं; पण मला जाऊं द्या; मी तुमच्या पायां पडतें. माझ्या आईकडे दृष्टि देऊन तरी मला सोडा. माझे आईची कायती मीच एक आहे.

हरजी — मी तुला सोडिलें तर तुझे आईकरितां सोडणार नाहीं. मी मेली तर माझें काय गेलें. पण, पोरी, तुझें रडें पाहून दया येते. आतां तूं जा. टोपलीची आशा धरून कोन्यायाचे दिवशीं न्यायाधीश तुला थोडें बहुत देईल तितका दंड मात्र दे; नाहीं तर तूं चौकींत जाशील, अथवा तो तुला गांवाबाहेर हांकून देईल.

बाळमित्र.

प्रवेश ३

यमनी.

यमनी — (एकटी भुईवर बसून, आणि एके भाऱ्यावर डोकें टेंकून कितीएक पळेंपर्यंत आंतलेआंत रडते. नंतर उठून चोहोंकडे पाहते.) आहा! तो गेलाच! हाड मेला! माझीं कणसें, टोपली, सर्व कांहीं घेऊन गेला; आणि तोही माझ्या आईस आणि मला काय करील तें कोण समजे? (अंमळ विसावा घेऊन.) आहाहा! ते पक्षी कितीतरी दैववान्! त्यांस कांहीं दाणे नरी घेऊं देतात. आणि मी — पण कोण जाणे, येथें कोणी मेला हाड त्यांवर बंदूक घेऊन टपत नसेल हें कशावरून? मी त्या पांखरांस भेडावून उडवीन मग मी जाईन; नाहीं तर त्या भाऱ्यावर डोकें टेंकलें म्हणून एकादी शिक्षा करूं लागतील. काय करूं. (कोणी येत आहेत पाहून,) तीं दोन मुलें येत आहेत; तीं कोण असावीं बरें?

दाणे टिंपणारी पोर.

प्रवेश ४

मिरोबा, हिराबाई, आणि यमनी.

(यमनी डोळे पुसते आहे.)

मिरोबा— अगे, त्वांच काय आमचीं कणसें चोरिलीं? आणि तुलाच काय आमचे चाकरानें धरिलें? (यमनी उसासा टाकिते, तिच्यानें उत्तर देववत नाहीं.)

हिराबाई—(तिजकडे न्याहाळून पाहाते, आणि भावास एकीकडे सारिते.) ही मूल मला भली दिसते, मिरू, पाहा ती कशी रडतआहे! तिला अधिक छळूं नको, मोठें दुःख होईल; आणि आपण इतके थोडेशे कणसांसाठीं असें करूं नये. (ती तिचेजवळ जाते.) उगी, मुली, उगी, तूं कां रडतेस?

यमनी — मजवर खोटी आळ घालितात. तुम्हांला वाटत असेल कीं मीं अन्याय केला.

मिरोबा — तर काय, त्वां अन्याय केला नाहीं?

यमनी — नाहीं, हें तुम्ही खरेंच माना. मी त्या शेतांत दाणे टिपावयास गेलें होतें, तेथें एके म्हातारे बावानें माझे टोपलींत कणसें घातलीं, मग मी त्या शेतांत आलें कीं भुईवर पडलीं असतील त्यांतून थोडींशीं टिपावीं, तों तुमच्या

चाकरानें मला भाज्याजवळ उभें पाहून मजवर आळ घेत-
ला; तो माझी टोपली घेऊन गेला; आणि त्यानें मलाही
चौकींत नेलें असतें, पण मी रडून त्याच्या काकुळती के-
ल्या, म्हणून सुटलें.

हिराबाई — अरेरे! त्यानें मज देखतां तुला छळावयाचें होतें,
म्हणजे कसें आहे तें त्यास समजलें असतें! आमचा बा-
बा भला आहे, गरिबांस दुःख देऊं देत नाहीं, तो येथें अस-
ता तर तुला त्यानें तेव्हांच जाऊं दिलें असतें.

मिरोबा — आणि अझून तरी तो तुझी टोपली तुला परत क-
रवील, मी खरेंच सांगतों.

यमनी — (आनंद पावून,) तुला हें खचीत वाटतें, माझे
लाहानगे धन्या?

हिराबाई — मिरू आणि मी जाऊन त्याची प्रार्थना करितों, तूं
स्वस्थ ऐस. देण्याची गोष्ट त्यास सांगितली म्हणजे त्यास
आनंद होतो. तुझी टोपली तर त्याला मागितल्यावांचून
आम्ही आणून देऊं.

यमनी — आहा माझे बये! काय तुम्ही देववान्! तुम्हांस
कोणाची गरज न लागतां तुम्ही उलटें दुसऱ्याचें साहाय्य
करितां.

मिरोबा — तर तूं काय फार गरीब आहेस, मुली?

दाणे टिपणारी पोर

यमनी — येथें येऊन इतका श्रम घेऊन जी भाकरीकरितां दाणे टिपते ती गरीबच असेल, बाबा.

हिराबाई— काय, तूं भाकरीकरितां दाणे टिपतेस? मी समजलें कीं हुरडा भाजून खावयाकरितां. कोणे वेळेस जवळ कोणी नसलें म्हणजे आम्ही तसें करीत असतों.

यमनी — अगे आई! तसें नव्हे. माझी आई म्हणाली, कणसें मडून दाणे काढूं, आणि ते दळून त्यांचें पीठ करूं भाकरीकरितां.

हिराबाई — त्यांचे ते दाणे किती निघावयाचे होते? आणि तुमची किती बेगमी होणार होती?

यमनी — एक दोन दिवसांपुरते तर निघाले असते. ते खाऊन दोन दिवस गेले, मग पुढें परमेश्वर आहे.

मिरोबा — बरें तर, मी एक तुला पावली देतों, म्हणजे तुम्ही एक दिवस अधिक काढाल. ही कोरी म्हणून मौजेनें आपल्याजवळ मी ठेविली होती, ही घे.

यमनी— आहा! इतके पैसे! माझ्यानें हे घेववत नाहींत.

हिराबाई— (हंसते.) इतके पैसे! घे ते, तूं कां भितेस? माझी पिशवी मजजवळ असती तर मीं ही तुला पुष्कळ दिले असते.

मिरोबा— (हातांत पावली धरून तिजकडे करितो.) चल, घे,

मुली! (यमनी अमळ लाजून त्याकडून पावली घेते, आणि त्याला दुवा देते.) इतक्यानें झालें नाहीं. मी आतां कारभाऱ्याकडे धांवत जातों, आणि त्याजकडून घेऊन तुझी टोपली तुला देतों. जर त्यानें दिली नाहीं तर मग त्यास—

यमनी— अगा बाबा! तुम्ही मजकारितां इतके खटपटींत पडूं नका. तुम्ही ह्मणतां कीं मी तुला सहाय होईन, इतकें मला पुष्कळ आहे.

हिराबाई— तूं राहातेस कोठें तें मला सांगशील?

यमनी— गांवाच्या तोंडींच.

मिरोबा— तर आम्हीं अगोदर तुला कधीं पाहिलें नाहीं. कापणीचे दिवशीं आम्ही बाबा बरोबर वर्षास येथें येत असतों.

यमनी— गांवांत येऊन आम्हांस नुकतेच आठ दिवस झाले आहेत. आम्ही एसाऊ म्हातारीचे घरीं असतों. ती माझे आईवर फार ममता करिते.

हिराबाई— काय, एसाऊ म्हातारीकडे तुम्ही असतां?

मिरोबा— आम्ही तिला ओळखितों. आमचा बाबा तिला कधीं कधीं बागांत वेणावयाकरितां बोलावीत असतो.

हिराबाई— तूं मला आपले आईपाशीं घेऊन चलशील?

यमनी— तुमचे सारिखीं थोर मनुष्यें आम्हां गरिबांचे घरीं!

दाणे टिंपणारी पोर

मग तर आमचें काय भाग्य!

हिराबाई— नाहीं, नाहीं, आमचा बाबा आम्हास दुसरे मूठ मानूं देत नाहीं; तो म्हणतो कीं जशीं दुसरीं मनुष्यें तशी च आम्ही आहों. पण मी आलें असतां दुसरी तर तुम्हाला कांहीं अडचण नाहीं?

यमनी— कांहीं नाहीं. तुम्ही आलां असतां माझीं कणसें गेलीं आणि टोपली गेली. त्याविषयीं माझे बयेचें समाधान कराल. आणि त्या कारभाऱ्यानें भय घातलें आहे त्याचें

मिरोबा— त्याचें तूं कांहीं भय धरूं नको. माझी नाई तुझे आईकडे जात आहे, आणि मी धांवत त्यामागें जातों. आणि मला वाटतें कीं,— तुम्ही त्याठिकाणीं परत याल नाहीं बरें?

यमनी— तर तुमची मर्जी असली तर.

मिरोबा— तूं परत आली नाहींस तंव तुझी टोपली येथें ठेविलीच आहे असें समज.

यमनी— मी आईसही येथें आणीन. ती तुम्हांला दुवा देईल.

हिराबाई— चल लवकर मजबरोबर (ती यमनीचा हात धरून तिजबरोबर तिचे आईकडे जाते.)

बाळमित्र.

प्रवेश ५

मिरोबा.

मिरोबा— (एकला) माझी बहीण आणि मी किती करवी आहों! कीं आम्हांला ह्या मुलीसारिखें दाण्याचीं कणसें मिळवून आणून पोट भरावयाचें पडत नाहीं. मला ह्या मुलीचे मुद्रेवरूनच दिसतें कीं. ही कांहीं हीहून चांगली अवस्था भोगावयास उत्पन्न झाली आहे, ह्यांत कांहीं संशय नाहीं. गांवच्या दुसऱ्या मुली हिच्या दिसनांत तशीही दिसत नाहीं. बाबा माझें निश्चयें ऐकेल. आहा! बरेंच झालें, हरजीस बरोबर घेऊन तोच येत आहे, आणि टोपली ही येत आहे.

प्रवेश ६.

मिरोबा, भीमराम, आणि हरजी.

मिरोबा— (बापाकडे धांवत जातो.) बाबा, बरें झालें तूं आलास (हरजीचे हातास झोंबतो.) दे मला ती टोपली.

दाणे टिपणारी पोर.

हरजी — हळू, हळू, रावजी, माझा हात मोडाल.

भीमराव — मिरू, तुला ही टोपली कशास पाहिजे?

मिरोबा — ही एका गरीब मुलीची ह्या हाडानें तिचे कणसांस, ह्यां हिसकून घेतली आहे. आतां मी तुला तें सगळें सांगेन, बाबा.

हरजी — असें काय! कोणी नीटपणें चाकरी करितो आणि चोरास सामील होत नाहीं, तो हाड झाला काय! तरमग चांगली गोष्ट आहे! मग देशमूख मला तैनात कशाला देतात?

भीमराव — हरजी, मी तुला जेव्हां तेव्हां सांगतों कीं, निरुद्योगी, लुच्चे लोक, शेतावर येऊन उपद्रव करितील त्यांचें निवारण कर; भणंगभिकाऱ्यास पकड आणि चौकींत घाल असें सांगितलें नाहीं. कोणी भलीं मनुष्यें दारिद्र्यानें पिडून माझे संपत्तींतून घासभर अन्न इच्छितात, किंवा इकडे तिकडे पडलेलीं कणसें टिपतात, त्यांस सर्वथा तुझा उपद्रव नसावा.

हरजी — आपण दाणा काढून आणल्यावर मग ह्यांनीं निदान कांहीं टिपीतना; मी कशाला मना करूं. पण अजून सगळा एक भारा तेथें असतां—

मिरोबा — (थट्टेनें) दाणा घरीं आणून पुनः शेत नांगरल्या-

वर असें कां म्हणतास? तेव्हां मग फार टिपावयास सांपडेल खरेंच!

हरजी — रावजी, ह्या कारभारांत तुम्ही समजत नाहीं. तुम्हा उगीच असा. ती चोर नव्हे कशावरून?

मिरोबा — हां हां! चोर! चोर! तिनें मला सांगितलें कीं, मीं एक कणीस येथून घेतलें नाहीं. एक म्हातारा पलिकडच्या शेतांत होता त्यानें माझी टोपली कणसांनी भरून दिली.

हरजी — ही गोष्ट फार चांगली! तिनें तुम्हांस सांगितलें! ती केवढी प्रामाणिक! पण समजलां, मीं तिला माझ्या जवळ धरिलें आहे, बरें?

भीमराव — दाण्याचीं कणसें तोडीत असतां?

हरजी — तें मी नाहीं म्हणणार. ती माझ्या अगोदर काय करीत होती तें मला ठाऊक नाहीं, पण पाहा तुम्हा कीं ती म्हाताऱ्यानें कणसें दिलीं म्हणून म्हणते, ती गोष्ट खोटी नव्हे बरें? आणि तो गांवटेकर तिला इतका धर्म करील हें तुम्ही खरें मानितां?

मिरोबा — तर मी म्हणतों कीं, तीं कणसें तिला म्हाताऱ्यानें दिलीं, तिनें असें मला निक्षून सांगितलें. आणि अशी भली मुलगी लबाडी बोलणार नाहीं, ही माझी खातरी आहे.

हरजी — रावसाहेब, खरेंच सांगा बरें. आपण आजपर्यंत

बाळमित्र.

वर असें कां म्हणतास? तेव्हां मग फार टिपावयास सांपडेल खरेंच!

हरजी — रावजी, ह्या कारभारांत तुम्ही समजत नाहीं. तुम्ही उगीच असा. ती चोर नव्हे कशावरून?

मिरोबा — हांहां! चोर! चोर! तिनें मला सांगितलें कीं, मीं एक कणीस येथून घेतलें नाहीं. एक म्हातारा पलिकडच्या शेतांत होता त्यानें माझी टोपली कणसांनी भरून दिली.

हरजी — ही गोष्ट फार चांगली! तिनें तुम्हांस सांगितलें! ती केवढी प्रामाणिक! पण समजलां, मीं तिला माझ्या जवळ धरिलें आहे, बरें?

भीमराव — दाण्याचीं कणसें तोडीत असतां?

हरजी — तें मी नाहीं म्हणणार. ती माझ्या अगोदर काय करीत होती तें मला ठाऊक नाहीं, पण पाहा तुम्हां कीं ती म्हाताऱ्यानें कणसें दिलीं म्हणून म्हणते, ती गोष्ट खोटी नव्हे बरें? आणि तो गांवढेकर तिला इतका धर्म करील हें तुम्ही खरें मानितां?

मिरोबा — तर मी म्हणतों कीं, तीं कणसें तिला म्हाताऱ्यानें दिलीं, तिनें असें मला निक्षूण सांगितलें. आणि अशी भली मुलगी लबाडी बोलणार नाहीं, ही माझी खातरी आहे.

हरजी — रावसाहेब, खरेंच सांगा बरें. आपण आजपर्यंत

बाळमित्र.

भीमराव— चांगली गोष्ट! तुझे सारिखेंच सगळे मानूं लागलि तर मग समागम कोणाशीं करावा? आणि मी तसें करितों तर तुशीं मशीं गांठ कशी पडती? मग तुझे सारिख्या म्हातान्यानें चालावें म्हणून मी तुला ह्या गांवावर विश्वासाची चाकरी कां देतों? तुला शिपायगिरीच्या चाकरीवरून सरकारानें दूर केलें होतें, आणि त्याचें पत्र तुजपाशीं नव्हतें, तितक्यावरच तुला लुच्चा मानून मीं कोतवालाच्या स्वाधीन केलें नसतें?

हरजी— तें खरें, आणि हें ही खरें कीं मी चोर नव्हें.

भीमराव— होयरे, म्यां तुला भला असें अनुभविलें, म्हणूनच तूं अझून माझे चाकरींत टिकला आहेस. पण प्रथम जेव्हां मीं तुला ठेविलें तेव्हां तुझें तोंड पाहून आणि वचनावरच ठेविलें ना? तेवेळीं मला दुसरें कांहीं प्रमाण होतें?

मिरोबा— बाबा, जर तूं तोंडावरून आणि शब्दावरून परीक्षा करशील, तर मुलींचें खरें मानिशील. इतकें हरजीचें मानणार नाहींस.

हरजी— आं, रावजी! असें काय! तर माझे तोंडाकडे पाहून बाबाची खातरी झाली आहे, -अशी तिजविषयीं होईल तर मग मी हें तुमचें सगळें खरें मानीन.

मिरोबा— हः हः. काय हा जांबुवंत चांगला दिसतो.

दाणे टिपणारी पोर.

भीमराव — छव, मिरू, असें म्हणूं नये बरें. पण, हरजी, तूं त्या मुलीस ओळखतोस?

हरजी — होय, रावसाहेब. कांहीं ओळखतों कांहीं नाहीं. आज दाहा दिवस तिला मी तिचे आईबरोबर फिरतांना पाहातों. पण तीं येथें कशीं आलीं, आणि कां आलीं, हें तुम्हांस गांवचे चौकसनीस आहेत ते नीटपणें सांगतील. मला जर स्वच्छ पुसाल तर त्यांस गांवांत घेऊन भिकार वाढविलें, हें कांहीं चांगलें केलें नाहीं.

मिरोबा — बरें तर त्याविषयीं जो खर्च पडेल तो मी करीन; होय मी करीन, जा.

हरजी — रावजी, तुम्हांपाशीं स्वपराक्रमाचें कांहीं आहे?

मिरोबा — मजपाशीं नाहीं, पण माझे बाबापाशीं तर पुष्कळ आहे?

हरजी — रावसाहेब, मी खरेंच सांगतों. त्या मायलेंकीं विषयीं सगळा गांव कुरकुरत आहे; आणि जर अमलदारांस असें अवदान मारून दिलें, (आंगठा तर्जनीवर चोळून पैक्याची खूण करितो.) कांहीं माझी खातरी आहे चौकसनिसांनीं, हों—

मिरोबा — बाबा पाहा तुम्ही! हा चौकसनिसांसही वाईट म्हणतो. मी त्यांस हें कळवीन.

भीमराव — हळू, मुला. (हरजीस) हरजी, माझ्यामतें तुझी अशी संशयित प्रकृति चांगली नव्हे. तर आतां मला ही तुजविषयीं संशय घेणें प्राप्त आहे, कारणकीं तीस त्वां आपल्या शेतांत आम्याजवळ पाहिलें म्हणून अटकळितोस कीं तिनें टोपली येथें भरिली; आणि त्या गरिबांस गांवांत वस्तीस येऊं दिलें ह्यावरून कमावीसदारानें लांच घेतला असें म्हणतोस. बरें तर, आतां मी ही म्हणतोंकीं तिजपासून पैसे किंवा तमाखू तुला मिळाला नाहीं म्हणून त्वां तिची टोपली अटकाविली, नाहीं तर तिला तूं जाऊं देतास?

हरजी — रावसाहेब, आपणास वाटतें कीं—

भीमराव — तुला लोकांविषयीं जसें वाटतें तसें लोकांस तुजविषयीं कां वाटूं नये?

हरजी — बरें तर, रावसाहेब, आतां आपण कांहींच बोलूं नये. सगळे भिकार येऊन तुमचें शेत, वाडी, गांव लुटून कां नेईना? माझें काय गेलें. पण आतां मी ही टोपली कोठीवाल्यापाशीं नेऊन देऊं?

मिरोबा — नको नको बाबा, इतकी मजवर दया करा.

भीमराव — हरजी तुला त्या म्हातारीच्या घरीं जाऊन तिचे मुलीपाशीं क्षमा मागावयाची पडेल.

दाणे टिपणारी पोर.

हरजी — क्षमा, रावसाहेब, क्षमा! तुम्हींही असें म्हणावें! काय मी जाऊं आणि क्षमा मागूं? कशाकरितां? मी तिचा अन्याय केला असें मला वाटत नाहीं.

भिरोबा — एवढ्यासाठीं, कीं हकनाहक त्वां तिला श्रमांत घातलें, आणि तिजवर चोरीचा आळ घेतला. म्हणून तुला क्षमा मागणें भाग आहे; समजलास?

हरजी — आणि टोपलीही दिली नाहीं, आणि क्षमाही मागितली नाहीं, तर काय झालें?

भीमराव — त्यां जर तुला हकनाहक छळिलें तर मला तुजपाशींही क्षमा मागणें भाग आहे. आतां तुला तर लाज वाटत असली तर मी स्वतः टोपली नेतों, आणि तुझ्यावांटची क्षमा मागतों.

हरजी — तर, भिरूरावजी, इतकें काम तुम्हीच करा?

भिरोबा — हो। मी सिद्ध आहे, पण, बाबा, आमची ताई तिचे आईची समजाविशी करावयाकरितां तिजबरोबर गेली आहे, ती तिला घेऊन लवकर परत येणार आहे मी तिची अमळ वाट पाहातों.

हरजी — असें आहे; तर येथें माझें काम नाहीं. (तो पुटपुटत चालता होतो,) आतां ह्या गांवीं इतके भिकार होईल कीं आम्हांस लवकरच भीक मागत जावयाचें पडेल.

बाळमित्र.

प्रवेश ७

भीमराव आणि मिरोबा.

मिरोबा — बाबा, तो काय बोलला तें ऐकिलेंना?

भीमराव — होय, लाडक्या, पण मी त्याचें कांहींच मनांत आणीत नाहीं.

मिरोबा — पण, असा वाईट माणूस त्वां कां ठेविला आहे?

भीमराव — तो वाईट नाहीं मुला, तो आमचे हिताविषयीं अतिशयच जपतो, त्यामुळें कोणे समयीं असा बहकतो. एरवीं तो मोठे सचवटीचा माणूस आहे, आणि एकनिष्ठ चाकर.

मिरोबा — पण तो वांकडा चालतो आहे तर?

भीमराव — त्वां ऐकिलें नाहीं, तो म्हणाला कीं तिचा अन्याय केला असें मला वाटत नाहीं. तर त्याचा अन्याय इतकाच, कीं तो हुकुमाप्रमाणें करावयास जातो तेव्हां मनुष्य पाहून व गोष्टीचें तारतम्य पाहून काम करावें तें तो करीत नाहीं.

मिरोबा — मी समजलों नाहीं. मला हें नीट समजाविशील?

भीमराव — होय, मुला. तें असें कीं, त्याला जेव्हां ठेविलें, तेव्हां मीं सांगितलें होतें कीं, गांवांतून लुच्चे लबाड हांकून काढ, त्यांला कोतवालाकडे नेऊन शिक्षा करीव. त्याचें ता-

दाणे टिंपणारी पोरं.

सर्व हेंचकीं, भिकाऱ्याचे वेषानें चोरीवर जे पोट भरिता-न, आणि गांवांत येऊन माझ्या कुळांस जे ठकवितात त्यांविषयीं बंदोबस्त ठेव. असा हुकूम दिला होता.

मिरोबा — हां हां! आतां मी समजलों. तो खरे भिकाऱ्यासद्धा चोरांत मोजितो. कोणास म्हातारपणामुळें, दुखण्यामुळें, किं-वा दुर्दैवामुळें, भीक मागणें प्राप्त होतें, तें तो लक्षांत आ-णीत नाहीं.

भीमराव — खरें बाळा. एकच गोष्ट प्रयोजनवशात् तशी मा-नली म्हणजे वेगळीच दिसते. आतां पाहा मीच तुला म्हणतों कीं त्वां हरजीशीं भांडतांना चांगला विचार केला नाहीं; त्या मुलीची आई लबाड नव्हे; अथवा त्या मु-लीनें तुला लटकें सांगितलें नाहीं, आणि आपले भा-ऱ्यांतून कणसें चोरिलीं नाहींत, हें तुझ्यानें कशावरू-न सांगवेल?

मिरोबा — नाहीं, बाबा, तसें होणार नाहीं.

भीमराव — कां होणार नाहीं? तीं कोण आहेत, आणि येथें काय योजून आलीं आहेत हें तुला पक्केपणीं ठाऊक आहे?

मिरोबा — बाबा, जर तिची ती आकृति, तिचे ते अश्रु-पात; तिची ती गरिबी, तूं पाहातास, आणि तिचें मैं

आपण जर तूं ऐकतास, तर तुझी खातरी होती; ह्याहून दुसरें अधिक काय जाणिलें पाहिजे? ती योग्य आहत की नाहींत, हें पकें समजेपर्यंत त्यांस काय उपाशीं मरूं द्यावें?

भीमराव — शाबास मुला, शाबास. गरिबांवर अशीच दृष्टि ठेवीत जा, म्हणजे भगवान् तुजवर कृपा करील, तुजसारिखा गुणाचा मुलगा देऊन जशी त्यानें मजवर कृपा केली आहे. कठोरतेपेक्षां दयाळूपणा चांगला; निष्ठुर मनुष्य अनीतींत शिरतो. जेथें कोणी आपली कृपा इच्छितो, आणि ती त्यावर आपल्यानें करवत नाहीं अशी गोष्ट होते, तेथें त्याचा दोष, आपला नाहीं.

मिरोबा — पण, बाबा, हरजीसारिख्या मनुष्याच्या स्वाधीन अधिकार करावा हें मला ठीक दिसत नाहीं. तो एका दिवशीं अनर्थ करावयाचा.

भीमराव — तूं म्हणतोस तें खरें. पण मीं त्याकडेस सगळा सत्ता दिली नाहीं, त्यापासून झालाच तर लाहानसा उपद्रव होईल, आणि तो झाला तरी त्याचा परिहार करितां येईल. त्याचे डोईवर आपला कोठावाला आहे, तो चांगले समजुतीचा आणि भला मनुष्य आहे; तो न्याय अन्याय पाहून चांगलें तेंच करील. त्यानेंच मला त्या

दाणे टिपणारी पोर.

मायलेकींचें वर्तमान कळविलें, कीं त्या मल्या आहेत, आणि त्या म्हातारे एसाऊचे घरीं असतात हें ही.

मिरोबा — पण, बाबा, हरजीनें त्यावेळींच जर त्या मुलीस मारिलें असतें तर कसें होतें?

भीमराव — इतकें त्याच्यानें करवतेंना. मी त्याला निक्षून ताकीद केली आहे कीं, तुला कोणी कसाही अन्याय करितांना आढळलें, तरी त्याच्या आंगावर हात टाकूं-नको; त्यास कोठीवाल्यापाशीं घेऊन जा.

मिरोबा — तीं, बाबा, त्या लाहानगे मुलीस घेऊन माझी ताई आली.

प्रवेश ८

भीमराव, मिरोबा, हिराबाई, आणि यमनी.

मिरोबा — (टोपली घेऊन यमनीकडे धांवतो.) हा घे, मुली. ही घे तुझी टोपली. तींतले तुझे एका कणासही कोणीं हात लाविला नाहीं बरें?

बाळमित्र.

यमनी — अगे माझे टोपलें! अरे माझे लहानगे धन्या, मी तुझी किती उपकारी झालें! (भीमरावास पाहून,) हे कोण गृहस्थ आहेत?

हिराबाई — (बापाकडे धांवून त्याच्या कडेवर चढते.) यमने, पाहा हा आमचा बाबा.

मिरोबा — मी तुला खरें खुरेंच सांगतों यमने, आमचा बाबा चांगला आहे. तूं कांहीं भिऊं नको. ये मी तुझी त्याची ओळख करितों. (यमनी पुढें जाते.) तुला दुखविलें म्हणून बावानें हरजीला चांगली शिक्षा केली, ऐकिलें?

यमनी — (भिऊन भीमरावाजवळ जाते आणि त्यांस नमते) महाराज, मी इतकी मलगी करितें म्हणून क्षमा असावी. आपलीं मुलें किती थोर म्हणून सांगूं!

भीमराव — (एकीकडे वळून हळूच,) मिरोबा म्हणत होता तें खरेंच. हिच्या तोंडाकडे पाहातां ही लबाड असा संशय कोणास येईल? हिची रम्य मुद्रा, भाषणाची हातवटी, हीं हिचे थोरपणास सांगतात.

यमनी — (मिरोबास आणि हिराबाईस हलके शब्दांनीं) मी तुमच्या बाबास राग तर आणिला नाहीं?

भीमराव — (तें ऐकून) नाहीं, माझे लाडके! माझे मुलांनीं तुझा सत्कार केला, त्यांत कांहीं अधिक केलें नाहीं. तूं-

दाणे टिपणारी पोर.

त्यास योग्यच आहेस.

हिराबाई— खरं, बाबा, ही अशीच आहे. पण जर त्वां हिचे आईस पाहिलें असतें तर!—

भीमराव— तुझी आई कोण आहे, मुली? ह्या गांवांत तुम्ही कोठून आलां? आणि तुम्ही पोट कसें भरितां?

यमनी— पोट कसें भरितों हें मी काय सांगूं! कधीं मिळतें क-धीं उपाशीं असतों. आम्ही सगळा दिवस, कधीं सगळी रात्रही, सूत कांतितों, शिवतों, आणि पोट भरितों. एसा-ऊनें आपले घरीं आम्हांस राहावयास जागा दिली आ-हे. तिनें मला शेतांत कणसें टिपावयास आजच पाठ-विलें होतें; तें पहिले खेपेसच असें झालें.

मिरोबा—(यमनीचे कानांत) आज तुझें भाग्य चांगलें. ता-ई बाबाची आज्ञा घेऊन ठेवणार आहे; मग तुला टिपा-ल्यावांचूनच दाणे मिळतील.

भीमराव— पण तुम्ही अगोदर कोठें होतां?

यमनी— येथून थोडके कोशांवर रेणुकापुरीं होतों. तेथें फा-र महागाई म्हणून एसाऊनें माझे आईस सांगितलें, कीं तूं आमचे गांवीं चल मी तुला जागा देईन.

भीमराव—(एकीकडे होऊन) गरीब लोक जेव्हां एकमेकां-स असे सहाय होतात तेव्हां मग मानवरांनीं किती सहा-

य व्हावें? (यमनीस) मुली, तुझा बाप जिवंत आहे? तो काय धंदा करितो?

मिरोबा — मी पैज मारितों कीं तो मोलकरी नसावा.

हिराबाई — आणि हिचे आईस पाहिल्यावरून मी ही पैज मारीन.

यमनी — (अमळ गडबडून.) माझा बाप? मला बाप नाहीं. खरेंखुरेंच मी पाहिला नाहीं. मी उपजावयाच्याअगोदरच तो वारला. आहा! जर तो आज जिवंत असता तर —

भीमराव — तो कोण होता हें तूं जाणतेस? आणि त्याचें नांव काय तें सांगशील?

यमनी — माझी आई तुम्हांस तें नीट सांगेल.

भीमराव — ती मशीं बोलेल?

हिराबाई — हो, ती आतां येथें येईल. मी अमळ मागाहून येतें, असें ती आम्हांस म्हणाली.

भीमराव — मुली, तुला शिकवणी कोणाची?

यमनी — तें सगळें माझे आईनें केलें. मला वाचावयास आणि लिहावयास तिनें शिकविलें; आतां ती मला देवाचा भजनमार्ग शिकवीत असते, आणि चित्रें काढावयासही शिकवीत असते.

दाणे टिपणारी पोर.

भीमराव — चित्रें काढावयास। तर आतां माझी खातरी झा-
ली, कींहीं कोणी मोठे कुटुंबांतलीं दरिद्रानें अशी दशेस
आलीं आहेत.

हिराबाई — आहा! ती! ती येत आहे.

मिरोबा — हीच ती?

भीमराव — (एकीकडे) ह्यांचें वर्तमान समजून घेण्यास
मी मोठा उत्कंठित आहें. ह्या मुलीच्या आकृतीवरून म-
ला हिचे बापाचें भान होतें, पण पक्कें आठवत नाहीं.

प्रवेश ९.

भीमराव, जिऊबाई, मिरोबा, हिराबाई, आणियमनी.

यमनी — (आईस भेटावयास धांवते. आई भीमरावास
पाहून गडबडते) ये, वये, ये, भिऊं नको. हे त्या दोघां
मुलांचे बाप, ज्यांनीं आपणांवर फार लोभ केला. आ-
णि जशीं त्यांचीं मुलें तसेच हेही दयावंत आहेत. (जिउबाई

बाळमित्र.

हळू हळू पुढें येते, हिराबाई पुढें जाऊन आवडीनें तिचा हात धरून तिला बापाकडे आणिते.)

हिराबाई — माझे बापास सगळें वर्तमान ठाऊक झालें, आतां नवें सांगावें नलगे.

जिऊबाई — महाराज, माझी यमनी चोर असें तर आपले लक्षांत आलें नाहीं कीं?

भीमराव — बाई, तुमचे मुलीस आणि तुम्हांस पाहूनच तुमचा भलेपणा स्पष्ट होतो.

मिरोबा — हिचें नांव यमनी? हें नांवच सांगतें कीं, ही दाणे वेंचून पोट भरावयाकरितां झाली नाहीं.

जिऊबाई — काय करावें, दरिद्रावस्था फार कठीण आहे, पण जंवपर्यंत आमच्या हातून वाईट कर्म घडलें नाहीं तंवपर्यंत आम्ही—

भीमराव — गरिबीची लाज कोणीं धरूं नये; सद्गुण आहेत तेथें ही तों आटळते. बाई, आतां मी मळगी करून विचारितों. क्षमा करा; तुमचें नांव काय?

हिराबाई — हिचें नांव जिऊबाई पोंवारीण.

जिऊबाई — आतां तुम्हांपासून माझी खरी हकीकत मी लपवीत नाहीं. मी असे दिवस काढितें येथें माझा उपाय नाहीं असें रावसाहेबाच्या मनांत यावें म्हणून सांगतें. मा-

ह्या मनांत आहे कीं, त्यांचा लौकिक होऊं नये. (मुलाकडे पाहाते.) गरिबीच्या लाजेमुळें नव्हे, पण जर माझें नांव प्रगट झालें, तर मग हलके जातींतले लोक, जे कोणी नीच असतील ते, माझा छळ करून संतोष पावतील; कांकीं, कोणे समयीं मोठे मनुष्यापासून त्याचे गरीबपणाचा तसाच तिरस्कार होत असतो.

मिरोबा— बरें तर मी ऐकत नाहीं.

हिराबाई — मी कोणाशीं चकारशब्द बोलणार नाहीं. मी खरेंच सांगतेंकीं, तुम्ही कोणी असा, पण यमुनेस मी माझी मैत्रीण करीन.

भीमराव — बाई, सांगतों हें खरेंच माना. माझ्या मनांत तुमचें कल्याण करावें असें पक्कें लागलें आहे, म्हणून मी इतकें खोदून पुसतों.

जिऊबाई — मी गरीब, परंतु मोठे कुळांत उत्पन्न झालेली आहे. वर्षें आठ झालीं माझे बापानें मला सयाजी पोंवार मेनासाहेबखेल ह्यांस दिलें.

भीमराव — सयाजी पोंवार! सयाजी!

जिऊबाई — आमचें लग्न झाल्यावर मग आम्ही रतनपुरास आलों. तेथें पोंवारांचें वतन होतें.

भीमराव — होय, तोच! तोच! ह्या मुलीच्या चेहऱ्यावरून

तर उघड दिसतें कीं तोच.

जिऊबाई — तें कसें रावजी?

भीमराव — पुढें बोला, बाई.

जिऊबाई — मी आतां थोडक्यांतच सांगतें, आम्ही संसा रसुखाचा आणि परस्परांचे प्रीतीचा अनुभव नुकताच घेत आहों, इतक्यांत, अरे कर्मा! कठीण चाकरीमुळें त्यांची प्रकृत बिघडली, आणि माझें दैव फुटलें तें असें झालें (ती रडते.)

हिराबाई — (यमनीस) बापडे, तूं लवकरच गे पोरकी झालीस!

यमनी — अरे देवा! उपजावयाचे अगोदरच.

जिऊबाई — घरकरी वारले तेव्हां ही मूल माझे पोटांत मा- झ्या निर्दय दिरांनीं मला पोटीं मुलगा नाहीं पाहून घरां- तलें सर्व आटोपलें. मग त्यांनीं उचलून दिलें तें घे- णें मास झालें.

भीमराव — त्यावरून तुम्हांस फार थोडें दिलें असेलसें दिसतें.

जिऊबाई — त्यावर आम्हीं थोडीं वर्षें रतनपुरांत काढि- लीं; नंतर सर्व विकून नांव छपवून रेणुकापुरास आ- लों, तेथें एसाऊची गांठ पडली, तिनें ह्या गांवीं आणिलें.

दाणे टिंपणारी पोरं.

हिराबाई — रे, ती, आपली एसाऊ ती, बाबा.

जिऊबाई — पूर्वी माझे हातून तिजवर कांहीं उपकार घडले होते, ते आठवून तिनें मला आपले घरीं बोलाविलें. ती आमचा फार समाचार घेते. तिला दुसरें कोणी नाहीं, ती म्हणते तुम्ही मला मूठमाती द्या, आणि ही माझी झोंपडी आहे ही माझे मागें तुम्हीच घ्या. अशी माझी कथा आहे.

भीमराव — पुरे बाई, आतां त्या एसाऊस कृतज्ञतेविषयीं मजपेक्षां अधिक मी होऊं देणार नाहीं. आजच्या दिवशीं, बाई, मला फार आल्हाद झाला, कीं तुमच्या भ्रताराने मजवर जे उपकार केले आहेत ते फेडावयाचा योग देवानें आणिला.

जिऊबाई — तें कसें रावसाहेब! तुम्ही माझ्या घरधन्यास ओळखत होतां?

मिरोबा — ह्या यमनीचे बापास?

हिराबाई — अगे माझे यमने. आतां मला वाटतें कीं, तुला आम्ही आमचे घरीं ठेवूं. पण तुला काय झालें? तूं कां रडतेस?

यमनी — नाहीं, मला आनंदाश्रू आले.

भीमराव — तुमच्या भ्रतारानें तर माझा प्राण वांचविला

आहे. आहाहा! मी आज केवढा सुखी तरी, कीं त्या पुरुषाचे बायकोची आणि मुलीची सेवा माझे हातून घडेल. मागें लढाईंत मी त्यांचे हाताखालीं चाकरी करीत होतों. एकेसमयीं शत्रूशीं हातपिटीस आलों होतों तेथें माझेवर एका बारगिरानें घोडा उठविला, आणि मी तर श्रमानें अगदीं गळालों होतों, त्याक्षणीं जर पोंवार पुढें सरसावले नसते, तर मग मी आजला जिवंत कोठचा राहातों?

जिऊबाई — मीही त्यांचा शूरपणा ऐकत होतें.

भीमराव — त्यानंतर, एकेसमयीं मी आपले पागेबरोबर कामगिरीवर असतां शत्रूंनीं एकाएकीं आम्हांवर छापा घालून धरून नेलें, आमचें सर्वस्व लुटिलें, मला जखमा लागल्या. हें वर्तमान पोंवारांस कळतांच, त्यांनीं शत्रूकडचे सेनापति जाधवराव होते, त्यांस शिफारसपत्र पोहोंचवून माझें तारतम्य राखिलें. तेथें माझ्या जखमा बऱ्या होत तंव दोन वर्षें लागलीं. नंतर मी तेथून सुटून घरीं आलों, आणि पोंवारांस भेटावें तंव, तावडतोबीनें आमची रवानगी हिंदुस्थानांत झाली; तेथें मीं लग्न केलें आणि साहा वर्षें राहून स्वदेशीं आलों आणि शोध घेतला तंव ऐकिलें कीं, पोंवार कैलासवासी झाले. असले पु-

दाणे टिंपणारी पोरं.

रुपाचे बायकामुलांस आणि विपत्ति, हें माझ्या लक्षांत नाहीं. — तींत आज तुम्हांस पाहिलें त्यामुळें माझें हृदय शतधा विदीर्ण झालें, बाई.

जिऊबाई — हे ईश्वरा! त्वां येथें मला आणून काय चमत्कार केला हा!

मिरोबा — (यमनीस) काय? तुझे बावानें माझ्या बाबाचा प्राण राखिला?

हिराबाई — आतां आम्ही किती तरी अधिक तुमची ममता करावी?

भीमराव — यमने, बेटा, ये इकडे, मी आहें तंव तूं आपला बाप जीवंत आहे असें समज बरं. माझे मुलांनो, तुमची आई वारली, तिचे जागीं तुम्ही ह्या बाईस आई म्हणा. बाई, तुम्ही यमनीस शिकविलें (यमनी त्याजवळ जाते आणि त्याचा हात धरिते.) त्यावरून मला वाटतेंकीं, तुम्ही माझे मुलांस विद्याभ्यास करावयास योग्य आहां. मी तुमचा सांभाळ करीन. पुनः दारिद्र्याची पीडा तुम्हांस होऊं देणार नाहीं. (यमनी अजून त्याचा हात धरून आहे.) होय. मुली, मी तुला माझे मुलीप्रमाणें पाहीन. तूं आपले उदार बापाची प्रतिमा आहेस म्हणून माझें अत्यंत प्रीतिपात्र आहेस, जसा तो मला गुरु-

स्थानीं होता.

जिऊबाई — (उद्धार आला आहे.) रावसाहेब, तुमचे उपकार उच्चारावयास मला शब्द सांपडत नाहींत. माझे अंतर्यामीं जें होत आहे, तें हे माझे आनंदाश्रू सांगतील.

हिराबाई — (तिला आलिंगिते) माझे जिवलगे, माझे नवे आई! तर आतां तूं नित्य आम्हांजवळ असशील, नाहीं बरें? तूं पाहा आम्ही तुझे आज्ञेंत कशीं वर्तूं तीं.

भैरोबा — होय, आणि यमनीला दुसरी बहीणही झाली. आतां तिला दाणे टिपावयास जावयाचें काम नाहीं! अरे दुष्टा हरजी, आतां मी तुला वांकुल्या दाखवीन!

जिऊबाई — माझे लाडके लेंकरांनो! तुम्ही मला किती आनंद करितां! आतां एकास तीन मुलें तुम्ही मला झालां, तर तुमचें तारतम्य मी आपले जिवापासून करीन. (भीमरावास) रावसाहेब, आज्ञा घाल तर हें सुखसमाधानाचें वर्तमान मी एसाऊस जाऊन सांगेन; हें ऐकून तिला हर्षवायूच होईल.

भीमराव — ठीक आहे, बाई, इतक्यांत मीही घरीं जाऊन तुम्हांकरितां एक खोली तयार करवितों.

हिराबाई — बाबा, मी माझे नवे आईबरोबर आणि यमनीबरोबर जाऊं?

दाणे टिपणारी पोर.

मिरोबा — आणि मी ही जाऊं, बाबा? मला यांबरोबर जाणेंसें वाटतें.

भीमराव — खुशाल जा, माझ्या लेकरांनो. मग जिऊबाईस आणि यमनीस आपले घरीं घेऊन या, बरें. आणि एसाऊसही आज आपले घरीं जेवावयास आमंत्रण करा.

मिरोबा — (यमनी टोपली घ्यावयास चालली होती तीस) नको, नको, यमने, ती त्वां आतां उचलूं नये, तेथेंच राहूं दे.

यमनी — रावजी, मी ही टोपली कोट रुपयांसही कोणाला देणार नाहीं. माझा आणि माझे आईचा जो आज भाग्योदय झाला त्यास मूळ ही आहे नाहीं, चिमणे जिवलगे टोपले, तुला डोकीवर घ्यावयास मी लाजणार नाहीं.

(ती मोठें बळ करून उचलते)

हिराबाई — इतकें तरी कर, कीं आंतलीं कणसें काढ, म्हणजे ती हलकी होईल.

यमनी — कां काढीन? तीं कणसें माझीं आहेत. मला तीं त्या भल्या म्हाताऱ्यानें दिलीं आहेत. त्याविषयी तुमचा हरजी व्हावें नें कां म्हणेना, तीं मी एसाऊस भेट देईन.

भीमराव — तिला मी विसरणार नाहीं. आजपासून जन्मपर्यंत मी तिला नित्य अन्न देईन.

जिऊबाई — भगवान तुमचें कल्याण करो, आणि तुमची मुलें तुम्हांसारिखीं धार्मिक होऊन तुम्हांस सर्वदा आनंद करोत.

(सर्व निघून जातात)

सखी आणि मनी.

वसंतऋतूमध्यें एके दिवशीं, मोठे प्रातःकाळीं, एका श्रीमंत पाटलाची मुलगी, सखी, न्याहारीस साकरपारा बरोबर घेऊन आपले बापाचे वाडींत गेली होती. तिचे मनांत होतें कीं, चार घटिका इकडून तिकडे फिरून न्याहारी खाल्ली असतां ती रुचि अधिक देईल. ती तेथें सर्व विषयांपासून आनंद पावली. पदार्थमात्रानें चढते दिवसाच्या शोभेस अनुकूल होऊन तिचे सर्वेंद्रियांस सुख केलें; मंदसुगंधशीतळ वायूच्या स्पर्शानें त्वचेस, मधुर फळांच्या रसानें रसनेस, पुष्पांच्या सुगंधानें घ्राणास, पक्ष्यांच्या मधुर शब्दांनीं कर्णास, अशी ती सखी तेथें सर्व विषयांपासून आनंद पावून सात्विक भाव पावली आहे, इतक्यांत तेथें कोणाचीं पावलें

सखी आणि मनी

वाजली. तेसमयीं चकित होऊन पाहाते तंव समोरून एक पोरगी, हातांत बाजरीची कोरडी भाकर घेऊन मोठे रुचीनें खातखात आपणाकडे येत आहे, असें तिनें पाहिलें. ती ही तेथें खेळावयास म्हणून येत होती. तिची दृष्टि इकडे तिकडे पाहाण्यानें चंचळ होती, म्हणून ती जवळ आली तेव्हां मात्र तिनें सखीस पाहिलें. पाहातांच ती खालीं पाहात स्तब्ध राहिली. मग जशी हरणी भय पावते तशी भिऊन मागचे पायीं पळूं लागली; तेवेळीं सखी म्हणते, थांब, थांब, मुली, अमळ थांब, अगे पळतेस कां? तें ऐकून ती अधिकच धांवली. सखीनें तिच्या मागें लागून मोठे कष्टानें आड वाटेनें जाऊन तीस धरिलें, आणि तिला म्हणते, तूं शेवटीं माझ्या हातीं सांपडलीस ना? आतां कोठें जाशील? मी तुला बळकट धरिलें आहे; तूं आतां सुटून पावणार नाहींस. तेवेळीं ती पोरगी पळून जावें म्हणून ओढाताण करूं लागली. तीस सखी म्हणते, मुली, त्वां असें करूं नये, मी कांहीं तुला उपद्रव करीत नाहीं. हे ममतेचे आणि कोमळ शब्द ऐकून पोरगीला धीर आला; मग ती सखीबरोबर जवळच्या बंगल्यांत गेली. तेथें तिला आपले जवळ बसवून सखी विचारी.

बाळमित्र.

मुली, तुझा बाप जिवंत आहे?

मनी — होय, बयं.

सखी — तो काय धंदा करितो?

मनी — पोटासाठीं कोणतेंही काम करितो. आजचे दिवशीं, तो तुमचे बागांत खपत आहे. त्यानें मला आपले बरोबर आणिलें आहे.

सखी — हां! तो ताडगा खंदू तुझा बाप? पण तूं ही त्याचे सारखी कसरत करितेस? मला पाहूं दे काय खातेस तें. (ती तींतली थोडीशी भाकर खाऊन पहाते.) अगाई! काय ताठी आणि भरडी आहे ही! माझे घशांत टोंचीतच गेली. तुझा बाप तुला हीहून चांगली कां देत नाहीं?

मनी — त्याजवळ तुमचे बाबाइतके पैसे नाहींत म्हणून.

सखी — पण तो मजुरी करून मिळवितो कीं नाहीं? तितक्यांत त्याच्यानें तुला ताजी भाकर देववेना! हिजबरोबर कांहीं कोरड्यानें तरी --

मनी — होय, जर त्याला मी एकलीच असतें तर; पण आम्ही पांचजण आहों, सगळींच पुष्कळ खाणारीं. आणखी हा कोणास झबलें पाहिजे, कोणास आंगरखा, कोणास टोपी, ह्यांचा खर्च आहे. कोण वेळेस माझ्या

बाळमित्र.

मुली, तुझा बाप जिवंत आहे?

मनी — होय, बयें.

सखी — तो काय धंदा करितो?

मनी — पोटासाठीं कोणतेंही काम करितो. आजचे दिवशीं तो तुमचे बागांत खपत आहे. त्यानें मला आपले बरोबर आणिलें आहे.

सखी — हां! तो ताडगा खंडू तुझा बाप? पण तूं ही त्याहारी कसची करितेस? मला पाहूंदे काय खातेस तें. (ती तींतली थोडीशी भाकर खाऊन पाहते.) अगाई! काय जाडी आणि भरडी आहे ही! माझे घशांत टोंचीतच गेली. तुझा बाप तुला हीहून चांगली कां देत नाहीं?

मनी — त्याजवळ तुमचे बाबाइतके पैसे नाहींत म्हणून.

सखी — पण तो मजुरी करून मिळवितो कीं नाहीं? तिजस्यांत त्याच्यानें तुला ताजी भाकर देववेना! हिजबरोबर कांहीं कोरड्यानें तरी --

मनी — होय, जर त्याला मी एकलीच असतें तर; पण आम्ही पांचजण आहों; सगळींच पुष्कळ खाणारीं. आणखी हा कोणास झबलें पाहिजे, कोणास आंगरखा, कोणास टोपी, ह्यांचा खर्च आहे. कोण वेळेस माझ्या

बाळमित्र.

सना पाहून समाधान पावली. तिनें वाटींत कांहीं खीर आणि गव्हांची पोळी अशी तिजकडे दिली. सखी तें घेऊन धांवतच मनीपाशीं आली, आणि म्हणते, कां मुली, तुला मीं फार खोळंबविलें नाहींना? हें घे; आतां तुझी जाडी भाकर परती ठेव, ती मग तूं ह्मावी तितकी खा.)

मनी — (खीर तोंडास लावून मिटक्या मारिते.) अगाई हें अमृतासारिखें गोड आहे! असें मीं कधीं खाल्लें नव्हतें!

सखी — तुला आवडलें पाहून मला संतोष झाला. आधींच माझा निश्चय होता कीं तुला आवडेलच.

मनी — काय बंये! तुम्हीं हें असें नित्य खातां! आम्हीं गरिबांनीं असलें कधीं चाखलें देखील नव्हतें.

सखी — एक तर, जेव्हां तेव्हां तूं मजकडे येतजा, मी तुला असें नित्य देत जाईन. पण, गडे, तूं कशीगे निरोगी दिसतेस! गे, तुला कधीं दुखणें येतनाहीं?

मनी — दुखणें, काय मला? नाहीं कधीं नाहीं.

सखी — तुला कधीं पडसें येत नाहीं? अथवा तुझें डोकें जड होत नाहीं?

मनी — तो रोग कसागे असतो बये?

सखी — कोणी खोकूं लागलें, आणि नाक शिंकरूं लागलें म्हणजे समजावें कीं ह्यास पडसें खोकला झाला आहे

सखी आणि मनी.

मनी — हां हां! तसें मला कधीं होत असतें. पण तो काय रोग आहे?

सखी — मग तूं काय करितेस? खाटल्यावर पडून राहात असशील वाटतें.

मनी — खाटल्यावर पडून! होय, मग झालें! मग माझी आई अनर्थ करील, मी आळशी झालें म्हणून.

सखी — एरवीं तरी तुझ्यानें काय काम व्हावयाचें आहे? तूं केवळ लाहान आहेस.

मनी — कां? मला गाईकरितां गवत आणावयाचें नसतें काय? आणि जाळावयाकरितां काटक्या? त्याशिवाय शेत वेणण्याचें, दाणे टिपून आणण्याचें हें माझें काम आहे. आहा बये, आमच्यानें काम केल्यावांचून राहावन नाहीं.

सखी — आणि तुझ्या बहिणी तुजसारिख्याच निरोगी आहेत?

मनी — आम्ही सगळ्या निरोगी आहों; आणि उंदरासारिख्या उद्योगी.

सखी — बरें तर, मला ह्याचा फार संतोष झाला. पहिल्यानें मला वाटलें होतें कीं देव तुम्हा गरिबांचा समाचार घेत नसेल. पण तूं जेव्हां निरोगी आहेस, तेव्हां

बाळमित्र.

ईश्वर तुम्हांला विसरला नाहीं. हें मला पक्कें समजलें. मी ही गरीच आहें, पण तुझे सारिखी धडकट नाहीं. पण, मुली, तूं अनवाणी कां चालतेस? जोडा कां घालीत नाहींस?

मनी — जर आम्हां सगळ्यांना आमचा बाबा जोडे देऊं लागेल तर तो खर्चाखालीं बुडेल.

सखी — तर तुझे पाय दुखवतील म्हणून तुला चालतांना भय वाटत नाहीं?

मनी — तें एकवेळ ही माझ्या मनांत आलें नाहीं. देवानें माझे पायांचे तळवे जोड्याप्रमाणें कठीण केले आहेत.

सखी — माझे जोडे देववते तर मी तुला देतें, पण त्यां खावयाचें कां टाकलें?

मनी — गोष्टींतच वेळ निघून गेला. आतां मला गाईकरितां गवत मिळवून आणावयास गेलें पाहिजे. दोन प्रहर दिवस आला. माझीं भावंडें घरीं न्याहारीकरितां वाट पाहात असतील.

सखी — बरें तर, तूं हें घरीं घेऊन जा.

मनी — बरें, हें मी घरीं नेऊन माझे बहिणीस देईन.

सखी — ही तुझी गोष्ट मला फारच आवडली.

मनी — मला जी जी चांगली वस्तु मिळते तीं तीं मी सौ-

सखी आणि मनी.

ना देत असतें, अशी माझी चाल आहे; आणि त्याही न- सेंच करितात. येतें तर मी आतां. (ती लवून निघते

सखी — (लपते) पण उद्यां ह्यावेळेस येथें यावयास विस- रूं नको बरें.

मनी — (खोळंबून) जर माझे आईनें मला कोठें पाठविलें नाहीं तर मी अगत्य येईन.

परोपकाराचे सुखाचा सखीनें हा पहिल्यानें च अनु- भव घेतला. मग ती अमळ वाडींत फिरून मनांत म्हण ते, मीं आज मनीस किती सुखी केलें! ती माझी किती उपकारी झाली असेल! तिच्या बहिणी खीर खाऊन का- य खुशाल होतील! मी तिला जर परकर चोळी दिली तर तिला किती मोठा आनंद होईल! वयेनें मला थोडे दिवसांवर परकर चोळी दिलेली मजपाशीं आहे, ती फार चांगली आहे; पण मला तिचा आतां कंटाळा आ- ला आहे; माझे पेटींत कांहीं जुनीं चिरगुटें असतील तीं मी सगळीं शोधून काढीन. ती माझे इतकीच उंच आहे. माझी चोळी तिचे आंगास ठीक येईल. आहा! माझा जीव खुरखुरतो कीं मी मनी चांगलीं चिरगुटें नेसलेली कधीं पाहीन?

दुसरे दिवशीं मनी फिरून वाडींत आली, तेचवेळे-

बाळमित्र.

स सखीनें तिला बर्फी दिली. अशी ती मनी नित्य नित्य तेथें येई, आणि सखी तिला नित्य नित्य कांहीं नवा पदार्थ देई. तिजकडचे पैसे वेंचल्यावर तिनें कांहीं आईपाशीं मागितले, ते तिला आईनें मोठे आवडीनें दिले. एके दिवशीं आईनें तीस उत्तर केलें, त्याचें तिला मोठें वाईट वाटलें. ती आईस म्हणत होती कीं मला पैसे दे; मनी अनवाणी चालते, म्हणून मी तीस जोडे घेऊन देणार. आई म्हणाली, मी पैसे देत नाहीं. सखी म्हणाली, कां? आई म्हणाली, ह्याचें कारण तुला मी मग सांगेन; तूं आपले आवडतीवर इतकी घोताल होऊं नको. तें सखीस वाईट वाटलें. त्या दिवशीं तिला जेवणही रुचेना. ती जेवीत असतां करंज्या वाढावयास आणिल्या; त्या निमित्तानें आईनें मनीची गोष्ट काढिली.

भिमाई — मला वाटतें कीं तुजपेक्षां ह्या करंज्या मनीस अधिक आवडतील.

सखी — होय आई, ह्या तिनें कधीं पाहिल्याही नसतील. ह्यांचे करवती कांठ पाहून तिला आश्चर्य वाटेल. बये, तूं सांगशील तर मी तिला ह्या घेऊन जातें, ह्या इतक्याच घेऊन जातें; जाऊं?

सखी आणि मनी.

भिमाई — तें माझे मनास येत नाहीं.

सखी — कां बरें, आई? तूं धर्मात्मा असून असें कां म्हणतेस? सकाळीं मीं जोडयाकरितां पैसे मागितले तेव्हां ही त्वां नाहीं म्हटलें. यावरून मनीनें तुला कांहीं दुखविलें असेल असें वाटतें. वाडींत तिनें कांहीं आपला नाश केला कायगे? तसें असल्यास तिचे कानास मी खडा लावीन.

भिमाई — नाहीं नाहीं, माझे लाडके, मनीनें मला दुखविलें नाहीं. पण तिजवर तूं अशी ममता करून तिला सुखी करणार कीं दुःखी, हें सांग बरें?

सखी — सुखी करणार, यांत संशय काय? परमेश्वर करो आणि मला तिजविषयीं विपरीत वासना न होवो.

भिमाई — मला ही वाटतें कीं, तिनें सुखी असावें. पण, मुली, हें खरें ना, ती सुकी भाकर चावून न्याहारी करीत होती?

सखी — खरेंच, मी तुशीं खोटें कां बोलेन?

भिमाई — आणि ती अद्यापि तसले भाकरीवर संतुष्ट आहे ना?

सखी — अगाई हें काय सांगावयाचें. मी दहीं भात ज्या रुचीनें जेवितें, तीहून अधिक रुचीनें ती आपली

जाडी भाकर खाते.

भिमाई — ह्यावरून मला वाटतें कीं, तिला भूकच चांगली लागते. पण ती अनवाणी चालते हें मला खरें वाटत नाहीं.

सखी — मी तिला सदां अनवाणी पाहातें. पाहिजे तर तूं माझ्यास पुसेनास. खरें कीं नाहीं तें.

भिमाई — तर ती खड्यांतून, गवतांतून, जात असेल तेव्हां तिचे पायांस ठेंचा लागून, कांटे रुतून, रक्तें निघत नसतील?

सखी — तें कांहीं होत नाहीं. ती हरणीसारिखी इकडून तिकडे धांवते, आणि म्हणते, "देवानें माझे पाय जोड्यासारिखे कठीण केले आहेत; ही गोष्ट किती चांगली केली आहे!"

भिमाई — असेल, तूं कांहीं लबाडी बोलणार नाहींस; पण तूं म्हणतेस तसें असणें मला कठीण दिसतें. तुलाच जर सुकी भाकर दिली तर ती खातांना तूं वेडीं आणि वांकडीं तोंडें किती करिशील? एकादा तुकडा माझे समक्ष खातीस तर मी मौज तरी पाहातें.

सखी — तो माझे घांटींतच अडकेल.

भिमाई — आणि तूं अनवाणी कशी चालतेस तें मला एक

सखी आणि मनी

वेळ पाहावयाचें होतें.

सखी — रागें न भरशील तर सांगतें. कालचे दिवशीं माझ्या मनांत असें येऊन वाटेंत मी जोडे काढून अनवाणी चालूं लागलें, तें मला भारी कठीण पडलें, तशीच चाललें तेव्हां ठेंच लागून पाय दुखावला. तेव्हां मला अशी कळ आली कीं, काय सांगूं? मग तशीच हळूहळू मागें जाऊन मी फिरून जोडे घातले, आणि नेम केला कीं, आतां फिरून कधीं अनवाणी चालणार नाहीं. आणि गरीब बिचारी मनी ग! ती तर हा महिना अनवाणी चालते.

भिमाई — पण हें कसें बरें, तिजसारिखी भाकर तुझ्यानें खाववत नाहीं, आणि तिजसारिखें तुझ्यानें अनवाणी चालवत नाहीं?

सखी — सवंई नाहीं म्हणून, मला वाटतें.

भिमाई — तर आतां ऐक, जर त्या तिला तुझे सारिखी चांगलें चांगलें खावयाची आणि जोडे घालून चालावयाची सवंई लावली, तर मग तिला जाडी भाकर खाणें, आणि अनवाणी चालणें कठीण पडेल. मग तुला वाटेल का, आपण तिचें बरें केलें?

सखी — पण मी तिला तें जन्मवर पुरवीन.

भिमाई — गोष्ट फार चांगली आहे; पण तुला जे पैसे मिळतात तितक्यांत तूं तिला अशी जन्मवर पोसशील ना?

सखी — काय अवघड आहे? आणि थोडकें थोडकें तां ही द्यावें.

भिमाई — आपण गरिबांस धर्म करावा हें फार चांगलें आहे; पण तो धर्म करावयास तुला एकटी मनीच आहे काय?

सखी — नाहीं, मला दुसरीं ही गरिबें पुष्कळ आढळतात. दोन पोरें तर आपल्या घराजवळच आहेत; त्यांना बाप नाहीं आणि आईही नाहीं.

भिमाई — आणि त्यांस दुसऱ्याच्या धर्माची फार गरज आहे नव्हे?

सखी — खरी गोष्ट.

भिमाई — तर, तर तूं पक्वान्नें आणि मिठाया सगळ्या मनीसच देशील, आणि दुसरीं उपाशीं मरतात त्या गरिबांचा समाचार घेणार नाहींस, तर ती गोष्ट नीट नव्हे असें जें कोणी करितें त्यास अव्यवस्थित म्हणतात.

सखी — कधीं मधीं मी त्यासही देईन. पण मनी मला फार

सखी आणि मनी.

आवडते.

भिमाई — बरें, पण तिचें चालवीत असतां तूं नेलीस तर?

सखी — तर ती माझे नांवें फार फार रडेल, त्यांत संशय नाहीं.

भिमाई — होय, तें मला ठाऊक आहे; पण फिरून दारिद्र्यांत पडणार नाहीं काय? आणि चांगलें खावयाचे आणि नेसावयाचे लालचीनें एकादें दुष्कर्म आचरणार नाहीं? मग त्याचा दोष कोणाचे माथीं?

सखी — (अमळ खिन्न होऊन.) तो दोष माझे माथीं येऊं पाहातो, बये. तर असें होतें कीं, मी तिला आजपासून कांहीं देऊं नये, नव्हे?

भिमाई — मी असें केवळ म्हणत नाहीं. तूं तिला कधीं मधीं गोड पदार्थ देत जा. तिला एकादें पांघरावयाचें वस्त्रही दे.

सखी — होय, तें माझे मनांत आलेंच आहे. तूं सांगशील तर मी तिला माझी फडकी देईन.

भिमाई — खरेंच; तुझी बारीक फडकी तिचे फारच उपयोगीं पडेल. तिचीं दुसरीं चिरगुटें ग्यारांचीं, आणि फडकी मात्र — आहाहा! काय चांगली शोभेल!

सखी — खरी गोष्ट; मग तो तिचा विजोड थाट पाहून लो

तो तिजकडे वाट दाखवूं लागेल. तर आतां कसें करावें?

भिमाई — मी तर असें म्हणतें कीं, कांहीं दिवस पर्यंत पैसे सांचवावे, आणि मनीला जें अगत्य पाहिजेतेंच तें सर्व एके खेपेनें घेऊन द्यावें. गरिबांचीं मुलें कापड वापरतात तसल्यास फारसे पैसे पडत नाहींत.

सखीनें आईचा उपदेश ऐकून घेतला; मग पुढें ती मनीस खावयाच्या पदार्थांपेक्षां तिचे उपयोगी असे पदार्थ अधिक देत चालली. कोणे वेळेस ती तिला कांबळी देई; कोणे वेळेस परकर. तिला शिकवावयाकरितां गांवच्या पंतोजीस तिनें कांहीं द्यावें. ते उपकार स्मरून मनीचीही ममता सखीवर फार जडली. ती जेव्हां येई तेव्हां सखीस म्हणे, मला कांहीं काम सांग, माझे हातून घडे असें कांहीं काम आहे? तिला सखी जेव्हां एकादें काम सांगे, तेव्हां सखीस अधिक संतुष्ट करावें म्हणून मनी तें मोठे आवडीनें करी. एके दिवशीं वाडीच्या दरवाज्यापाशीं येऊन मनीनें सखीची वाट पाहिली; त्या दिवशीं सखी तेथें आली नाहीं. दुसरे दिवशीं पुनः तेथें गेली; त्या दिवशीं ही आली नाहीं; अशी चारपांच दिवसांत सखीची भेट नाहीं. म्हणून ती फारच घा-

सखी आणि मनी.

घरी झाली; आणि मनांत तर्क करिते. देवा असें तर न-सेल, कीं सखीचा लोभ आज मजवरून उणा झाला? मीं न समजतां तिला कांहीं दुखविलें तर नसेल? काय तें मला समजेल तर मी तिजपाशीं जाऊन क्षमा मागेन. तिच्या मैत्रीवांचून मी जिवंत राहाणार नाहीं. मग मनी सखीचे घरीं गेली. तों भिमाईची कुळंबीण घ-रांतून दारीं आली, तिला ती खोळंबवून पुसते, "आ-ज सखूबाई कोठें आहेत?" तिनें उत्तर केलें, सखू-बाईची धडगत दिसत नाहीं, बाई; ती आतां फार दिवस वांचावयाची कठीण; मला, बाई, फार भय वा-टतें; कोणजाणे ती ह्याक्षणींच असेल कीं नसेल, त्याचा भरंवसा देववत नाहीं. तिला देवी आल्या आहेत. तें ऐकून "अरे देवा! मी तिला मरूं देणार नाहीं," अ-सें म्हणत मनीनें भिमाईचे खोलीकडे धांव घेतली; तेथें जाऊन म्हणते "बाई, देवासाठीं, माझी सखूबाई कोठें आहे ती दाखवा. मला तिला पाहिलें पाहिजे!" भिमाईनें तिला वारलें असतें, पण ती खोलींत घुसलीच, तेथें तिचा उपाय नाहीं. सखीचे आंगांत ताप मोठा भरला होता, इकडून तिकडे वळावयाचें सामर्थ्य राहि-लें नव्हतें. तिच्या सख्यांतून कोणी तिजजवळ उभी

राहीना, तें पाहून तिला फारच दुःख झालें. सखीला पाहून मनीच्या डोळ्यांस अश्रुधारा चालल्या; तिनें तिचा हात धरून त्याचा मुका घेतला, आणि म्हणते, "अगे माझे अन्नदाते! मीं तुला आज असें पाहावें! माझे गडे, तूं मरूं नको, मी तुझ्या पायां पडतें! तूं गेलीस तर माझा समाचार कोण बरें घेईल? मी तुजपाशीं रात्रंदिवस राहून चौकी करीन; तुझी चाकरी करीन; हें तूं मला करूं देशील ना?" सखीनें नेत्रानें आणि हात आंवळून तिला सूचविलें कीं, "तूं मजजवळ राहाशील तर मला फार समाधान वाटेल." मग भिमाईच्या विचारानें मनी सुखीची चाकरी करावयास राहिली. तिनें आस्थापूर्वक सखीची फारच जतन केली; आपलें आंथरूण तिच्या खाटल्यालगत घातलें, खोलींतून एक क्षणभर ही दूर झाली नाहीं. सखी अमळ कुंथली कीं मनी "काय झालें?, काय पाहिजे?" म्हणून विचारावयास जवळ तयारच आहे. वैद्य सांगत तीं औषधें तिनें आपल्या हातीं तयार करून पाजावीं, पथ्यास घालावें; मधले वेळेस कांहीं दरंडया व सांगशा करून अथवा चित्रें काढून, अथवा मंजूळ गाऊन, किंवा जें जें कल्पनेंत येई तें तें करून, सखीस दुखण्याचा

सखी आणि मनी.

विसर पडून जशी करमणूक होईल तसें मनीनें करावें. सखीचे डोळे आठ दिवसपर्यंत मिटलेले होते. ते दिवस तिला फारच अवघड गेले. ते वेळेस सखीस जो आवडे तो विषय मनीनें पुस्तक वाचून तिला ऐकवावा. गांवातल्या गोष्टी काहाण्या सांगाव्या. तिला वेळोवेळीं धीर द्यावा, आणि सांगावें, "तूं भिऊं नको, जशी त्वां मजवर दया केली, तशी ईश्वर तुजवर करील, आणि तुला लवकर आरोग्य देईल बरें, माझे अन्नदाते, सखूबाई." हे शब्द बोलतांना तिचे डोळ्यांतून अश्रुधारा चालत; तितक्यांत त्या पुसून ती सखीस म्हणे, "माझे सखूबाई, मी तुझा वेळ जावयाला एकादें गाणें म्हणूं?" सखी खुणेनें मात्र सांगे. मग मनीनें जितकीं गाणीं आपणास येत तितकीं गावीं. त्याप्रमाणें सखीस करमणूक करून तिचा वेळ ती सुखाचा घालवी. पुढें हळूहळू सखीची प्रकृति स्वस्थ झाली, डोळे उघडूं लागले, ग्लानी गेली, फोड सुकले, खवंलें पडलीं, भूक लागूं लागली; तोंडावरचे व्रण मात्र अमळ ओले होते. असा तिला दिवसानुदिवस उतार पाहून मनीस आनंद वाटला कीं, "ही आतां वांचल्या पंथास लागली; नाहीं तर मला नाहींशी झाली होती." मग सखीचीही तिजवर ममता जडली.

ती वारंवार तीस म्हणे कीं, त्वां मजवर जे उपकार केले आहेत, त्यांची मी कशी उतराई होईन?" तिनें आईस पुसलें कीं, "मनीस काय द्यावें?" आई म्हणाली, "तें मी देईन, मुली, तुला समाधान होई असेंच देईन. तिचे उपकार तुजवर आणि मजवरही मोठे झाले आहेत." मग भिमाईनें मनीकरितां परकर, चोळ्या, फडक्या, साड्या, बाहुल्या, असें आणावयास सांगितलें. सखी म्हणाली, "मी तिला तें आपल्या हातीं देईन. मनीस द्यावयाचीं खेळणीं, चिरगुटें, आणिलीं. त्यादिवशीं घरच्या सर्वांस आनंद झाला. सखीचीं सोयरीं धायरीं सगळीं आलीं होतीं, तीं सर्व सखीस पाहून खुशाल झालीं. सर्वांचे मनांत मोठा हर्ष कीं, "मनीस बक्षीस द्यावयास आणि तिची उतराई व्हावयास देवानें मला सामर्थ्य दिलें आहे!" असा सर्वांस आनंद होऊन तीं वाडींत गेलीं, जेथें सखीची आणि मनीची मुळीं ओळख पडली होती, तेथें सखीनें मनीचा मोठा सन्मान करून तिला बाहुली दिली, आणि आपले हातीं तिला वस्त्रें नेसविलीं. मनीही पायांपासून डोईपर्यंत तीं सुंदर वस्त्रें आपणास लेवविलीं पाहून फार संतोष पावली.

लहानचांगू.

देवराव देशमूख एके दिवशीं आपले वतनवाडीची चौकशी करून गांवाहून परत येत होते. येत असतां त्यांनीं एका स्मशानभूमीच्या भिंतीच्या आंत कोणी विलाप करीत आहे असें ऐकिलें. ते थोर मनुष्य फार दयावंत होते. त्यांनीं विलाप करणाऱ्याचे साहाय्यास जावें ह्या बुद्धीनें घोड्याखालीं उतरून भिंतीवर नजर केली; आंत पाहातात तंव कोणे मनुष्यास लोक नुकतेच पुरून गेले आहेत, त्या जाग्यावर एक कुळवाड्याचें मुलगें पांचा वर्षांचें रडत बसलें आहे. देवराव त्याजवळ गेले आणि म्हणतात, " मुला, तूं येथें काय करीत आहेस? "

मुलगें— मी आपल्या आईस बोलावितों आहें. लोकांनीं तिला काल येथें निजविलें, ती अझून उठत नाहीं.

देवराव— लेंकरा, ती मेली; ती आतां उठणार नाहीं.

मुलगें— होय, ते असेंच म्हणतात कीं, ती मेली. पण मेली म्हणून तिला मला भेटावयास काय चिंता आहे? परवां ती मला सोसाऊंजवळ ठेवून गेली; तेव्हां तिनें मला सांगितलें कीं, मी तुला न्यावयास येईन; पण ती आली नाहीं. माझा बाबा देखील कोठें गेला. माझे धाकट्या भावास ही कोणीं नेलें. आतां गांवचीं मुलें मला जवळ येऊं देत नाहींत.

बाळमित्र.

देवराव— जवळ येऊं देत नाहींत, कांबरें?

मुलगें— तें मला कळत नाहीं; पण मी त्यांकडे जावयास लागलों म्हणजे तीं मला घालवून देतात; आणि माझ्या आईबापांस वाईट बोलतात; तें मला फार लागतें. अगे आई! अगे बये! ऊठ, ऊठ, लवकर ऊठ.

देवराव— (देवरावाचे डोळे पाण्यानें भरून येतात.) रे, तुझा बाबा आणि भाऊ कोठें गेले ते तुला ठाऊक नाहींत?

मुलगें— माझा बाबा कोठें गेला मला ठाऊक नाहीं. माझा धाकटा भाऊ कालच दुसरे गांवीं गेला; एक बाबा येऊन त्याला घेऊन गेला.

देवराव— आणखी, तूं कोणाजवळ राहात असतोस?

मुलगें— शेजारिणी सोसाऊजवळ. माझी आई परत येई तोंपर्यंत मी तेथें राहावयाचा होतों. लवकर येतें म्हणून तिनें मला सांगितलें, आणि न येतां येथें निजून राहिली. सोसाऊही मला आवडते, पण (त्यांचेकडे हात दाखवितो.) ह्या त्यांचेंत माझी आई आहे ती मला माझे जिवाहून अधिक आवडते. अगे आई! आईगे! तूं अझून कां निजली आहेस? केव्हांगे उठशील?

लहान चांगू.

देवराव— मुला, तूं उगीच हाका मारितोस. ती आतां उठणार नाहीं.

मुलगें— बरें तर, मी ही येथेंच तिच्याजवळ निजतों. त्यांनीं ती तार्टीवर निजविली होती तेव्हां मीं पाहिली, ती काल्यासारिखी थंड झाली होती! मी येथेंच पडेन आणि तिचे कुशीस निजेन.

देवराव— (ते करुणा शब्द ऐकून देवरावांच्या डोळ्यांतील पाणी खळत नाहीं. ते ओणवून मुलास उचलून उराशीं धरितात, आणि त्याचा मुका घेऊन त्यास विचारितात.) तुझें नांव काय, माझ्या दीनवाण्या मुला?

मुलगें— मी चांगला मुलगा असलों म्हणजे मला जगू म्हणतात, आणि वाईट असलों म्हणजे जग्या म्हणतात.

देवराव अश्रु टाकीत आहेत, तथापि तें ऐकून हंसतात आणि मुलास म्हणतात, "मुला, तूं मला त्या तुझे सौंसाऊजवळ नेशील?" मूल म्हणाला, "हों, चला", मग तो मुलगा तसाच उठला, आणि त्यानें देवरावांपुढें धांवत धांवत चालून त्यांस सोसाऊचे दारापाशीं नेलें. ती ओटीवर बसली होती, तिजकडे बोट करून म्हणतो, "ही माझी दुसरी आई," असें म्हणून तिचे मांडीवर जाऊन बसला. देवरावांचें अकल्पित

बाळमित्र.

येणें पाहून सोसाऊ विस्मित झाली. नंतर देवराव, मुलानें केलेलें सर्व चरित्र सांगून तिला म्हणतात, "सोसाऊ, ह्याचीं आईबापें कोण आहेत, व त्यांची काय अवस्था आहे तें सांगशील?" सोसाऊ, होय महाराज म्हणून सांगते, "ह्या मुलाचा बाप साळवी आहे; त्याचें घर हें माझे शेजारीं आहे. तो बहुत भला, निर्व्यसनी, उद्योगी, प्रामाणिक, तीस वर्षांचे आंतच्या वयांत आहे. त्याची आई ही चांगली होती; शरीरानें निरोगी नव्हती, पण सुंदर आणि संसारकामांत मोठी दक्ष होती. त्या उभयतांचें लग्न होऊन वर्षें सात झालीं, तेव्हांपासून मी पाहातें कीं ह्या दोघांची परस्पर मोठी प्रीति. त्याचा धंदा जर चांगला चालला असता तर, मला वाटतें कीं, त्या दोघांसारिखीं सुखी ह्या लोकीं थोडींच निघतीं. नवऱ्याचें नांव जानोजी, आणि बायकोचें मानाऊ. मानाऊचे बापाकडलें कांहीं आलें होतें तें, व कांहीं जानोजीजवळ होतें तें, एकत्र करून त्यांचीं भाडींकुंडीं व साळ्याचे धंद्याचें सामान घेऊन, तीं संसार करूं लागलीं. मग त्यांचे जवळ कांहीं राहिलें नाहीं, परंतु त्यांनीं कष्ट करून आपले धंद्यावर दोन वर्षें चांगलीं काटिलीं. पुढें

लाहान जगू.

मुलें होत चाललीं, तेव्हां त्यांस संकट पडूं लागलें, त्यांतही दुप्पट महनत करून त्यांनीं निर्वाह केला असता, पण चिरगुटें विणून ठेवीत त्यांत तोटे येऊं लागले. मग मानाऊनें कापणीचे दिवसांत शेतांतून कांहीं दाणे मिळवून आणावे तेव्हां त्यांस खावयास मिळावें. त्या मेहनतीनें मानाऊस दुखणें लागलें. तिला औषधास जवळ पैसा नाहीं; त्यानें जानोजी फारच हैराण झाला, तेव्हां त्यानें गांध्याचें कर्ज केलें. पुढें मानाऊ अंमळ बरी झाली तों जानोजीचा धंदा अगदीं बुडाला. गिऱ्हाइकांनीं त्यास सोडिलें, तेव्हां घराचें भाडें व कर्ज झालें होतें त्याचें व्याज, हें देतां त्यांची टेंक पडली. मग त्यांस उपास पडूं लागले. त्यांत ही जेव्हां त्यांस अन्न मिळे तेव्हां तें मुलांस वांटून तीं उभयतां आपणांस देववान् असें मोजीत. (हे शब्द ऐकून जगू कोनांत जाऊन फसास टाकून रडूं लागतो.) पुढें त्यावर साहा महिन्यांचें घरभाडें चढलें. तेव्हां घरधनी फार निष्ठुर आहे त्यानें जानोजीस धमकावून सांगितलें कीं, मी तुला बंदिशाळेंत घालितों. त्याची मोठी रदबदली केली. तेव्हां त्यानें एक महिन्यांची मुदत दिली, आणि म्हणाला कीं, त्यापुढची मी शपथ वाहतों.

बाळमित्र.

कीं, घरचें हांडेभांडें विकून बाकी राहील त्याकरितां जानोजी
स मी अटकेंत घालीन. तो घरधनी मातबर आहे, पण त्याल
दया अगदीं नाहीं. ती जानोजीची अवस्था पाहून जो पाषा
हृदय असेल तोही विरघळेल. मी शेजारीण, मला ती त्यांच
विपत्ति पाहून दया येई, पण काय करूं? त्यांचें दुःख निवा
रावयास मला सामर्थ्य नाहीं. एके वेळेस मी स्वतः घरधन्यापाश
गेलें, आणि त्याची प्रार्थना केली कीं, त्यांचे दरिद्राकडे लक्ष दे
आणि सांगितलें कीं, मजपाशीं आहे तितकें मी त्यांचे देण्य
बद्दल गहाण देतें, असें बहुत प्रकारें विनविलें, परंतु त्या
दया आली नाहीं. त्यानें मला उत्तर केलें कीं, तुझी किती प
आहे ती मला ठाऊक आहे; असें मी करीन तर मग चांगल
रोजगार! (असें म्हणत असतां सोसाऊचे डोळ्यांत पाण
चाललें,) अशी त्यानें माझी इजत घेतली; तें मी सगळें त्या
ळेस पिऊन गेलें. मनांत म्हटलें कीं, आतां जर मी कांहीं ह
स अधिक बोलतें, तर हा हट्टास पेटून जानोजीस अधिक
पद्रव करितो. काय करूं! जातीनें रांड मोमीण, आणि गरी
पडलें. आहा! आम्हां गरिबांसारखी वासना जर मातबरां
असती तर, त्यांच्या हातून किती धर्मकृत्यें होतीं! मग मी म
नाऊस बुद्धि सांगितली कीं, त्वां शाहापुरास रामचंद्र शेटां
घरीं मागें प्रामाणिकपणें चाकरी केली आहे, तर अशा वेळे

लाहान जागू.

त्यांकडे जाऊन कांहीं पैसे उसणे माग. तिनें मला उत्तर केलें कीं, तें मी नवऱ्यास सांगतें, माझ्यानें करवत नाहीं; कांकीं शेटांचे मनांत येईल कीं, ह्यांनीं कांहीं उधळे चाळे केले म्हणून हीं अशी दशेस आलीं. आज तीन दिवसांवर नित्याप्रमाणें आपलीं दोन मुलें घेऊन ती मजकडे आली, आणि म्हणाली कीं, "संध्याकाळपर्यंत ह्यांस संभाळ, मी शेजार गांवीं जाऊन येतें, आणि सूत काढावयाकरितां कांहीं कापूस मिळाला तर पाहातें. मी रामचंद्रशेटाकडेस जातों म्हणून माझा नवरा सकाळीं बाहेर निघून गेला आहे" ती प्रार्थना ऐकून मीं मुलें स्वाधीन घेतलीं. मानाऊ जाऊं लागली तेव्हां तिनें त्यांस उराशीं धरिलें, त्यांचे मुके घेतले, जसें कोणी म्हणेल कीं, शेवटचीच भेट घेत आहे; तिचे डोळ्यांत आंसवें लोटलीं, आणि ती वडील मुलास म्हणाली, "जगू, मी लवकरच येतें, मग मी तुला नेईन, रडूं नको बरें!." ती मला म्हणाली, "बाई, माझ्या मुलांचा सांभाळ तुम्ही फार करितां, मी तुमची मोठी उपकारी आहें." असें म्हणून तिनें पुनः मुलांचे मुके घेतले, आणि गेली. कांहीं वेळ गेल्यावर तिचे घरांत मीं कांहीं गडबड ऐकिली, पण मनांत आणि-

लें कीं, ती बाहेर गेली आहे, त्यापक्षीं मांजरानें कांहीं पाडलें असेल, असें समजून मीं त्याचा शोध ठेविला नाहीं; सांज झाली, काळोख पडला, तरी मुलें न्यावयास कोणी येईना. मग मीं म्हटलें, आपण तरी ह्यांचे घरीं जावें, आणि काय करीत आहेत तें पाहावें. असें म्हणून गेलें तों दार खिळलेलें नव्हतें, तें ढकलून आंत गेलें आणि पाहातें तंव, मानाऊचें मढें जिन्याचे दाराशीं पडलें आहे. तेवेळीं मी तटस्थ झालें, काय करावें तें सुचेना. मग तिला सावध करावें म्हणून मीं नाना उपाय केले; पण मेलीच ती, कशी उठते. नंतर जाऊन वैद्यास बलावून आणिलें; त्यानें नाड पाहून माझी निराशा करून सरकारचीं माणसें आणिलीं; त्यांनीं चौकशी करितां ठरविलें कीं, ती तिरमिरी येऊन मरण पावली. मग त्यांनीं प्रेतास मूठ माती द्यावी म्हणून हुकूम दिला; आणि तिचा दादला जानोजी ह्याचा शोध करा म्हणून सांगितलें. मी सरकारांत सांगून दोघेंही मुलें आपल्या स्वाधीन घेतलीं. मनांत आणिलें कीं, मजजवळ कांहीं नाहीं हें भगवान् जाणतो आहे; तोच ह्यांचे पोटाची सोय काढील. नंतर पाहूं लागलें तंव, ह्या मुलाचा धाकटा भाऊ माझे जवळ राहावयास अड

लहान जगू

करितो; इतक्यांत कालच दिवशीं मानाऊचे जुने यज-
मान रामचंद्रशेट ही तिला भेटावयास आले; त्यांनीं
दार लागलेलें पाहून मजकडे येऊन पुसलें कीं, जानोजी
साळवी, व त्याची बायको कोणीकडे गेलीं आहेत? मीं
त्यांस आंत बैसावून सर्व वृत्तांत सांगितला; आणि बो
लिलें कीं, जानोजी तुम्हांकडे कांहीं साहित्य मागावें
म्हणून गेला आहे. ते म्हणाले तो मला भेटला नाहीं.
मग त्यांनीं दोन्ही मुलें पोटाशीं धरून त्यांचें लालन के-
लें. त्यांस जगूनें पुसलें "बाबा माझी आई फार वेळ
निजली आहे तीस तुम्ही उठवाल?" तें ऐकून त्यां-
चें हृदय चिरून गेलें; आणि ते मला म्हणाले कीं, हीं
दोघेंही मुलें मी आपले घरीं घेऊन जातों; त्यांचा बा-
प परत आला, आणि त्यास ह्यांस पोसावयाचें साम-
र्थ्य असलें, तर मी हीं त्याचे स्वाधीन करीन; तंवप-
र्यंत मी ह्यांस नेऊन प्रथम विद्याभ्यासास लावितों. हें भा-
षण मला रुचलें नाहीं; कांकीं पोटच्यांप्रमाणें ह्या मुलां-
वर माझी ममता. मीं त्यांस म्हटलें कीं, माझ्यानें ह्यां-
स सोडवत नाहीं; मला ह्यांची फार ममता लागली
आहे; आणि ह्यांस ही माझी लागली आहे. तें ऐकून
ते म्हणाले, " बरें तर, एक तूं सांभाळ आणि एक

मजपाशीं दे. तूं ठेविशील त्याचा ही मी सर्वप्रकारें समाचार घेत जाईन" असें बोलिले तेव्हां माझ्यानें त्यांस नाहीं म्हणवलें नाहीं. त्यांनीं जगूस पुसलें, "कायरे मजबरोबर चलतोस?" जगू म्हणाला, "काय? माझे आईकडे मला नेत असलां तर चला, मी येतों." ते म्हणाले "मुला, आईकडे नाहीं, तुला मी आपले चांगले घरास नेतों. तुला चांगलें खावयास देईन, आणि माझे चांगले बागांत नेईन," तो म्हणाला, "नाहीं, नाहीं, मी आपला सोसाऊपाशींच राहाणार. माझी आई आहे तेथें मी येथून नित्य जात जाईन. तुमचे चांगले बागांत जाईन त्यापेक्षां मी आपले चांगले आईकडे जाईन हें बरें." असें हा मुलगा बोलला, आणि माझे खाटेपलिकडे दडावयास गेला, तें पाहून रामचंद्रशेटांनीं ह्याची गोष्ट सोडिली. मग त्यांनीं मला सांगितलें कीं, लहानगे मुलास न्यावयाकरितां मी मनुष्य पाठवीन, कां कीं, तो तुझे जवळ असला तर तुला अधिक श्रम पडेल. असें बोलून जातांना त्यांनीं मला कांहीं पैसे ह्या मुलाकरितां दिले. येथपर्यंत ह्यांचें वर्तमान.

सांप्रत आणखी एक दुःख मला असें झालें आ-

लहान जगू.

हे कीं, त्या मुलाचा बाप तर अझून येत नाहीं; आणि गांवांत बोलतातकीं, तो चोरांचे मंडळींत शिरला आहे; आणि मानाऊनें त्या लाजेनेंच जीव दिला. ह्या गांवांत जिकडे तिकडे मुलांचे तोंडीं देखील त्याच गोष्टी. आणि हा मुलगा मुलांचे मंडळींत गेला म्हणजे तीं त्यास हांकलून देतात, आणि फिरून आलास तर मारूं म्हणतात. तेणेंकरून हा अगदीं वेडावला आहे. बाहेर पाऊल घालीत नाहीं; गेला तर आईस पुरलें आहे तेथें मात्र जातो.

देवराव तें सर्व वर्तमान ऐकून बहुत क्लेश पावले. जगू जाऊन सोसाऊचे आंगाशीं लगटला, तो तिजकडे काकळूतवाणें तोंड करून पाही, आणि तिला आई आई म्हणून म्हणे. तेसमयीं देवराव म्हणाले, "सोसाऊ, तूं फार भली बायको आहेस; त्वां उदारबुद्धीनें ह्या अनाथ कुटुंबाचा चांगला समाचार घेतला, ईश्वर तुला ह्याचें फळ चांगलें देईल.

सोसाऊ —"मीं ह्या गोष्टींत मला जें योग्य त्याहून कांहीं अधिक केलें असें नाहीं. एकमेकांस साहित्य करावें म्हणून आपणांस ईश्वरें ह्या लोकीं पाठविलें आहे. मी आपले मनांत नित्य असें आणितें कीं, आसनीं, शय-

नीं, भोजनीं, गमनीं, जें मी सुख अनुभविलें त्याविषयीं मी सर्वप्रकारें भगवंताची ऋणी आहें; तर आपणापासून होईल तितका परोपकार करावा ह्यासारिखें दुसरें कोणतेंही त्या भगवंतास संतोष देणारें कर्म नाहीं. आहा मजपासून ह्याहून अधिक घडलें असतें तर किती बरें होतें! पण मी काय करूं? मजपाशीं ही एक झोंपडी आणि एक लाहानसा मळा आहे, त्यांत खपतें त्यानें पोट मात्र भरतें. मी रांडावून आठ वर्षें झालीं, पण आजपर्यंत मीं अबरूनें दिवस काढिले. ह्यापुढें ही भगवान् माझा असाच परिणाम लावो म्हणजे झालें.

देवराव — पण त्वां हा मुलगा आपलेपाशीं बाळगिला असतां, हा जाणता होईपर्यंत तुला ह्याचे खर्चावेचाविषयीं मोठी अडचण सोसावयाची पडेल नाहीं?

सोसाऊ — ह्याचें उणें मी कधीं पडूं देणार नाहीं. मी घांसभर उणें खाईन, पण ह्याचें पोटभर करीन.

देवराव — ह्यास पोटास घालशील, पण वस्त्रें कोठून पुरविशील?

सोसाऊ — तें मी त्या देवावर टाकीन, जो भुईस तृणाचें वस्त्र पांघुरवितो, आणि झाडांस पानांचें; त्यानें मला

लहान जगू.

सूत कांतावयास आणि शिवावयास योटें दिलीं आहेत, तीं ह्याचे वस्त्राकरितां श्रम करितील. जो देवास भजेल, आणि सामर्थ्याप्रमाणें उद्योग करील, त्यास तोटा पडणार नाहीं.

देवराव— तर ह्या मुलास बाळगावें असा तुझा निश्चय आहे?

सोसाऊ— असा माझा दृढ निश्चय आहे. ह्या अनाथास वेगळें करून माझा प्राण वांचणार नाहीं.

देवराव— मला वाटतें कीं, ह्याची तूं कोणी सोयरी असावीस?

सोसाऊ— सोईरगत इतकीच कीं, आम्ही एका देवाचीं लेंकरें.

देवराव— तर मीही त्या देवाचें लेंकरूं, म्हणून ह्या मुलाचें बरें करण्याचें सर्व पुण्य तुला एकटीला घेऊं देणार नाहीं; कांकीं ईश्वरें तुजपेक्षां मला पुष्कळ सामर्थ्य दिलें आहे. तर ह्याचे विद्याभ्यासाची तरी सोय मी करीन. ह्या मुलाची भक्ति आईकडे पाहून जसा हा माझे प्रीतीस पात्र आहे, तशीच तुझी भक्ति ह्याचर पाहून तुजवरही मी संतुष्ट आहें. ह्यासाठीं मी तुम्हां उभयतांस माझे घरीं नेतों, तूं आ-

पलें झोंपडें आणि मळा विकून माझे घरीं येऊन रांहा. तेथें तुला अन्नवस्त्र व जागा ह्यांचा, जिवंत आहेस तोंपर्यंत, तोटा पडणार नाहीं.

सोसाऊ— (त्याकडे ममतेनें पाहून,) महाराज, आपणास राग येऊंनये. भगवान् तुमचें कल्याण करो! पण माझ्यानें तुम्ही म्हणतां त्यास रुकार देववत नाहीं.

देघराव— कां?

सोसाऊ— एक तर, जेथें मीं फार दिवस काढिले त्या माझे जन्मभूमीची ममता मला सुटत नाहीं; आणखी, श्रीमंतांचे घरीं लोकांचे गडबडींत मला राहातां येणार नाहीं. एकटी राहाण्याचा अभ्यास त्यामुळें तुमचे घरीं मनुष्यांचा सहवास मला अडचण करील. चांगलें खाणें, निरुद्योग राहाणें, ह्यांची सवे मला नाहीं. काम नाहीं केलें तर, किंवा नित्य खातें त्याहून चांगलें खाल्लें तर, मी तत्काळ दुखण्यास पडेन. ह्यासाठीं महाराजांपाशीं मी मागून घेतें कीं, मला ह्या मुलासहवर्तमान माझे झोंपडींतच राहूं द्या. तुमचे मर्जीस आलें तर कधीं कधीं कांहीं पैसे पाठवून द्या; ते ह्याचे शिकण्याचे, व हा जो धंदा करील

लहान जगू.

त्याचे उपयोगीं पडतील. ह्यास घाल त्याचे शंभर-
पट तो कृपाळू ईश्वर तुम्हांस देईल, आणि तुम्हांस
घावें अशी हा मूल आणि मी नित्य देवाची प्रार्थ-
ना करूं. मला मुलगें नाहीं, हा मला पोटच्याचे
ठिकाणीं आहे. जेव्हां मला आपले जवळ बोलवावें
असें ईश्वराचे इच्छेस येईल तेसमयीं माझे जव-
ळ जें थोडें बहुत आहे तें ह्याचेंच आहे.

देवराव— बरें तर, तसें कां होईना. मी तुमच्यें बरें म्ह-
णून करणार, ज्यापासून तुम्ही असुखी व्हाल
तें मी इच्छीत नाहीं. जगू तुजपाशीं असो, आणि
तुम्ही दोघे सुखी असा. तूं ह्यापाशीं माझी गोष्ट स-
दां काढीत जा. ह्यास सांगत जा कीं, देवराव तुला
बापाचे जागीं आहेत, आणि जीकरितां तूं इतका दुः
खी आहेस त्या आईचे ठिकाणीं मी तुला आहें; तु-
म्हांस पोटास लागेल तें मी प्रतिमहिन्यास पाठवीत
जाईन मीही स्वतः येऊन तुमचा समाचार घेईन. अ-
सें समज कीं, माझें येणें जितकें ह्या मुलाकरितां, ति-
तकेंच तुजकरितां होईल.

सासाऊनें वर देवाकडे डोळे करून देवरावाचा
दुवा मागितला. नंतर ती मुलास बोलिली, " जगू,

इकडे ये; आणि ह्यांचे पायां पड; आणि आशीर्वाद मांग. आजपासून तुला हे बापाचे ठिकाणीं आहेत." जगूनें तसें केलें, पण सोसाऊस पुशिलें कीं, " हा माझा बाबा कसा होईल? ह्याचा नेसावयाचा पंचा कोठें आहे?" देवरावांनीं तो प्रश्न ऐकून कौतुक केलें, आणि जवळ रुपयांची पिशवी होती ती सोसाऊचे झोंपडींत ओतून ते तिला म्हणाले, " भले सोसाऊ, आतां मी निरोप घेतों!" मुलास म्हणाले " माझे लाहानग्या, मी येतों!" असें बोलून ते घोड्यावर बसले, आणि जगूचा धाकटा भाऊ रामचंद्रशेटानें नेला होता, म्हणून त्याचे घराकडून गांवीं जावयास निघाले. रामचंद्रशेट घरींच होता, त्याची त्यांची भेट होऊन परस्पर आगतस्वागत झाल्यावर देवरावांनीं आपले येण्याचें प्रयोजन रामचंद्रशेटास सांगून पुसलें कीं, ह्या अनाथ मुलाचे बापाचा ठिकाणा कोठें लागली आहे? त्यानें उत्तर केलें कीं, नुकती अर्धघटिका झाली, त्याचें पत्र मला आलें तें हें माझे हातीं आहे; ह्यांत त्यानें आपले बायकोस पत्र लिहून भिडलें आहे, त्याबरोबर लाहानशी हुंडी ही पाठविली आहे, तें पत्र तीस देऊन

लहान जगू

मीं तिचें समाधान करावें अशी मला विनंती लिहिली आहे. ती बारली म्हणून तिचें पत्र मीं उघडिलें, तें हें कृपा करून आपण वाचावें.

देवरावांनीं उत्कंठेनें तें हातीं घेऊन वाचिलें. येणें प्रमाणें.

" माझे परम प्रिये स्त्रिये "

" माझे विरहें करून तूं फार दुःख पावत असशील हें मनांत येऊन मला फार व्यथा होते. आतां माझें वर्तमान एक. मी रामचंद्रशेट ह्यांजकडे जावयास निघालों, तों वाटेंत ह्या गोष्टी माझे मनांत आल्या, " मी असा पैसे मागावयास जाऊन काय फळ? त्यांत इतकें मात्र होईल कीं, एक कर्जकरी वारून दुसरा केला; तरी कर्जाची चिंता आहे ती आहेच. जो मी आज तरणा आणि काम करावयास बळकट आहें, त्या म्यां जाऊन इतके पैसे दीनवाणेपणें मागावे ह्यांत शोभा आहे? मला ते आळश्यांत किंवा व्यसन्यांत नाहीं गणणार? रामचंद्रशेट ह्यांनीं आमचें लग्न केलें खरें, आणि ते मला पुत्राप्रमाणें चाहतात हेंही खरें, पण जर त्यांचे मनांत वांकडें आलें, आणि त्यांनीं मला नाहीं म्हटलें, किंवा आमचें संकट परिहाराव-

यास त्यांस सामर्थ्य नसलें तर? बरें, कधीं सांपासून वर्षाचे बोलीनें मला पैसे मिळाले, तर ते मी वर्षाच्या आंत फेडीनच अशीं तरी मला खातरी आहे? आणि जर मीं फेडले नाहींत, तर चोरामध्यें आणि मजमध्यें हरण करण्याविषयीं अंतर काय?" असा मीं विचार केला आणि योजूं लागलों कीं, चांगले मार्गानें मी ह्या संकटांतून मोकळा होईन असा उपाय कोणता करावा? तेसमयीं माझे डोळ्यांत वारंवार पाणी आलें, आणि मीं वर भगवंताकडे दृष्टि केली; तों अकस्मात् माझे मनांत आलें, आणि मी आपणाशीं बोलूं लागलों "अरे तूं अझून तरुण आहेस, आणि शरीरानें दृढ आहेस; थोडीं वर्षें देशांतरीं गेलास तर काय चिंता आहे? तुला लिहिनां वाचतां येतें, व हिशेब चांगला ठेवितां येतो. दैववशात् कोठें चांगला रोजगार लागला तर तूं आपल्या बायकोमुलांस सुखी करूं शकशील; बरें, हें नाहीं झालें तर आपलें कर्ज तरी वारशील. विचार कर कीं, तेथें तुझें दैव उघडलें तर एकादा मोठा लाभ होऊं शके. असा एक घटिकापर्यंत विचार करीत होतों, इतक्यांत कोणी लोक माझे मागून येत आहेत असें मीं पाहिलें. ते

लहान जगू.

मजजवळ आले; तेव्हां त्यांनीं मला पुसलें, "तूं कोण आहेस? कोठें काय उद्देशानें चालला आहेस? आम्हांबरोबर लश्करांत येशील?" मीं प्रथम अनाकानी केली, तेव्हां त्यांनीं पुनः मला पन्नास रुपये इनाम देऊं करून बोलाविलें. मीं त्यांस सांगितलें कीं, "इतक्यावर तर मी लढाई संपपर्यंत चाकरी करीन." ते म्हणाले, "बरें तर, तुझें आमचें ठरलें; आतां चल तूं आम्हांबरोबर. पुढचें आम्ही तुझें सगळें नीट करूं." मग त्यांनीं मला आपले सरदारापाशीं नेलें; त्यानें मला कांहीं प्रश्न केले; त्यांचीं उत्तरें देऊन मी त्याचे खातरेस उतरलों, तेव्हां त्यानें मला तत्काळ पन्नास रुपये दिले. माझे प्रिये, म्यां कर्जावेगळें व्हावें म्हणून असा मी चाकरींत गुंतला गेलों. मीं त्या पन्नास रुपयांची हुंडी तुजकडे पाठविली आहे, त्यांतील एक दमडी ठेविली नाहीं. तर हे घेऊन वीस रुपये कर्ज आहे तें पहिल्यानें फेड, बाकीच्यांचें तुझे मनास येईल तें कर, तूं नीटपणें राहा; आपली शरीरप्रकृति सांभाळ; मुलांस चिरगुटें कर, त्यांस शाळेंत पाठवीत जा. त्वां जपून खर्च केला तरी इतके पैसे फार दिवस पुरणार नाहींत

बाळमित्र.

हें मी जाणतों; पण धीर धर; माझी तैनात महिना पांच रुपये आहे, त्यांतलें कांहीं मागें पाडून कांहीं का महिन्यांनीं तुला आणखी मी पाठवीन. लष्करा बरोबर परत येईन तेव्हां धांवत आधीं मी तुझे भेटीस येईन. माझे साध्वी स्त्रिये, तूं दुःख करूं नको भगवंतावर विश्वास ठेव; तो लवकरच आपणांस सुखी करील. मुलांस चांगला मार्ग लाव; त्यांना बाहेर उनाड मुलांकडे जाऊं देऊं नको. तूं स्वतां उद्योग करीत ऐस. मुलांसहवर्तमान देवास भजत जा. त्यांस सुमार्ग शिकीव, जेणेंकरून तीं भलीं होतील. तूं हें सर्व करावयास योग्य आहेस, ह्या विषयीं मला संदेह नाहीं. ईश्वरास भीत जा. त्याकडे तूं मजविषयीं प्रार्थना कर, आणि मी तुजविषयीं करीन. पत्राचें उत्तर लवकर पाठीव. तूं रामचंद्रशेट ह्यांजकडे पत्र आणून दे, ते मी असेन तेथें पाठवितील. दोघां मुलांस माझा आशीर्वाद सांग; जगूस सांग कीं, तूं चांगला चालशील तर मी येतेसमयीं कांहीं तुजकारितां आणीन. ईश्वर तुझें कल्याण करो. मजवर तुझी आहे तशी प्रीति असो..

सही जानोजी.

लहांन जगू.

पत्र वाचतांना देवरावांचे डोळे भरून पाणी या- हूं लागलें. वाचणें झाल्यानंतर तो म्हणाला, हा पुरुष चांगला भ्रतार, चांगला बाप, आणि सज्जन मनुष्य आहे, असें म्हणावें. अशा मनुष्यास खरी केल्यांत वास्तविक समाधान आहे. तर आतां जा- नोजी ह्याचें कर्ज मी फेडीन, आणि त्यास पुनः चां- गले रोजगारास लावीन. मुलें कर्ती होत तों पैसे आले आहेत हे तुम्हांजवळ असूं द्या, ह्यांचें व्याज मी प्रतिवर्षी तुम्हांस देईन; तें तुम्ही मुद्दलांत मि- ळवीत जा. तें ऐकून रामचंद्रशेटाचा गळा भरून आ- ला, तेणेंकरून त्याच्यानें देवरावांस उत्तर करवलें नाहीं. देवरावही त्याचें मुकाट्या राहाण्याचें कार- ण जाणून त्यास नमन करून निघाले. नंतर देवरावां- नीं जानोजीविषयीं जें मनांत योजिलें होतें तें सर्व सिद्धीस नेलें. त्यांनीं जानोजीस लश्करांतून आणवू- न त्यास रोजगारास लाविलें, आणि सर्वप्रकारें खरी केलें, तसा तो पूर्वी कधीं नव्हता. त्याची तेवढी बा- यको जिवंत असती तर त्याच्या खरवास जोडा न- होता. तो सोसाऊसंगातीं मानाऊचे गुणांच्या गोष्टी करी, आणि समाधान पावे. ती थोर बायको सोसाऊ

ही, त्याशीं बहिणीप्रमाणें वागली, आणि मातेप्रमाणें तिनें त्याचे मुलांचें संरक्षण केलें. जगू नित्य स्मशानांत जाऊन आईचे जाग्याचें दर्शन घेई. देवरावांनीं त्याविषयीं जो खर्च केला त्याचें त्यानें विद्याभ्यास करून यथास्थित सार्थक केलें; त्यास योग्य पाहून देवरावांचे मनांत आलें कीं, ह्यास कांहीं मोठें काम सांगावें. जगूचे धाकटे भावाचाही देवरावांनीं तसाच समाचार घेतला. तोही मुलगा चांगला गुणी निपजला. देवराव जेव्हां जेव्हां घोड्यावर बसून फिरावयास जात, तेव्हां तेव्हां त्यांस ह्या धर्मकृत्याचें स्मरण होऊन समाधान वाटे. जेव्हां जेव्हां त्यांस दुःख होई, तेव्हां तेव्हां ते आपण सुखी केलल्या माणसांकडे जाऊन पाहून श्रमपरिहार करीत, आणि घरास स्वस्थ होऊन येत.

गवंडी व मजूर

कोणे एक दिवशीं द्वारकानाथ भट्ट, आपला मुलगा हरी ह्यास घेऊन, बाजारचे रस्त्यानें चालिले होते, तेथें एक मोठी हवेली बांधण्याचें काम चाललें होतें, तें कौतुक पाहावयास ते अमळ तेथें उभे राहिले. तें काम दुसरे मजल्यापर्यंत चढलें होतें. हरीनें पाहिलें कीं, त्यास परांच्या केल्या आहेत; त्यांवर शिड्या लाविल्या आहेत; त्या शिड्यांवरून एकावर एक अशीं माणसें आहेत, तीं अनुक्रमानें खालवर हात नाचवीत आहेत. तें पाहून हरी बापास पुसतो, "बाबा, हीं माणसें कसचा खेळ खेळताहेत? आपण अमळ शिडीजवळ जाऊं, येतां?

मग त्यांनीं अमळ जवळ जाऊन पाहिलें कीं, एक मनुष्यानें राशींतून एक दगड उचलून शिडीचे तळपायरीवरचे मनुष्याचे हातीं दिला; त्यानें तो घेऊन हात वर केले, तों तो त्याचे वरच्यानें घेतला; त्यानें हात वर करून तिसऱ्याचे हातीं दिला; त्यानें तसेंच करून चौथ्याचे हातीं दिला. असा एकाचे हातून दुसऱ्याचे हातीं जात जात तो दगड क्षणांत पराचीवर गेला, तेथें गवंडी होते त्यांनीं तो तत्काळ कामीं लाविला.

बाळमित्र.

द्वारकानाथ— मुला, हें पाहून तुला असें वाटतें कीं नाहीं, कीं इतकीं माणसें ह्या घरावर कशास लाविलीं आहेत? ह्याहून असें केलें तर चांगलें, कीं ह्या सर्वांस निरोप देऊन हें घर ज्याचें त्यानें जातीनिशीं बांधावें, आणि असेंच ज्यानें त्यानें करावें?

हरी— खरी गोष्ट, बाबा, असें होईल तर आतां आहेत त्यांपेक्षां घरेंही पुष्कळ होतील.

द्वारका॰— मुला, तूं काय म्हणतोस ह्याचा चांगला विचार केला? असें एक घर बांधावयास किती प्रकारचे कसबी आणि किती प्रकारचे उदमी लागतात, तें तुला ठाऊक आहे? जो एकटा घर बांधूं लागेल, त्यास तीं सर्व कसबें आलीं पाहिजेत; तीं पुरतीं यावयास सगळें आयुष्य पुरणार नाहीं; मग घरास आरंभ कोठला? बरें, जरी घर बांधावयापुरत्या सर्व विद्या त्यास थोडके दिवसांत आल्या, तरी पाहा कीं त्यानें जातीनिशीं प्रथम उनांत खपावें; पायाकरितां भुई खणावी; नंतर दगडाची खाण काढावी, तेथें फरंग्या, बेलदार, ह्यावे; चुनखडे मेळवावे; ते भाजावयाकरितां लांकडें तोडून आणावीं; त्यांचा चुना झाला म्हणजे कुटावा; नंतर गवंडी ह्यावे; पाया भ-

गवंडी व मजूर.

राचा; लांकुडतोड्या होऊन लांकडें तोडून आणावीं; सुतार होऊन तीं तासावीं; अरकशी होऊन अरकसावीं; तीं उभीं करावीं; आंबाडी पेरून तिचे दोर करावे; दगडांतून लोखंड गाळावें, लोहार होऊन तें घडावें; सुतार गवंडी इत्यादिकांचे कामाकरितां हातेरें करावीं, पुढें तांब्याची गरज लागेल तेव्हां त्याची खाण काढण्याकरितां देशांतरीं जावें; रंग मसाले पाहिजेत त्यांसाठीं द्वीपांतरीं जावयास नाव बांधावी; कोष्टी होऊन कापड विणावें; त्याचीं अवजारें करावीं; दर्यावर्दी होऊन नाव वाहावी; घर बांधीत असतां एकट्यानेंच मेजमाप घ्यावें; शिड्या लावाव्या; पराच्या बांधाव्या. ह्याप्रमाणें सगळीं कामें एकटाच करूं लागला तर तो किती दिवसांत घर पुरतें करील बरें?

हरी— ओहोहो! बाबा, मला वाटतें कीं, अशा प्रकारानें घर कधींही पुरतें होणार नाहीं.

द्वारका०— खरेंना? तर तूं सर्व व्यवहार असाच पाहा. जर कोणी म्हणेल कीं, मला कोणाची गरज नाहीं; मला जें व्हावें तें मी एकटा करीन; मला कोणी सहाय होऊं नये; आणि मी कोणास होणार नाहीं; वर

असें होईल कीं, त्याच्या शक्ति लवकरच क्षीण होती-
ल, आणि तो जें काम घेईल तें त्याला अपुरतें टा-
कून द्यावयाचें पडेल. मनुष्यें जर एकमेकांस सहाय
झालीं तर कसेंही कठीण, कसेंही अडचणीचें का-
म असलें, तरी थोडके वेळांत पार पाडतील तेंच
जर एकटा करूं म्हणेल तर, त्यास जन्मवरही हो
णार नाहीं. अशींच ह्या लोकींचीं सगळीं सुखें, जो
म्हणेल कीं, माझीं मी एकटाच भोगीन, त्याला तीं थो-
डींच भास होतील. आणि जर एकमेकांनीं एकमेकां-
स सुख दिलें तर सर्वांचे सुखांत एकमेकांचें सुख
सहज आहे. आपण आपलीं आईबापें, भाऊबंद,
स्त्रीपुत्र, इष्ट ओळखी, चाकर कुळंबिणी, गांवकरी व सर्व
लोक, ह्यांस आपले शक्तीप्रमाणें सुख दिलें, तर तीं
सर्व मिळून आपणास सुख देतील; तितकें आप-
ले एकट्याचे प्रयत्नानें होणार नाहीं. मुला, तुला पुढें
लोकिकांत यावयाचा प्रसंग आहे, म्हणून ह्या काम-
कऱ्यांचा दृष्टांत आपले मनांत पक्का ठसवून ठेव;
तेणेंकरून तूं सुखी होशील. तूं पाहा, ते एकमेकांचे
श्रमानें ओझें किती हलकें करिताहेत तें! आपण आ-
णखी कांहींका दिवसांनीं इकडे येऊं तेव्हां तूं हें घर

गवंडीव मजूर.

पुरेतें झालेलें पाहाशील. ह्यासाठीं जर तूं इच्छितोस कीं मजकरितां लोकांनीं श्रम घ्यावे; माझें बरें करावें; मला सहाय व्हावें; तर तुला ही लोकांकरितां तसें करणें आवश्यक आहे.

तरवार.

नाटक एक अंकी.

पात्रें.

संभाजीराव घोरपडे.	कोणी मोठा गृहस्थ.
गणपतराव.	त्यांचा मुलगा.
रेवाबाई.	त्यांची मुलगी.
रावजी सांवत.	गणपतरावाचे मित्र.
राणू सांवत.	गणपतरावाचे मित्र.
दामू पोंवार.	गणपतरावाचे मित्र.
दिनकर पोंवार.	गणपतरावाचे मित्र.
फेरोजी.	संभाजीरावांचा खिजमतगार.

स्थळ,

बाळमित्र.

गणपतरावाची खोली.

प्रवेश १,

गणपतराव.

आहा! आज माझा वाढदिवस! बरें आलें त्यांनीं मला सांगितलें, नाहीं तर मला सई झाली नसती. आज मला बाबाकडून कांहीं भेट लाभेल, बरें, पाहूं या तो मला काय देतो. फेरोजी नुकताच कांहीं बगलेंत मारून इकडून गेला. अमळ मी त्याचे गळीं पडलों असतों तर तो मला पाहूं देता काय तें. पण अं:! काय आहे तें आतां मजकडे येईल. हा माझा बाबा आला.

प्रवेश २,

संभाजीराव आणि गणपतराव.

संभाजी०—(हातांत तरवार घेऊन,) गणपतराव,

तरवार.

तुम्ही एथें आहां काय? आज तुमचा वाढदिवस म्हणून तुम्हांला मी खुशाली द्यावयास आलों आहें. पण मला वाटलें कीं, कोरडी खुशालीपेक्षां तुम्हांस आणखी कांहीं असावें, नाहीं बरें?

गण०— पण बांबा, तें तुझे हातांत काय आहे?

संभा०— आहे तें तुला शोभणार नाहींसें मला वाटतें. ही तरवार आहे, पाहा.

गण०— काय! ही मजकरितां आणिली आहे? दे तर, दे तर, लवकर दे तर माझ्या बाबा. आजपासून तूं पाहा कीं, मी चांगला चालेन.

संभा०— पण तूं जाणतोस? तरवार मुलास योग्य नाहीं. ती मोठ्या पुरुषानेंच वाळगावी. हिचे बाळगणारानें मोठे चोकशीनें आणि थोरपणानें असलें पाहिजे; सारांश तरवारीचे योगानें मनुष्यास शोभा असूं नये; मनुष्याचे योगानें तरवारीस शोभा असावी.

गण०— तूं त्याची कांहीं काळजी करूं नको, बाबा. मी भाष देतों, घे ही, कीं, माझीस मी शोभवीन. मग मी त्या हलके लोकांशीं बोलणार नाहीं.

संभा०— आं, आं, तूं हलके लोक कोणास म्हणतोस?

बाळमित्र.

गण० — मी हलके लोक त्यांस म्हणतों, ज्यांना आपलें सारिखा तरवार बाळगावयाचा अधिकार नाहीं.

संभा० — माझे मतें तर, जे अचिंत्य चिंतितात; जे अकार्य करितात; जे आईबापांची अवज्ञा करितात, लोकांशीं विनयानें, थोरपणानें, चालत नाहींत; ते हलके लोक होत. तर असले हलके मनुष्य श्रीमंत लोकांमध्यें ही फार दृष्टीस पडतात; आणि ज्यांत हे दुर्गुण नाहींत असले थोर मनुष्य गरिबांमध्येंही बहुत आढळतात.

गण० — तर माझेंही मत तसेंच, बाबा.

संभा० — तर तुकताच तूं काय बोललास? रे असल्या फिराऱ्यांत थोरपणाचें लक्षण आहे असें तुला वाटतें?

गण० — नाहीं नाहीं, बाबा, तुम्ही सांगतां तेंच खरें. पण मी तरवार बाळगिली असतां मला दूषण तर नाहीं?

संभा० — नाहीं, मी इतकेंच म्हणतों कीं, त्वां चांगले गुण करून तरवार धरण्यास योग्य असावें. आतां घेहीं; पण आठवण धरहो.

गण० — होय बाबा, होय बाबा, तूं पाहावेंरें. (तो त-

तरवार.

(थार पडदळांत घालून गळ्यांत अडकावितो.)

संभा० — तर मी आतां येतों, बोललों आहें त्याची आठव-ण धर बरें. येतों, तुला कुशल असो. (तो जाऊन मागें फिरतो.) मी विसरून गेलों, आज तुशीं खेळा-वयास मीं भुकतेंच तुझे सवंगड्यांना बोलावणें धा-डिलें आहे; त्यां संगतीं तूं नीट चाल हो.

गण० — होय, बाबा, चालेन.

प्रवेश ३,

गणपतराव.

(इकडून तिकडे जातो येतो; मागें तरवार लट-कत आहे कीं नाहीं ती वरचेवर पाहातो.) वाः, हें खासें काम आहे! ही घातल्यापासून मजवर मोठेपणा दिसतो खरा! कोणाही गांवकऱ्यांस म्ह-णावें, आतां तुम्ही माझे समोर या पाहूं. जर त्यांज-जवळ तरवार नसेल तर, ते मजशीं सलगी क-रावयास अतःपर योग्य नाहींत, हें मी त्यांस परिच्छि-न्न सांगेन; आणि जर त्यांनीं गडबड केली तर,

हूं भोसकून टाकीन. पण थांब, हिचें पीन कसें आहे तें पाहूं! (तरवार म्यानांतून उपसतो, आणि डोळे वटारून रागानें पहातो.) काय? तूं बनियां माझी अमर्यादा करितोस? (तरवारीचे झटके मारितो.) एक! दोन! तीन! तुम्ही मजसमोर उभे राहाणार; होय? मरा शिनळीच्यांनो आतां; पडा दांत वासून.

प्रवेश ४,

रेवाबाई आणि गणपतराव.

रेवा॰— (हे शेवटचे शब्द ऐकून किंकाळी फोडीतच येते.) काय गणपतराव, हें तूं काय बोलत आहेस? तुला चळ तर लागला नाहीं?

गण॰— कोण? ताई, तूं आहेस काय?

रेवा॰— होय, पाहाशील तर मीच आहें. (तरवारीकडे बोट करून.) पण हें शस्त्र घेऊन तूं पुढें काय करणार?

गण॰— काय करणार? थोर मनुष्यें करतात तें.

तरवार.

रेवा० — ज्यांस त्वां मरा असें म्हणून नुकतेंच परलोकास पाठविलें, ते दैववान् कोण होते बरें?

गण० — अं:, तें उगीच, पण ताई, मी तुला खरेंच सांगतों, जो ह्या माझे भिंतीच्या आंत येईल त्याचें, हो-मी कंदनच काढीन.

रेवा० — तर आज पुष्कळांचे प्राण संकटांत आहेत. मला वाटतें कीं, पहिले तडाक्यास तर मीच सांपडलें आहें.

गण० — तूं? तसें होणार नाहीं, पण मी आतां समशेरबहादर झालों, समजलीस? बाबानें मला ही तरवार नुकतीच बक्षीस केली आहे.

रेवा० — लोकांस मारावयाला वाटतें?

गण० — काय? मी आतां बाहादर नाहीं झालों? आतां लोकांनीं माझी मर्यादा ठेवावी, नाहीं तर, पाहातांच प्रथम फाडकन तोंडांत मारीन. त्यावर जर त्यांनीं उसर केलें, तर मग, ह्या तरवारीचा फटका पाहिला हा? (तो तरवार बाहेर काढावयास लागतो.)

रेवा० — भाऊ, माझें ऐकशील तर ती एकीकडे ठेव, आणि मजपाशीं सांगून ठेवकीं तुझी मर्यादा ती कशी ठेवावी. नजाणों एकादे वेळेस चुकून तशी गोष्ट व्हा-

वयाची; म्हणून समजून घेतलें असावें.

गण० — तें तुला आतांलवकरच समजेल. बाबानें माझे संवगड्यांस बलावूं पाठविलें आहे. जर तीं पोरें मर्यादेनें मशीं वर्तलीं तर बरें. नाहीं तर मग पाहा मी कसें करीन तें.

रेवा० — बरें पण, तुझी मर्यादा कशी राखावी तें तर सांगशील?

गण० — प्रथम तर मला नमावें; फार लवून नमावें.

रेवा० — (त्यास फार लवून नमते.) समशेर बाहादर महाराज, बंडज्याव, मी तुमची दासी आहें, मजवर नजर रख्ये. कां? हें ठीक उतरलेंना?

गण० — रेवा, मस्करी नको करूं, नाहीं तर—

रेवा० — मस्करी नव्हे, हें वास्तवीक पुसतें. कांकीं, थोर मनुष्यांशीं कसें वागावें हें समजलें पाहिजे, आणि तुझे बाळमित्र येतील त्यांसही पूर्वींच सुचविलें असतां बरें पडेल.

गण० — मी त्या पोरांचा अमळ तमाशा करणार आहें. एकाला ओढीन, एकाला चिमकुरे घेईन, एकाला टपलफाजी करीन; अशा अशा त्यांच्या मस्कऱ्या

तरवार.

करोन.

रेवा०— असल्या गोष्टी कराव्या ही समशेर बाहादर लोकांची रीति आहे वाटते? पण त्या पोरांस तो तमाशा आवडला नाहीं, आणि त्यांनीं समशेर बाहादराची उलटी पूजा केली तर?

गण०— काय! त्या मुर्कुटांनीं! नीचांनीं! अरे जारे, त्या गरिबांनीं काय करावयाचें आहे? त्यांना छाती आणि तरवार दोन्ही नाहींत.

रेवा०— खरेंच, बाबानें तुला आज मोठे उपयोगी वस्तूची भेट दिली. त्याला वाटलें कीं, लेंकाचे रूपानें आपले पोटीं कोणी हा महावीर जन्मला आहे; ह्याचे गुण प्रगट व्हावयास ह्यास एक तरवार मात्र उणी आहे.

गण०— ऐक ताई, आज माझा जन्मदिवस; कांहीं कर्म शूरत्वाचें केली पाहिजे. असो, तूं ह्यांतलें कांहीं बाबापाशीं बोलूं नकोहो.

रेवा०— कां नको? तुजपासून असले पराक्रम व्हावे म्हणूनच त्यानें तुला तरवार बक्षीस केली असेल, आणि असा तुला त्याचा उपदेशही असेल.

गण०— ह्यांत काय संशय,— तो मला सर्वदा असेंच

सांगत असतो.

रेवा० — कसें सांगत असतो?

गण० — कोणजाणें, मला आतां चांगलें स्मरत नाहीं; मला वाटतें कीं हें असावें. "तरवारीला आपण शोभवावें, तरवारीनें आपणास शोभवूं नये."

रेवा० — त्याचा अर्थही तूं चांगलाच समजला असशील कीं, तरवारीस शोभवावें म्हणजे तिचा उपयोग करावयास जाणावें; तो तूं नीट जाणतोस?

गण० — तुला सगळी मस्करीच वाटते. पण बाईसाहेब, तुम्ही जाणा कीं —

रेवा० — ओ हो! तूं सांगणार तें मला आधींच ठाऊक आहे; पण तुझ्या या तरवारीस मुख्य भूषण तें अजून पाहिजेच, हें तूं जाणतोस?

गण० — तें काय? (तरवार पडदळांतून काढून निरखून पाहातो.) हींत कांहीं उणें आहेसें मला दिसत नाहीं.

रेवा० — खरेंच! तर तूं मोठा शाहाणा तरवार धरणारा आहेस. हिला आतां एक गोंडा नको? तो असल्यावर मग किती छानदार दिसेल!

गण० — खरी कल्पना काढली. ऐकतेस, तर गडे, तुझे पे-

तरवार.

टींत कलाबतू व रेशीम पुष्कळ आहे त्यांतलें—

रेवा० — तेंच मीं लक्षांत आणिलें आहे. पण जर तूं मजपुढें आपली कवाईत करून दाखविणार नाहींस, आणि तरवारीचें पान माझे आंगावर ठेवून उपकार फेडणार नाहींस तर.

गण० — वेड सगळें! हा घे हातावर हात; झालें? आतां तुला कांहीं भय नाहीं. पण लवकर, एकछानदार गोंडा! जरीचा! माझी मंडळी येईल तिनें मला माझे सगळे वैभवांत पाहावें, त्यांत चमत्कार आहे.

रेवा० — तर तरवार मजकडे दे.

गण० — (तिजकडे ती देतो.) ही घे; जलदी कर. काम झालें म्हणजे हकून्च ह्या सतरंजीवर आणून ठेवकीं, पाहिजे तेव्हां मला सांपडेल.

रेवा० — त्याविषयीं तूं काळजी करूं नको.

बाळमित्र.

प्रवेश ५.

गणपतराव, रेवाबाई, आणि केरोजी.

केरोजी— आपले मित्र, दोघे सांवत व दोघे पोंवार, खालीं आले आहेत.

गण०— मग? त्यांच्यानें वर येववत नाहीं काय? त्यांना आणावयास खालपर्यंत मला आलें पाहिजे?

केरोजी— आपण खालीं येऊन त्यांस मान द्यावा, असें आईसाहेबांनीं आपणास सांगितलें आहे.

गण०— नाहीं, नाहीं; मी त्यांची वाट येथें पाहीन तें चांगलें.

केरोजी— खरें पण, आईसाहेब सांगतात त्या अर्थी तुम्ही खालीं जावें. यांत—

गण०— हें खरें? त्यांस इतका सत्कार योग्य आहे? बरें तर मी हाच आलों. रेवा, अगे नैल लवकर तिकडे काय करितेस? अशानें तरवारीचा गोंडा होईल काय? चल धांवत; खबरदार गोंडा चांगला झाला, आणि तरवार चांगली दिसली तर बरें आहे; नाहीं तर दाखवीन कसें तें. तरवार माझे खोलींत आणून ठेव. (बाहेर निघून) ऐकलें?

तरवार.

प्रवेश ६,

रेवाबाई.

(आपणाशीं.) काय पोर अमर्याद! पाहा तो मला कसा बोलिला! बरें झालें कीं तरवार मजपाशीं आहे. असलें हातेर आणि भांडखोराचे हातांत, मग काय! (मोठ्यानें, गणपतरावास) होय होय, थांब माझें होईपर्यंत. (फिरून आपणाशीं) मी तुला ओळखितें तसा बाबा तुला ओळखीत नाहीं. हे तुझे गुण त्याला सांगितले पाहिजेत;— ठीक झालें हा बाबा आला.

प्रवेश ७,

संभाजीराव आणि रेवाबाई.

रेवा॰ — बाबा, तूं बरा आलास, मी तुजकडेसच येत होतें.

संभा॰ — असें नाजूक काम काय आहे?—त्वां आपले भावाची तरवार कशाला घेतली?.

रेवा० — ही गोंडा लावावयाकरितां म्हणून म्यां त्यापासून घेतली आहे; पण त्याकडून हें घातक हातेर काढून घ्यावयासाठीं म्यां तें उगेंच मीस केलें. आतां कांहीं कर पण त्याला ही देऊं नको, बाबा.

संभा० — त्याला मीं भेट केली ती फिरून कशी घेऊं?

रेवा० — तो चांगला निवळेपर्यंत ही तूं आपणापाशीं ठेव. मीं नुकतेंच त्याला पाहिलें, तो एकटाच धाररावासारिखा तरवार परजीत होता, आणि त्याचे संवगडी येणार, त्यांसमोर फेरफटका करण्याच्या गोष्टी बोलत होता.

संभा० — असें काय? कज्जेदलाल पोर! तो प्रथमच असें करील तर त्यांत त्याला आब्रू मिळणार नाहीं, खरेंच सांगतों. दे मजकडे ती, पाहूं!

रेवा० — (त्याकडे तरवार देते.) ही घे बाबा, आतां तो नुकताच शिडीपाशीं तंडत होता.

संभा० — जा आणि लवकर गोंडा करून मजपाशीं आण (तो बाहेर जातो.)

तरवार.

प्रवेश ८.

गणपतराव, वडीलसांवत, धाकटासांवत, वडीलपोंवार, आणि धाकटा पोंवार.

(गणपतराव जोडे पायांत असतां त्यापुढें चालतो, ते मागून जोडे काढून येतात.)

वडीलसां॰ — (वडील पोंवाराकडे वळून हळून) आज आपणास हा मोठा विनयाचा सत्कार झाला.

वडीलपों॰ — (वडील सांवताकडे वळून हळून) आलीकडे सत्काराची ही अशीच नवी रीत निघाली असेल, कीं घरामध्यें जोडे घालून पुढें चालावें.

गण॰ — कायरे, तुम्हीं तिकडे कश्ची कुरकूर लाविली आहे? — आँ?

वडीलसां॰ — नाहीं, कांहीं नाहीं रावजी.

गण॰ — मीं ऐकूं नये असें कांहीं आहे काय?

वडीलपों॰ — तसेंच कांहीं असावें.

गण॰ — बरें तर, तुम्ही तें ह्याक्षणीं मला सांगा. सांगितलेंच पाहिजे.

वडीलपों॰ — इतका अधिकार तुजकडे येईल तेव्हां तसें करितां येईल.

बाळमित्र.

वडीलसा० — (दामूस हळूच) परके घरीं येऊन असें हें योग्य नव्हे.

वडीलपो० — तर त्यानें आपले घरीं इतकें दांडगें व्हावें हें तरी त्यास योग्य आहे?

गण० — (गर्वानें) दांडगा, मी दांडगा! मी तुम्हांपुढें तोंडा घालून चाललों म्हणून?

वडीलपो० — होय, म्हणूनच. तूं अथवा दुसरा कोणी आमचे घरीं आला असतां आम्ही असें करावयाचे नव्हों त.

गण० — तुम्हीं व्हावें तसें करावें. पण अरे, तुम्ही कायरे मला रीत शिकविणार?

वडीलपो० — तर काय, तूं आम्हांस शिकविणार?

गण० — पण तुम्ही राव आहां काय?

वडीलपो० — (दोघां सांवतांस आणि आपले भावास) तुम्ही माझें ऐकाल तर, चला आपण येथून जाऊं, आपला रावपणा घेऊन त्यांला खुशाल बसूं द्या.

वडीलसा० — छी, गणपतराव! आम्ही तुझे संगतीस योग्य नव्होत, तर आम्हांस पहिल्यानें बलवावयाचें नव्हतें. आम्ही तुझे गळीं पडलों नव्हतों.

गण० — तुम्हांस मीं नाहीं बलाविलें, माझे बाबानें बला

तरवार.

विलें

वडीलपों०.— असें काय? तर आम्ही तुझे बाबाकडे जातों आणि त्यास सांगतों कीं, आपण बलाविलें तेणें करून आम्ही मोठे उपकारी झालों परंतु आमचा सत्कार करण्यांत तुमचे लेंकास भूषण दिसत नाहीं म्हणून आम्ही जातों. चलारे तिकडे.

गण०— (त्यांस थांबवितो.) दामू, मस्करीवर इतकें कायरे तापावें? तुम्ही आलां तेणेंकरून मला मोठें समाधान झालें. आज माझा वाढदिवस आहे; मला तुम्हीं संतोष द्यावा म्हणून बाबानें तुम्हांस बलाविलें आहे; तर कृपा करून मजसंगतीं असा.

वडीलपों० — असें म्हटल्यावर ती गोष्ट वेगळी.— पण अतःपर त्वां अमळ नम्र असावें. जरी मजपाशीं रावपणा नाहीं, तरी मी कोणाचा अवमान सोसणार नाहीं.

वडीलसां० — पुरे दामू! आतां आपण पुनः गडी करूं.

धाकटासां०— गणपतराव, आज तुझा वाढदिवस आहे काय?

वडीलसां० — मी इच्छितों कीं, तुला सर्व करवें पासं हो-

वोत.

वडीलपों॰ — मी ही तसेंच इच्छितों. आणखी तुला सर्व संपत्ति प्राप्त होवोत — (एकीकडे) पण तुझे आंगीं अधिक नम्रता येवो.

धाकटापों॰ — आज तुला चांगल्या चांगल्या भेटी पुष्कळ आल्या असतील नव्हे?

गण॰ — होय खरेंच.

धाकटासां॰ — पुष्कळ मिठाई, खडेसाकर, बदाम, आले असावे, ह्यांत संशय नाहीं.

गण॰ —मला मिठाई! मग खासें काम! अरे, ती तर मी नित्य खातों.

धाकटापों॰ — तर मी पैज मारितों, पैसे असतील. दोन तीन मोहरा! अँ?

गण॰ — (गर्वानें) त्याहून अधिक चांगली कांहीं वस्त आहे, आणि खरेंच सांगतों, जे आपण येथें सर्व आहों ह्यांमध्यें ती मलाच योग्य आहे.

(वडील पोंवार आणि वडील सांवत एकीकडे बोलतात.)

धाकटापों॰— तुझे सारिखें मला मिळालें असतें तर इतका गर्व होताना.

गण॰ — (त्यांकडे अवगणनेनें पाहातो.) गरिबा बि-

तरवार.

चाऱ्या! (दोघां वडलांना) कायरे? तिकडे आतां फिरून, कायरे फुसफुसतां आहां? तुम्हीं जवळ राहून मला रमवावें हें आज तुमचें काम नव्हे?

वडीलसां०— तुला रमवावयास आम्हांस प्रयोजन काय तें दाखीव.

वडीलपों०— जो मित्रांस बलीविती त्यानें त्यांस रमवावयाची चिंता वाहावी; रीति तर अशी आहे.

गण०— दामू, तूं बोललास त्याचा कायरे अर्थ?

वडीलपों०— त्याचा अर्थ उघडा आहे.

प्रवेश ९,

वडीलपोंवार, धाकटापोंवार, वडीलसांवत, धाकटासांवत, गणपतराव, आणि रेवाबाई.

रेवा०—(तबक भरून बर्फी पुढें आणिते) गृहस्थांनो, तुम्हांस खुशाल पाहून मी समाधान पावलें.

वडीलपों०—(नमून) बाई, मी तुमचा सेवक आहें.

वडीलसां०— तुम्हांला येथें पाहून आम्हांस बहुत आनंद झाला, बाई.

बाळमित्र.

रेवा.— तुम्ही बहुत योग्य आहां— (गणपतरावास) भाऊ, आईनें हें तुझे मित्रांकरितां पाठवून दिलें आहे; दूध तयार होतें आहे तें मागून केरोजी घेऊन येईल; तें तूं आणि मी ह्यांना वाटूं.

वडीलपों.— बाई, हा तुम्ही आम्हांस मोठा मान देत आहां.

गण.— ताई, तूं जा आतां, तुझें येथें कांहीं काम नाहीं! पण माझे तरवारीचा गोंडा कोठें आहे.

रेवा. — तुझी तरवार गोंड्यासुद्धां तुझे खोलींत ठेविली आहे. गृहस्थांनो, मी पुनः येईपर्यंत तुम्हांस कुशल असो. (ती त्यांस नमते आणि जाते.)

वडीलपों.— तुम्ही लवकरच कृपा करून यालना, बाई?

रेवा.— मी हीच आईची आज्ञा घेऊन येतें.

तरवार.

प्रवेश १०,

वडीलपोंवार, धाकट्यापोंवार, वडील सांवत, धाकटा सांवत, आणि गणपतराव.

गण०— (आपण आधीं बसून मग त्यांना म्हणतो) ह्या लोडाशीं बसा. (ते एकमेकांकडे पाह्यतात, आणि न बोलतां बसतात. गणपतराव धाकट्यांस पुष्कळ बर्फी वाढतो, आणि आपणास घेतो. दोघां वडिलांकरितां कांहीं ठेवीत नाहीं. त्यांस म्हणतो.) थांबा अमळ, दुसरी येईल मग मी तुम्हांस देईन.

वडीलपों०— नको, त्याची आम्हांस इच्छा नाहीं.

गण०— बरें तर, नको तर नको.

वडीलसां०— रावलोकांची सत्काररीति अशीच आहे वाटतें?

गण०— तुम्हां गरिबांस एवढी प्रतिष्ठा कशास पाहिजे रे? मीं तुम्हांस आधींच सांगितलें नाहीं कीं, दुसरी येते आहे तों थांबा म्हणून? ती आली म्हणजे पाहिजे तर घ्या, नाहींतर नका घेऊं, समजलां?

वडीलपों०— होय, बोलल्यास तें स्पष्ट आहे. असेंच

बाळमित्र.

आम्ही आज कोणाचे संगतीस बसलों आहों हें ही आम्हांस स्पष्ट समजलें.

वडीलसां॰— अरे तुमचे मनांत पुनः कज्या करावयाचा आहे काय? गणपतराव, दामू. छी गड्यांनो! (गणपतराव उठतो, दुसरेही उठतात.)

गण॰—(वडील पोंवाराजवळ जातो.) गांवढेकराचे पोरा, तूं कोणाचे बरोबर आहेस, ह्याचा कांहीं स्मार ठेवितोस?

वडीलपों॰— आम्ही दांडगा आणि निर्लज्ज अशा एका रावाचे समागमें आहों; जो आपले ठायीं नसता थोरपणा आणितो आहे, आणि जो एकमेकांचें आगतस्वागत कसें करावें ह्याविषयीं मूर्ख आहे.

वडीलसां॰— खरेंच, तूं म्हणतोस असेंच आम्हां सर्वांचें बोलणें.

गण॰ — काय? मी दांडगा! मी निर्लज्ज! मला रावाला आणि तुम्हीं असें म्हणावें!

वडीलपों॰— होय; खरेंच, फेर म्हणतों कीं, तूं मोठा दांडगा, मोठा निर्लज्ज आहेस. तूं मोठा थोरला प्रधान असतास किंवा राजा असतास तरी मी तुला असेंच म्हटलें असतें.

तरवार.

गण॰— असें काय? तर तूं कोणाशीं बोलतोस तें मी तुला आतां दाखवितों! (त्यावर हात टाकितो, वडील पोंवार त्याला धरतो, तो निसटून खोलींत पळतो, आणि दार लावून घेतो.)

प्रवेश ११,

वडीलपोंवार, धाकटापोंवार, वडीलसांवत, आणि धाकटासांवत.

वडीलसां॰— दामू, हा त्वां काय अनर्थ केला? आतां तो आपले बापाकडे जाईल, आणि त्यास नानाप्रकारें समजावील.

वडीलपों॰— त्याचा बाप थोर मनुष्य आहे. तो जरी न गेला तरी मी त्याजकडे जाणार, आणि पुसणार, कीं लेंकाकडून आमचा असा पाणउतारा करावया साठीं तुम्हीं आम्हांला येथें बलावून आणिलें काय?

धाकटापों॰— खरेंच, ह्यांत दादाचा कांहीं अन्याय नाहीं; हें सर्व वर्तमान आमचे बाबास सांगितलें असतां, तो ठीक केलें म्हणून मानवेल; लोकांनीं आम-

बाळमित्र.

ची अप्रतिष्ठा करावी हें त्यास साहणार नाहीं.

वडीलपों० — चला मजसंगातीं; आपण सगळे जाऊं, आणि संभाजीरावास हें सर्व सांगूं.

धाकटासां० — होय, खरेंच, चला जाऊन सांगूं.

प्रवेश १२,

वडीलपोंवार, धाकटापोंवार, वडीलसांवत, धाकटासांवत, आणि गणपतराव.

(गणपतराव तरवार घेऊन बाहेर येतो. दोघे धाकटे त्यास पाहून भितात; एक एका कोंपऱ्यास बसतो आणि दुसरा खांबाआड होतो; वडील पोंवार आणि वडील सांवत तेथेंच अवसान धरून उभे राहातात.)

गण० — (वडीलपोंवाराचे आंगावर जातो.) आतां मी तुला शिकवितों, हांड्या पोरा (तरवार उपसतो तों तरवारीचे पानाचे ठिकाणीं लांब मोराचें-पीस पाहून ओशाळा होऊन थबकतो. धाकटीं मुलें मोठ्यानें हांसतात आणि त्याजवळ येतात.)

वडीलपों० — चल ये आमचे आंगावर, तुझे तरवारीचें

तरवार.

पाणी कसें आहे तें पाहूं तर खरें!

वडीलसां० — तो लाजला आहे, त्याला आणखी लाजवूं नको.

धाकटापों० — होहो! तुलाच ध्यावयास अधिकार आहे ती हीचका जिनस?

धाकटासां० — ह्या भयंकर शस्त्रानें ह्याच्यानें कोणास उपद्रव करवणार नाहीं, इतकें बरें आहे.

वडीलपों० — काय सांगूं? तुझे दांडगाईस मीं ह्या क्षणीं पारिपत्य केलें असतें; पण अशा समयीं तुजवर पराक्रम करावयास मला लाज वाटते.

वडीलसां० — अतःपर हा आपले सोबतीस योग्य नाहीं. चला आपण निघून जाऊं.

धाकटापों० — मोरपीस परजणारे फांकडे शिपाई बाबा, रामराम, रामराम रावसाहेब, आम्ही आतां येतों.

धाकटासां० — तुमचे हातून तें हातेर कोणी काढून घेईपर्यंत आम्ही येथें येणार नाहीं; कांकीं तुम्ही आम्हांस फार भयंकर दिसतां.

(ते जातांहेत, तों पुढील पोंवार त्यांस थांबवितो.)

वडीलपों० — आपण ह्याचे बापास सर्व वृत्तांताचें निवेदन करूं, नाहीं तर अन्याय आपलेकडे दिसेल

वडीलसां० — तूं खरें म्हणतोस, आपण त्यांस नपुसतां निघून गेलों तर ते आपणास काय म्हणतील? अरे, पण, तेच इकडे येत आहेत असें वाटतें.

प्रवेश १३,

संभाजीराव, गण०, वडीलपों०, धाकटापों०, वडीलसां०, आणि धाकटासां०.

(संभाजीराव आले पाहून सर्व मर्यादेनें उभे राहातात. गणपतरावाची फजीती झाली आहे म्हणून तो एकीकडे जाऊन रडतो.)

संभाजी० — (गणपतरावाकडे क्रोधानें पाहून.) तुझें ह्यांनें कायरे होत होतें रावजी? (गणपतराव फुंदतो, त्याच्यानें एक शब्द बोलवत नाहीं.)

वडीलपों० — रावसाहेब, कलह झाला ह्याविषयीं आम्हांवर राग न करावा. आम्हीं कांहीं केलें नाहीं. आले घटकेपासून गणपतरावानें आमचा छळ जो मांडिला होता तो काय सांगावा?

संभाजी० — स्वस्थ असा माझ्या मित्रांनो, मी सर्व जा-

तरवार.

णतों. मी खोलींतून त्याचें सगळें चरित्र पाहात हो-
तों. सर्व अन्याय त्याचाच आहे. त्यांतही तो मज-
शीं कबूल झाला होता कीं, मी चांगला चालेन, म्हणू-
न तो विशेष अन्यायी. हा दांडगा हें मला फार दिव-
स ठाऊक आहे, पण तेंच दांडगेपण कोणते परि-
णामास जातें हें मला पाहावयाचें होतें. तें लक्षांत
येतांच मी तरवारीचें पान काढवून त्याचे ठिकाणीं पी-
स घालविलें, जें कोणाचे आंगावर पडलें असतां
रक्त निघावयाचें अगदीं भय नाहीं. (चौघें मुलें मा
न्यांनीं हांसतात.)

वडीलपों॰ — पण आम्ही आगळीक करून त्याशीं अमळ अ-
मर्यादेनें बोलिलों, त्याचें कांहीं आपले मनांत येऊं
नये, ही आमची प्रार्थना आहे.

संभाजी॰ — त्याविषयीं तर मजवर तुमचे उपकार झा-
ले. तुम्ही चांगलीं मुलें आहां, म्हणून हें तरवारीचें
भूषण तुम्हांस साजे. दामू, माझी आठवण राहावी
त्याकरितां मीही तरवार पान घालवून तुला बक्षीस
करितों. हिचा त्वां अंगीकार करावा. तुझे सारिख्या-
स ही योग्य आहे.

वडीलपों॰ — रावसाहेब, आपला थोरपणा पाहून आ-

बाळमित्र.

म्ही आनंद पावलों. आज्ञा घाल तर आतां येथून जा तों; आमचें येथें असणें गणपतरावजीस आज साहणार नाहीं.

संभाजी० — नाहीं नाहीं, माझे जिवलगांनो, तुम्हीं येथें असावें; मी जवळ असतां माझा मुलगा तुमचे संतोषांत विक्षेप करूं पावणार नाहीं. तुम्ही सर्व येथें रखा. माझी मुलगी तुम्हांकडे येऊन तुम्हांस जेंव्हा व तें पुरवील; चला मजसंगतीं दुसरे दिवाणखान्यांत. (गणपतरावाकडे पाहून म्हणतो.) पोरा, तूं जर येथून हाललास तर खबरदार; येथें एकला राहून आपला वाढदिवस हावा तसा कर, तूं म्हातारा झालास तरी तुझे आंगीं योग्यता येईपर्यंत, तरवार मिळावयाची नाहीं.

(सर्व निघून जातात.)

आवडी आणि मोरू.

काशीबाई म्हणून एक विधवा स्त्री होती; तिचीं दोन लेंकरें आंवडी आणि मोरू म्हणून होतीं; तीं दोघें ही तिचे ममतेस योग्य होतीं; परंतु तिची प्रीति

आवडी आणि मोरू.

मोरूवर फार. आईस मोरू अधिक आवडतो हें लक्षांत येऊन आवडीस दुःख होई, पण हें ती बाहेर दाखवीत नसे. ती रूपानें साधारण पण गुणांनीं फारच उत्कृष्ट होती. तिचा भाऊ तर मदनासारिखा स्वरूप; त्याजवर आईचें मन वेधून ती त्याचेच लाड फार करी; प्रीतीनें ती त्याचे मुके वारंवार घेई. चाकर कुळंबिणीही धनिणीची मर्जी पाहून त्याचा संतोष राखीत. आईचे अप्रीतीमुळें आवडीस कोणी गणीत नसत. तिला हावा तो पदार्थ मिळू नये, अन्न वस्त्रादिक, ज्याचें अगत्य त्याविषयीं देखील तिचे हाल होत. ती एकांतीं जाऊन धायें धायें रडे; परंतु बाहेर कधीं आपले दुःखाचें एक अक्षर बोलत नसे, किंवा असंतोषाचें चिन्ह दाखवीत नसे. आपण सुंदर नाहीं म्हणून आईची जी अनावड आपणावर आहे, ती तिचे मनांतून जावी म्हणून आवडीनें नाना उपाय केले; वर्तावें तसें वर्तली; स्वस्थपणानें चालली; आज्ञेस जपली; परंतु व्यर्थ. जे डोळे बाह्य रंगास भुलले होते त्यांची दृष्टि तिचे आंतले गुणांकडे पोहोंचेना. सांगितलें काम आवडी जीव तोडून करी, पण काशीबाईचे लक्षांत तें येऊंच नये. आवडी जन्मून

बाळमित्र.

लागलाच काशीबाईचा भ्रतार वारला, तेव्हांपासून तिला तिचा वीटच आला. तिनें तिला नित्य गांजावें, आणि जे गुण मोठे बायकांतही विरळा असतात ते तींत नाहींत म्हणून तीस शब्द लावावा.

अशी ती वाईट आई एके समयीं दुखण्यास पडली, तिची व्यथा पाहून मोरू फार विव्हळ झाला. तिची दीनवाणी मुखचर्या व काकळूतवाणी दृष्टि पाहून आवडीस वाटलें कीं, आईच्या स्वाधी स्वभावांत अंतर पडलें. तें लक्षून तिनें भावापेक्षां शतगुणित अधिक तिची सेवा आरंभिली. तीस जें जें व्हावें तें मागावयास तिला बोलावयाचे श्रम पडतील म्हणून आवडीनें आपले शाहाणपणानें शोधून काढावें, आणि त्याची तर्तूद ठेवावी. दुखणें भारी होतें तों तिनें तिची खाट सोडिली नाहीं. आईनें तिची विनवणी करावी, शेवटीं धाक दाखवूनही सांगावें, तरी तिनें एक क्षणभर निद्रा घेऊं नये. शेवटीं काशीबाई बरी झाली, तेसमयीं आवडी स्वस्थ झाली. असें असतांही आईनें पूर्वीप्रमाणें तिजसंगतीं कठोरपणा चालविला; तो पाहून आवडीस पुनः ती चिंता उत्पन्न झाली.

एके दिवशीं काशीबाई मुलांसंगतीं आपले दुख-

आवडी आणि मोरू.

ण्यांच्या गोष्टी करीत बसली होती, आणि म्हणाली, "मुलांनो, तुम्हीं माझा फार समाचार घेतला, मी तुमची उपकारी झालें आहें. त्यासाठीं तुम्हांस आवडेल ती वस्तू माझें सामर्थ्य पाहून मागा, मी देईन." तिनें मोरूस पहिल्यानें पुसलें, "मोरू, तुला काय पाहिजे?" मोरू म्हणाला, "एक कंठी आणि चोकडा." ती म्हणाली, "तुला मी तें उद्यां सकाळीं देईन." "आणि आवडे तुला गे?" आवडी कांपत कांपत उत्तर करित, "काय, मला! मला! तूं मजवर प्रीत करशील तर मला आणखी कांहीं नको." आई म्हणाली, "हें उत्तर नव्हे! मी तुला कांहीं बक्षीस देणार, तुला काय पाहिजे तें बोल लवकर."

आवडीस नित्य आईचें कठोर भाषण ऐकावयाची संवय होती, तथापि तेसमयीं त्या शब्दांनीं तिला फारच दुःख झालें; तिनें आईचे पाय घट्ट धरून आसवांनीं न्हाणिले. मग पाणी भरलेले डोळ्यांनीं आईचे तोंडाकडे पाहून लागलेंच तिनें दोहों हातीं आपलें तोंड झांकलें, आणि हळूच हे शब्द बोलली, "माझे दोन मुके मात्र घे, जसे तूं प्रीतीनें मोरूचे घेतस."

बाळमित्र.

ते शब्द ऐकून आईचें कठोर हृदय लागलेंच
तुंळलें. मग तिला वेंग देऊन उराशीं घेऊन तिनें मु
क्यांचा सुकाळ केला. आवडीला तो पहिल्यानेंच
लाभ, तिनेंही तेसमयीं आनंदांत निमग्न होऊन ञ
ईचे तोंडाचे, गालाचे, डोळ्यांचे, उराचे, हाताचे ए
षकळपणें मुके घेतले.

तें पाहून मोरूसही फार आनंद झाला. तो ह
आईचे मुके घेऊं लागला. ते दिवशीं आईस असें
लें कीं मी आज स्वर्गसुखच भोगितें आहें काय!
मृतपानच करितें आहें काय! मुलांस असें वाट
कीं, ही आई नव्हे, हा आमचा कोणी कल्पवृक्ष
हे. तीं जी जी इच्छा करीत ती ती आई तत्काळ
रवी. याप्रमाणें तें कुटुंब त्या दिवसापासून फार सु
झालें. काशीबाईनें आवडीपासून फार दिवस जे
प्रेमा आटोपून ठेविला होता तो तिनें तिला सव्याज दि
आवडीनेंही आईचेठायीं नित्य नवा प्रेमा करून तिला
तुष्ट केलें. मोरूसही त्या गोष्टीचा लवमात्र हेवा आ
ला नाहीं. बहीण सुखी झाली पाहून तो आनंद
बला. आईनें पूर्वी त्याचे अतिशयच लाड केले, त्य
त्याचा मुळींचा चांगला स्वभाव अमळ बिघडला, ञ

आवडी आणि मोरू.

णि तो पुढें कांहीं वाईट गुण करूं लागला; त्यामुळें दोन चार वेळ आईची माया त्यावरून अगदीं उतरावयाचा प्रसंग आला होता, पण आवडीनें त्याविषयीं रदबदली करून त्यास संभाळून घेतलें. तिनें त्यास वारंवार शाहाणपणाची बुद्धि शिकवीत असावें, तेणेंकरून तो मुलगा मग चांगला झाला. आणि त्या तिघांचेही अनुभवास पक्कें आलें कीं, भावांबहिणींची, मायलेंकरांची, परस्पर ममता असल्यावांचून कुटुंबामध्यें वास्तवीक सुख वसत नाहीं.

कोंकरूं.

एका गरीब गांवटेकराची मुलगी, लाडी, एके दिवशीं सकाळीं रस्त्याचे बाजूस बसली होती, तिचे हातीं दुधाचें भांडें होतें, व त्यांबरोबर न्याहारीस कांहीं भाकर होती. तितक्यांत तिकडून एक धनगर गाडे भरून कोंकरें विकावयास नेत होता, तीं कोंकरें पाय बांधून एकावर एक रचिलीं होतीं, व कितीएकांचीं डोकीं खालीं लोंबत होतीं. तीं कोंकरें त्या व्यथेनें ओरडत, तेणेंकरून तो सर्व प्रदेश गाजे. तें ऐकून

लाडीचें हृदय फुटलें, पण धनगराचे चित्तास कांहीं द्रव आला नाहीं. त्यानें आपले खांद्यावरही एक कोंकरूं चालविलें होतें.

तो लाडीचे आंगाजवळ आला तितक्यांत त्यास खांद्यावरील कोंकरूं मेलेंसें वाटून त्यानें तें तिजकडे उडविलें, आणि म्हणाला, "मुली, घे हें, तुला न्याहारीस दिलें, ह्या रांडेच्यानें मरून मला दोन रुपयांचा चट्टा दिला." असें म्हणून तो पुढें चालता झाला.

लाडी आपली दूधभाकर सोडून देऊन तत्काळ त्या कोंकरास उचलून उराशीं घेऊन दयार्द्र दृष्टीनें त्याकडे निरखिते आणि म्हणते, "रे कोंकरा, मला तुझी दया कां येते बरें? आज नाहीं तर उद्यां तरी ते तुझ्या गळ्यांत सुरी भोंसकतेच. तें भय तुला आतां राहिलें नाहीं." असें ती म्हणते आहे, इतक्यांत तिचे आंगाची ऊब लागून कोंकरानें अमळ डोळे उघडिले, आणि हात पाय हालवून बें असा हळूच शब्द केला, जसें कोणी म्हणेल तें आईसच बलाविते आहे. तेसमयीं जो लाडीस आनंद झाला, तो कोण वर्णील? ती त्या कोंकरास परकरांत झांकिते, त्यावर आंगची चोळी काढून घालिते; त्याला अधिक ऊब यावयास मा-

कोंकरूं.

माडीपर्यंत लववितें; मोठे बळानें त्याचे नाकाकानांत फुंका मारिते. नंतर तें हळू हळू हालूं लागलें, तेव्हां तें जसें जसें हाले तसा तसा हिचा ऊर आनंदानें भरून येई. मग तिनें भाकर मोडून दुधांत टाकिली, त्यां तील एक तुकडा घेऊन कोंकराचें तोंड उघडून मोठे प्रयत्नानें आंत घातला. कोंकरूं उपासानेंच मरावया- स टेंकलें होतें, त्यास तें अन्न पोहोंचतांच अमळ श- क्ति आली. मग तें पाय मोकळे करूं लागलें. घटकाभर लागलेंच त्याला आपले पायीं उभें राहावयाची शक्ति आली. मग तें आपले आपण लाडीचे दुधाचे भांड्या कडे गेलें, आणि त्यानें त्यांतली सगळी दूधभाकर खा- ल्ली, तें पाहून लाडी कौतुकानें हंसली. दुसरी एक घ- टिका गेली नाहीं तों तें लाडीपुढें नानाप्रकारीं नाचूं बागडूं लागलें.

लाडीस आनंद होऊन तिनें त्यास कवळून धरिलें, आणि धांवत घरीं जाऊन आईस दाखविलें. त्यावेळे- पासून त्याचें नांव बाबा ठेवून तिनें सर्वप्रकारें त्या कोंकराचें ममतेनें पाळण केलें. तिला भाकर मिळे तींत ली ती त्यास घालीत जाई; पाणी पिववी; कुरवाळी; आपले खाटेवर निजवी. ती म्हणे, ह्याचे बदल मला

बाळमित्र.

कोणी शंभर मेंढरें दिलीं तरी नकोत. तें बांबाही लाडीचें उपकार जाणून तिजवांचून पाऊल टाकीत नसे. त्यानें यावें आणि तीस चाटावें, तिचे हातावरून खावें, तिचे भोंवतें बागडावें, कधीं तिला त्यास न नेतां बाहेर जावयाचें पडे, तेव्हां त्यानें ती येईतों करुणा येई असें ओरडत असावें.

त्याप्रमाणें लाडीनें त्या अनाथ कोंकराचें दयाळूपणें पोषण केलें, त्याचें फळ तिला ईश्वरें लवकरच दिलें. तें कोंकरूं मोठी मेंढी झाली, तेव्हां तिनें लाडीस पुष्कळ जावेपें दिलीं. त्यांचाही आणखी विस्तार होत गेला. सारांश थोडके वर्षांत लाडीचे सर्व कुटुंबास प्यावयापुरतें दूध, आणि पांघरावयास लोंकरीचीं पांघुरणें, हीं त्या कोंकराचे संततीपासून भरपूर प्राप्त होत गेलीं.

द्राक्षीखुंट

अवरंगाबादेमध्यें शिवराव म्हणून कोणी गृहस्थ होते, ते एके दिवशीं आपला मुलगा अनंत ह्यास घे-

द्राक्षीखुंट.

ऊन बागांत फिरत होते. तेथें अनेक प्रकारचे वृक्ष फुलले आहेत; कित्येकांस नुकतीच पालवी फुटली आहे; कित्येक हिरवे चार दिसत आहेत; कित्येकांस पांढरा कित्येकांस तांबडा मोहोर आला आहे, असें त्यांनीं पाहिलें.

ते अमळ पुढें चालत चालत बागांतील बंगल्या पाशीं येऊन पोहोंचले. तेथें बंगल्याचे समोर एक द्राक्षीचा खुंट होता; त्यास वेडेवांकडे पीळ पडले आहेत; त्यांवर पान नावास नाहीं; त्याचे बोडके ताणे अव्यवस्थितपणें इकडे तिकडे चालले आहेत. तें पाहून अनंत बापास म्हणातो, "बाबा, पाहा हें भिकारि झाड! ह्याचा येथें काय बरें उपयोग? तूं राम्याला सांगून ह्याला तोडवून ह्याचीं फांटीं कां करवीस ना?"

असें म्हणून तो त्या झाडास हिसके मारूं लागला; पण त्याचीं मुळें ओंड गेलीं होतीं, तें त्याचे देवास उपटतें? त्यास शिवराव म्हणातात, "मुला, तूं ह्यास दुखवूं नको, मला तें तसेंच ठेविलें पाहिजे; वेळ येईल तेव्हां मी तुला त्याचें कारण सांगेन."

अनंत— पण बाबा, त्याजवळ दुसरीं झाडें आहेत तीं

पाहा कशीं फळपुष्पांनीं युक्त आहेत; हें तसें असतें तर मग ठेवाचें हें नीट होतें. त्या दुसऱ्या शोभिवंत झाडांत हें फार ओंगळ दिसतें, मी राम्यास सांगून तें उपडून टाकवितों परतें.

शिवराव — नको, माझ्या लाडक्या, मी तुला सांगतों कीं, हें असेंच असूंदे, आणखी तीन महिनेपर्यंत तरीं असूंदे. पाहिजे तर मग उपडून टाक.

अनंत आग्रह करी कीं तें उपडून टाकावें; बाप त्यास दुसऱ्या गोष्टींचा नाद लावी; असें होतां होतां अनंतास विसर पडून ती गोष्ट तेदिवशीं तशीच राहिली. एके दिवशीं शिवरावांस कांहीं कामामुळें दूर गांवीं जावयाचें पडलें, ते चैत्रमासपर्यंत घरीं आले नाहींत. नंतर आले तेव्हां प्रथम ते मुलास समागमें घेऊन बागांत गेले.

तेदिवशीं उकाडा फार होत होता, म्हणून ते दोघे बंगल्याचे छायेस जाऊन बसले. तेसमयीं अनंत म्हणतो, "अहो बाबा! काय ही छाया थंड आहे! काय हीं झाडें शोभा देतात! बरी आठवण झाली; आपण त्या दिवसचा तो खुंट आज उपडून टाकूंया; आणि त्या ठिकाणीं हें झाड सुंदर दिसतें आहे हें लावूं. ह्या-

द्राक्षीखुंट.

चीं फळें काय रम्य दिसतात! कांहीं जांभळीं कांहीं अगदीं काळीं, इतक्या सगळ्या बागांत ह्यासारिखें देखणें झाड मला दुसरें दिसत नाहीं. दुसरे झाडांवर आतां फळें दिसत नाहींत, पण हें पाहा कसें सर्वांगीं झाकलेलें आहे! त्या पानामागें घड कसा चांगला दिसतो आहे! ह्याचीं फळें सुंदर दिसतात तशींच गोड आहेत कीं नाहीं, हें मला पाहावयाचें आहे.

शिवरावांनीं त्यास त्यांतून एक द्राक्ष तोडून दिलें, तें चाखून त्यास अधिकच आनंद झाला; मग जेव्हां त्याचे बापानें त्यास सांगितलें कीं, ते दिवशीं तूं उपटून टाकावयास उभा राहिला होतास त्या ओंगळ खुंटाचीं हीं फळें, ह्यांस द्राक्षें म्हणतात, तेव्हां त्यास बहुतच आश्चर्य झालें.त्यास बाप म्हणाला, "मुला, आतां तुझी इच्छा असली तर मी राम्याला बलावून त्याचीं जाळावयास फांटीं करवितों."

अनंत— नाहीं, बाबा, नाहीं, असें करूं नको. हवीं तर त्यानें दुसरीं सगळीं झाडें तोडावीं; पण हें तोडूं नये, हीं द्राक्षें मला फारच आवडतात.

शिवराव— तर आतां पाहा, कीं तूं सांगत होतास तें मीं ऐकिलें नाहीं म्हणून चांगलें झालें. मुला तें झाड

बाळमित्र.

पाहून जसें वाटलें तसेंच लोकांस वाटत असतें.

कोणी मुलगा वस्त्रहीन. बाहेरून दिसण्यांत ओंगळ, असा आपण पाहिला, म्हणजे त्याची आपण अवगणना करितों, आणि त्याचे अवस्थेशीं आपली अवस्था लावून आपण मोठे मनुष्य असें मानून गर्वानें फुगतों; कोणे वेळेस आपण त्यास कठोर वचनेंही बोलावयास सोडीत नाहीं. तर, मुला, असें जेथें दृष्टीस पडेल, तेथें उतावीळ होऊन एकाएकीं निश्चय करूं नको; कोणजाणे तें ओंगळ शरीर थोरा जिवाचें बिऱ्हाड असेल, कीं जो जीव आपले सदाचरणानें, पुरुषार्थानें, एकादे दिवशीं विश्वाला आश्चर्य करावयास लावील, किंवा आपले ज्ञानानें लोकांचें अज्ञान दूर करील. जो सांप्रत वांकडा खुंट आहे तो पुढें उत्तम फळांनीं युक्त होईल.

खोत.

एके दिवशीं प्रातःकाळीं दौलतराव आपले खोलींत मोठे कामांत होते, तों चाकर सांगत आला कीं महादजी खोत बाहेर दरवाज्याशीं आला आहे, तो भेटावयास इच्छितो. दौलतरावांनीं सांगितलें कीं त्यास प्रार्थून अमळ दिवाणखान्यांत बंशीव; पत्र पुरतें करून मी हाच आलों. चाकरानें त्योतास दिवाणखान्यांत आणिलें; तेवेळेस रामराव, कृष्णराव, व सावित्रीबाई, हीं दौलतरावाचीं मुलें तेथें होतीं. तो आंत जातांच त्यानें त्यांस पृथक् पृथक् मुजरा केला, परंतु कुळंब्याचें नमणें म्हणजे आडाणीपणानें; त्यास उभें कसें राहावें, कोणते रीतीनें हात वर करावा, कीं मस्तक कसा खालवावा, हें सुशिक्षितपणें ठाऊक नसतें. ते दोघे मुलगे त्याची थट्टा करून एकमेकांकडे पाहून हातानें तोंड झाकून हसूं लागले. ते त्याजवळ आले, त्याचा पोशाग नीट निहाळून पाहूं लागले; नंतर एकमेकांचे कानाशीं लागून मोठ्यांनीं हंसले. कुळंब्यास ती मोठी लाज झाली. शेवटीं रामरावानें चेष्टेची पराकाष्ठा एथवर केली कीं, तो महादजीचे सभोंवताला फिरला, आणि नाक धरून आपले भावास विचारितो, "येथें खाताची घाण येते असें तुला वाटत नाहीं?"

मग त्यानें निखारे घालून धुपाटणें आणिलें, त्यावर ऊद टाकून ती घाण घालवावयास दिवाणखानाभर फिरला. नंतर पोऱ्यास हाक मारून सांगितलें कीं, तो मनुष्य आला आहे, त्याचे पायांची धूळ सतरंजीस लागली आहे ती झाडून काढ. ती भावाची चेष्टा पाहून इकडे कृष्णराव कुशीस वळून खदखदां हंसला.

सावित्रीबाई त्यांची बहीण उगीच होती; तीस तें रुचलें नाहीं. तिनें भावांस शब्द लाविला. आणि खोतास राग येऊं नये म्हणून ती त्याची समजाविशी करूं लागली. तिनें त्याला खालीं बसविलें, आपले हातीं पानसुपारी दिली, चांगला मिरजी तमाखू पुढें ठेविला, त्याची काठी बाहेर राहिली होती ती आपण स्वतां आणून त्याचे जवळ ठेविली. इतक्यांत दौलतराव आंतून आले त्यांनीं त्यापाशीं येऊन मित्राप्रमाणें त्याला हातीं धरून आपले जवळ लोडाशीं बसविलें. त्याचे मुलां माणसांचा समाचार पुसून येण्याचें कारण विचारिलें. त्यानें उत्तर केलें, "माझा सामाशी हप्ता भरावयासाठीं मी आलों आहें." तथेंच त्यानें मोहरांनीं भरलेला कमरेचा कसा काढिला, आणि दौलतरावासमोर ओतून रिकामा केला; आणि म्हणा-

ला, " मुदतीवर चार दिवस अधिक गेले म्हणून रावजींस राग येऊं नये. परवां पाऊस मोठा पडला त्यामुळें गाडीवाट चार दिवस पडली होती, ह्याकरितां दाणा बाजारास ओपून टाकावयास माझ्यानें नेववला नाहीं."

दौलतराव म्हणाले, " खोतजी, तुम्हांविषयीं माझे मनांत कधीं वांकडें यावयाचें नाहीं; तुम्ही प्रामाणिक मनुष्य आहां हें मी जाणतों; मुदत भरली म्हणून तुम्हांकडे शिपाई पाठवावयाचें काम नाहीं." दौलतराव त्या मोहरा गालीच्यावर मोजितात, त्यांची चकचकी पाहून रामराव खोतजीचे तोंडाकडे पाहातो, आणि मनांत आणितो हा कोणी मोठा मनुष्य आहे.

मोहरा मोजणें झाल्यावर खोतजीनें मुलांकरितां खाऊ म्हणून कांबळीतून पुडी काढिली, तींत कांहीं सुकेळीं, फणसपोळी, आंबेपोळी, व सुकविलेले अंजीर, असें होतें. ती दौलतरावाचे पुढें ठेवून तो म्हणूं लागला, " रावजी, माझी एक इच्छा आहे, ती कृपा करून पुरवावी, कीं एके दिवशीं आपण मुलांसहवर्तमान माझे गांवीं येऊन मला आनंद करा-

ता. मी आपली गाडी घेऊन स्वतां तुम्हांस न्यावयास येईन."

दौलतरावांनीं बरें म्हटलें, आणि त्यास जेवावयास राहाण्याविषयीं फार आग्रह केला. ख्योत म्हणाला, "क्षमा करा, मला शहरांत लोकांशीं पुष्कळ गोष्टी बोलावयाच्या आहेत, आणि घरीं लवकर गेलें पाहिजे." दौलतरावांनीं ख्योतजीचे मुलाकरितां मनुका, बदामें, खडीसाकर, ह्यांचा पुडा करून दिला. नंतर ते ख्योतजीस सत्कारपूर्वक दरवाज्यापर्यंत पोहोंचवून त्याचा निरोप घेऊन मागें परतले.

ख्योतजी गेल्यानंतर सावित्रीबाईनें भावांचे तोंडावर त्यांनीं ख्योताचा अपमान केला तो बापास सांगितला. दौलतरावांनीं तें ऐकून त्यांवर फार राग केला, आणि सावित्रीस शाबासकी दिली. तिला उचलून तिचा मुका घेऊन म्हणाले, "भले माणसाशीं कसें चालावें हें माझ्या बेटा तूं चांगलें जाणतेस."

नंतर ख्योतानें दिलेली पुडी त्यानें उघडिली. तींतले कांहीं अंजीर व फळें मुलगी व आपण मिळून खाल्लीं; रामराव कृष्णराव जवळ होते पण त्यांस दिलीं नाहींत. ते पदार्थ पाहून त्यांचे जिभेस पाणी

खोत.

फंटलें; ते मिटक्या मारूं लागले; पण तें दौलतरावांनीं लक्षांत आणिलें नाहीं. त्यानें पुनः सावित्रीची प्रशंसा केली, आणि तिला उपदेश केला कीं, "वाईट वस्त्रावरून कोणास हंसावें हें हलके मनुष्याचें काम. जर आपण उंच वस्त्रांवरून कोणास मोठा मनुष्य मानिलें तर तो मान वस्त्रांस दिला असें होतें; त्यांत त्यांचे वापरणाऱ्यास कांहीं नाहीं. जे साधीं चिरगुटें घेतात, ते प्रायशः प्रामाणिक पुरुष असतात; ह्यास दृष्टांत त्या खोतजीचाच. तो मेहनत करून आपले बायको लेंकरांचें पोट भरितो; वेळचेवेळेस कराराप्रमाणें हप्ता भरावयास कधीं चुकत नाहीं; असें मी आज सतत पांच वर्षें पाहतों. मुली, हा जर असा प्रामाणिक नसता तर तुझा आणि तुझे भावांचा खर्च माझ्यानें चालवताना, कांकीं ह्यापासून जो पैसा येतो त्यानें तुमचें अन्नवस्त्र आणि शिकणें होतें.

असें भाषण करून राहिलेला खाऊ दौलतरावांनीं फडताळांत कुलूप लावून ठेविला; रामराव आणि कृष्णराव त्याचे मागून मागून आशा भरलेले गेले, त्यांस बाप म्हणाला, "तुम्ही समजत असाल कीं,

बरें आतां नाहीं तर संध्याकाळीं तरीं ह्यांतलें कांहीं आम्हांस मिळेल, तर मी निक्षूण मागतों. तुम्ही ह्याची आशा अगदीं सोडा. तुमचे भलेपणाविषयीं खोतजीची खात्री झाली म्हणजे तोच तुम्हांस कांहीं पाठवून देईल."

रामराव — पण बाबा, त्याचे आंगास घाण येत असली तर त्यांत काय माझा अन्याय?

दौलत० — त्याचे आंगास कसची घाण येत होती?

रामराव — उकिरड्याची. इश्शरे, ती सोसवेना मला.

दौलत० — त्यानें ती घाण कोठून आणिली असावी बरें?

रामराव — मला वाटतें कीं तो शेण भरीत असतो.

दौलत० — असें काय? तर शेण भरल्यावांचून त्यानें कसें करावें?

रामराव — त्यानें — त्यानें — त्यानें —

दौलत० — मला वाटतें कीं त्यानें भुईस खत अगदींच घालूं नये.

रामराव — तोच एक उपाय दिसतो.

दौलत० — जर खत नाहीं घातलें तर पीक चांगलें कसें येईल? पीक वाईट आलें तर त्याच्यानें मला खामित्व कसें देववेल?

खोत.

रामराव पुढें कांहीं बोलता, पण बापानें जे डोळे केले त्यांत त्यास बापाचा राग स्पष्ट दिसूनं आला म्हणून तो उगाच राहिला. त्यावर आठ दिवस गेल्यावर महादजी खोत पुनः आला; त्यानें दौलतरावास मोठी भीड घातली कीं आज आपले पाय माझे घरीं लागावे.

दौलतरावांनीं त्याचे आवडीकरितां बल्लविण घेतलें, तेवेळीं रामराव कृष्णराव त्यांनीं बापाची मोठी काकळूत केली कीं आम्हांस बरोबर न्यावें: आम्ही तथें मोठे विनयानें चालूं. मग दौलतराव त्यांची प्रार्थना ऐकून त्यांसहवर्तमान खोतजीचे गाडींत बसले. खोतजीनें गाडी हांकलून हां हां म्हणतां त्यांना आपले घरीं नेलें, तें त्यांस समजलें देखील नाहीं. गाडीचा शब्द ऐकून खोताची बायको मोनूबाई लवकर बाहेर आली, आणि तिनें आंगण्याचा दरवाजा उघडिला. त्यावेळेस तिला आनंद झाला तो कोण वर्णील! तिनें मुलांस गाडींतून खालीं घेतलें, एकेकास आलिंगन दिलें, मुके घेतले, आणि त्यांस घरांत घेऊन गेली, तेथें तिचीं मुलें ही सजून त्यांची वाट पाहात बसलीं होतीं. त्यांनीं मोठे प्रीतीनें मोठे नम्रतेनें त्यांचें आगतस्वागत केलें. मग खोतजीनें दौलतरावास म्ह-

डीवर नेले, तेथें द्राक्षें, निंबें, चकोत्रे, अननस, डाळिंबें; केळीं, अंजीर, पेरू, अशीं नानाप्रकारचीं फळें; व गुलाब, मोगरा, जाई, कुंद, शेवती, चांपा, ह्यांचीं फुलें आधींच आणून ठेविलीं होतीं, पाणी स्फटिकासारिखें निर्मळ व अमृतासारिखें गोड; खडेसाखर, बदाम, पिस्ते, निंबाचें सरबत, हीं होतीं. दौलतरावांनीं अमळ स्वस्थ होऊन मुलांसहवर्तमान त्यांतलें कांहीं खाल्लें, आणि समाधान पावले. खोतजीचीं भांडीं सोन्यारुप्याचीं नव्हतीं, तांब्यापितळेचींच होतीं, पण स्वच्छ लकलकीत होतीं. ज्यांवर पदार्थ वाढले होते तीं ताटें नव्हतीं; केळीच्या आगोतल्या होत्या; तें पाहून रामराव कुशीस होऊन कृष्णरावाकडे पाहून गालीं गालीं हंसतो; कृष्णरावही त्याकडे पाहून हळूच हंसतो. तें खोतजीचे लक्षांत येऊन तो म्हणाला, "रावजी, तुम्ही आपले घरीं रुप्याच्या ताटांत पदार्थ नित्य खातां तसे येथें नाहीं खरें, पण, आम्ही गरिबांनीं भक्तीनें तुम्हांस अर्पिलें आहे, त्यांस गोड करून घ्यावें

मग फलाहार झाल्यावर अमळ बागेंत इकडे तिकडे फिरले, तों जेवणाची वेळा झाली. जेवण ही साधेंच होतें पण स्वच्छ असून मित होतें. ते पदार्थ

मधून मुलांस वाटलें कीं, आम्ही असे रुचिनें कधींच जेवलों नव्हतों. दिवस उष्ण काळचे होते, वायु मंद सुगंध शीतळ वाहत होता; त्याच्या योगानें दौलतरावांस डुलकी आली; मग अमळ वामकुक्षी करून ते खोतजी आणि आपण वाड्यां, शेतें, डोंगर, सर्व ठिकाणीं फिरावयास गेले; तेथें बहुत आनंद पावून पुनः बिऱ्हाडीं आले. इकडे सोनूबाईनें जेवणानंतर आपलें व दौलतरावांचे मुलांस संगातीं घेऊन त्यांस सर्व घर दाखविलें; गुरांचा वाडा, घोड्यांची शाळा, बकरीं, मेंढरें, हरणें. अशीं दाखवून एक चिमणें कोंकरूं त्यांस खेळावयास दिलें. पुढें खबूतरें दाखविलीं, तेथें पिलांस त्यांच्या आया चारा घालीत; तीं चाऱ्याकरितां किलबिल किलबिल करीत. पुढें नेऊन दाहा वीस मधाचीं पोळीं दाखविलीं, त्यांतल्या माशा बाहेर जाऊन मध घेऊन येऊन त्यांत ठेवीत आहेत, असा उद्योग चालला होता तो सर्व तिनें त्यांचे दृष्टीस पाडिला. तें दाखविल्यावर आणखीही दुसरे गांवचे पदार्थ तिनें त्यांस पुष्कळ दाखविले.

त्यांतले बहुतेक चमत्कार दौलतरावांचे मुलांनीं

पूर्वीं कधीं पाहिले नव्हते, म्हणून त्यांस फार आनंद वाटला. तीं म्हणूं लागलीं कीं फिरून एक वेळ फेरी करून येऊं. इतक्यांत घरांतून निरोप आला कीं, मुलांचें जेवण सिद्ध झालें आहे, तो येतांच सोनूबाईनें त्यांस नेऊन पुनः यथेष्ट जेऊं घातलें.

नंतर खोतजीनें आणि त्यांचे वडील मुलानें विणा सारंगी लावून अमळ गायन केलें. धाकट्यांनीं ही कांहीं पदें म्हटलीं. तें ऐकून दौलतराव फार प्रसन्न झाले.

खोत जी बायें गवसणींत घालीत आहेत तों दौलतराव आपले मुलांस म्हणतात, "रामराव, कृष्णराव, अमळ तुम्हीं ही गावें." ते असें म्हणतांच ते गोंधळले, तें पाहून सर्व माणसें हसूं लागलीं.

नंतर दौलतरावांनीं गाडी तयार करावयास सांगितलें. खोतजीनें ती रात्र राहाण्याविषयीं दौलतरावांस फार आग्रह केला; त्यांनीं क्षमा करा माझ्यानें राहावत नाहीं, असें म्हणून जावयाचाच निश्चय केला. नंतर गाडींत बसून चालले आहेत तों मार्गांत दौलतराव पुसतो, "कां रामराव, आज तुम्हांस कसें वाटलें?"

खोत.

रामराव— फार बरें, बाबा, तीं माणसें फार भलीं आहेत. त्यांनीं आम्हांस फार आनंद केला.

दौलत० — तुम्हांस आनंद वाटला, त्यांत मी समाधान पावलों. पण जर खोतजीनें आपल्या सत्कारास इतका श्रम नसता घेतला, जर त्यानें तुम्हांस अगदींच कांहीं खावयास नसतें दिलें, तर तुम्हांस असा आनंद होता?

रामराव— नहोता, त्यांत काय संशय?

दौलत० — मग तो मनुष्य तुला कसा वाटला असता?

रामराव — वाईट गव्हांर वाटला असता.

दौलत० — असें? तर तो मनुष्य ते दिवशीं आपले घरीं आला होता, तेवेळेस त्यां त्याला खावयास कांहीं दिलें नाहीं, तें नाहीं तर नाहीं, पण उलटा त्याचा खेळ केला, तर आतां सज्जन कोण, तूं कीं तो?

रामराव— (लज्जा पावून) आमचा सत्कार करावा हा त्याचा धर्म होय, कांकीं त्यास आमच्या जमिनीपासून मिळतें.

दौलत० — मिळतें कसें?

रामराव — आमचे जमिनींत दाणा, कडबा, फळफळावळ, जें उत्पन्न होतें तें सगळें तो घेतो.

बाळमित्र.

दौलत० — खरें सांगतोस. खोतास ह्या सर्वांचा उपयोग होतो, पण तो सगळे दाण्याचें काय करितो?

रामराव — त्यानें तो आपलें, आपले बायकोचें, आणि मुलांचें, पोट भरितो.

दौलत० — आणि कडब्याचें?

रामराव — तो तो आपले बैलांस खावयास घालतो.

दौलत० — आणि बैलांचा तो काय उपयोग करितो?

रामराव — त्यांस तो नांगरास लावितो.

दौलत० — बरें तर, हें इतकें उत्पन्न जमिनीचें जमिनी कडेस लागलें; पण तुला खरें वाटतें कीं, बाकीचें राहिलें तितकें सगळें त्याचे कुटुंबास आणि बैलांस लागतें?

रामराव — त्यांतला विभाग कांहीं गाई म्हशींसही मिळतो.

कृष्णराव — कांहीं मेंढ्यांसही.

दौलत० — तें खरें, पण जितकें उत्पन्न होतें तितकें सगळें तीं खातात काय?

रामराव — नाहीं, त्यांतील कांहीं भाग विकून पैका करितो, असें तो म्हणत होता.

दौलत० — आणि त्या पैक्याचें तो काय करितो?

खोत.

रामराव— मीं थोडके दिवसांवर पाहिलें कीं, त्यानें एक पिशवी भरून पैका आणून तुला दिला.

दौलत० — ह्यावरून पाहा कीं, माझे जमिनीचे उत्पन्नांतून मला अधिक मिळतें कीं खोतास; कडवा बैलांकडे जातो हें खरें, पण तो खर्च गुरें जमीन खदून परत करितात. गाई, म्हशी, मेंढरें, ह्यांचे शेणाचें लेंड्यांचें खत होतें, तेणेंकरून पीक अधिक होतें. त्याचीं बायका पोरें जें खातात तितकें शेतांत काम करून तीं फेडतात. तीं वेणतात, पेरतात, कापतात, झोडतात, व मळणी काढितात.

आणि ही सगळी मजूरी माझे नफ्यास पडते. बाकी राहिलें तें तो मला पैसे द्यावयाकरितां बाजारांत नेऊन विकतो. आतां त्यास कांहीं त्यांतून राहात असेल असें म्हटलें तर, तो इतकी मेहनत करितो त्यास कांहीं नको? ह्यासाठीं एक वेळ आणखी तूं मला सांग कीं, आम्हां दोघांतून अधिक उत्पन्न कोणास भोगतें?

रामराव — आतां मी उघड समजलों, तुला अधिक भोगतें.

दौलत० — तर, हा खोत नसता तर मला नफा होता?

रामराव— कां? हा एकच खोत गांवांत आहे काय?'

दौलत॰ — खरें म्हणतोस. पुष्कळ आहेत, पण ह्यासारिखे भले नाहींत. मागें मीं दुसऱ्या एकास खोती दिली होती, त्यानें जमीन खराब्यास आणिली; झाडें तोडिलीं; घर बंगला पडावयास झाला, सामाज्ञी हसा त्यापासून मला पोहोंचूं नये. त्याविषयीं त्यास बोललों तर तो चोख हिशेब दाखवी कीं, त्याचीं सर्व आवतें विकलीं तरीं माझा फडशा होऊं नये.

रामराव— तो लुच्चा, असें करीता?

दौलत॰ — तर हाही मनुष्य त्याचे प्रकारचा असता तर मग मला नफा होता?

रामराव— न होता.

दौलत॰ — त्यासाठीं मला जें मिळतें त्याणेंकरून मी उपकारी कोणाचा होतों?

रामराव— ह्या भले खोताचा.

दौलत॰ — तर असा जो मनुष्य आपले उपयोगास पडतो, त्याचा आदर सत्कार आपण चांगलेपणें करावा हें आपणांस योग्य नव्हे?

रामराव— बाबा, त्वां माझी चूक मला स्पष्ट दाखविली. (इतकें म्हणून कांहीं पळें ते उगे राहतात. नंतर

खोत.

(दौलतराव पुनः बोलणें आदरितात.)

दौलत० — तुम्हीं तेथें सारंगी कां वाजविली नाहीं?

रामराव — ती मला वाजवावयास येत नाहीं.

दौलत० — तर खोताचे मुलांस असें कांहीं येतें आहे कीं जें तुम्हांस येत नाहीं.

रामराव — तें खरेंच. पण मला संस्कृत येतें तें त्यास कोठें येतें?

दौलत० — आणि तुला शेत नांगरावयास कोठें येतें? तुला दाणा पेरतां येतो? झाडांचीं कलमें करितां येतात?

रामराव — तें शिकावयाचें मला काम नाहीं. मला कांहीं कुळंबावा करावयाचा नाहीं.

दौलत० — जर पृथ्वीवर सगळीं मनुष्यें संस्कृत शिकलीं तर पुढें कसें होईल?

रामराव — वाईट. मग आपणांला दाणा शाकभाजी हीं मिळणार नाहींत.

दौलत० — कोणी एक संस्कृत शिकलें नाहीं तर त्यावांचून चालेल कीं नाहीं?

रामराव — मला वाटतें. चालेल.

दौलत० — तर आतां जो आपला संवाद झाला त्याची जन्मवर आठवण ठेव, कीं हा खोत, ज्याचा पोशाग जा-

डा आहे, आणि ज्यानें तुला अनाडी रीतीनें नमन केलें, हा तुझेपेक्षां अधिक चांगला, तुझेपेक्षां अधिक जाणता, आणि मातक्यानें अधिक उपयोगी गोष्टींना जाणता. ह्यावरून तूं पाहा कीं जाडे चिरगुटांवरून किंवा साधे भोळे रीतीवरून कोणांची अवगणना करणें हा किती अन्याय आहे!

बापांची समजी.

नाटक एक अंकी.

पात्रें.

नारायणराव. . . . . . कोणी गृहस्थ.

चिंतोबा. . . . . . त्याचा मुलगा.

भागीरथी. . . . . . त्याची मुलगी.

शिवराम. . . . . गांवचे कोण्याचा मुलगा.

[illegible] . . . . . त्याची बहीण.

स्थळ,

बापांची समजूत.

नारायणरावाची वाडी.

प्रवेश १.

नारायणराव, भागीरथी, आणि चिंतोबा.

भागीरथी — काय बाबा, काय आज्ञा?

नाराय० — मी तुला फिरून एक वेळ सांगतों कीं, तुम्हीं कोणीं आजपासून त्या वाण्याचे मुलाशीं संबंध ठेविला तर मी फार रागें भरेन.

भागी० — विठ्ठलशेटीचर इतका तुझा राग कां बरें?

नाराय० — तें तुला विचारावयास अधिकार नाहीं.

चिंतोबा — नाहीं खराच. तें तुला आम्हीं विचारूं नये, (भागीरथीस) अगे, माझा बाबा तुला आज्ञा करील ती निमूटपणें ऐक; त्यास कां म्हणून उलटून पुसूं नको.

नाराय० — हाच माझा अभिप्राय, कांकीं विठ्ठलशेट मोठा दांडगा, अनुपकारी, कृतघ्न आहे. म्यां ह्या गांवचे धन्यानें त्याजपाशीं एक गोष्ट मागितली असतां त्यानें नाहीं म्हणावें! जो आज माझे गांवीं राहून सुखी झाला आहे त्यानें!

बाळमित्र.

चिंतोबा — हें फार वाईट बाबा. तर असल्याचे मुलांशीं आम्हीं आजपर्यंत मैत्री केली हें ठीक नाहीं केलं, ख-रेंच. शिवरामासारिखा संवगडी दुसरा एकच मुलगा जर मला ह्या गांवांत असता, तर मी शिवरामाशीं ए-क शब्द बोलिलों नसतों.

भागी० — बाबा, तूं एकतोसना भाऊ काय म्हणतो तें? शि-वराम आणि गहिना फार चांगलीं मुलें आहेत. आहा! त्यां सारिखीं आम्ही असतों तर काय पाहिजे होतें!

नारा० — तीं बरीं असोत किंवा वाईट असोत, त्यांचें म-ला काय? मी तुम्हांला आणखी एक वेळ सांगतों कीं, त्यांशीं तुम्हीं चकारशब्द बोलूं नका. बोलला तर तु-म्हांस घरांत अडकवून ठेवीन.

चिंतोबा — शिवरामास ह्या वाडीचे दरवाज्याशीं तर येऊं दे! मग मी त्याला सांगेन काय आहे तें!

नाराय० — तूं त्याला काय करशील? त्याचा अपमान करूं नको हो, किंवा त्यास वाईट बोलूं नको हो.

चिंतोबा — (अमळ गोंधळतो.) माझा तसाच अभिप्राय. पण मी त्यास आपले वाडीचे आसपास शंभर हातांत येऊं देणार नाहीं.

भागी० — बाबा, विठ्ठलशेट असा मनुष्य असतां तूं त्याशीं

बापांची समर्जी.

इतकी मैत्री बाळगीत होतास! तूं त्यास प्रामाणिक जाणता, भला म्हणून मोजीत होतास, हें कसें? त्या पंतोजी ठेविल्याचे अगोदर फुकटावारी त्यानें भाऊस माडीचें अक्षर शिकविलें, हें तुला स्मरत असेलच; आणि मलाही मूळाक्षरांपासून त्यांचीच शिक्षा.

नारा० — तें सर्व असेल, पण आतां ह्या प्रकरणीं तूं त्यासंबंधीं एक शब्द काढूं नको. मीं त्याशीं बोलणें वर्ज केलें, तसें तुम्हीं त्याचे मुलांशीं करावें. काय, तुला रडें आलें? आसवें पूस. पाहूं तीं. माझें सांगितलें करावयास तुला इतकें अवघड पडतें नाहीं?

भागी० — तसें नाहीं बाबा. त्यांचा माझा फार दिवसांचा स्नेह म्हणून अवघड वाटलें, त्याची तूं क्षमा कर. एव्हवीं तुझी आज्ञा ऐकण्यांत मी भाऊस दारीं जाणार नाहीं,

चिंतोबा— पाहूं या आतां कोण हटतें तें.

भागी० — बाबा, तूं म्हणशील मीं त्यांचा द्वेष करावा, तर तें माझे हातीं नाहीं; माझे मनांत तसें येणारच नाहीं.

नारा० — त्यांचा द्वेष करूं नको, आणि त्यास उपद्रवही करूं नको. माझी आज्ञा इतकीच कीं त्यांचा संबंध तोडून टाक.

भागी० — तुझे मर्जीप्रमाणें मी करीन. पण मला एक गोष्ट मागावयाची आहे.

नारा० — काय ती?

भागी० — कीं, तुझी आज्ञा मला त्यास सांगितली पाहिजे, ह्यासाठीं त्यांशीं एकवेळ बोलावयाचें पडेल तें मला बोलूं दे.

चिंतोबा — कशास? आतां त्यांशीं आपणांस काय करावयाचें आहे?

नारा० — त्वरें ह्मणालीस, तूं त्यांना वर हेंही सांग कीं, जर तुमचे बापानें तीन दिवसांआंत पैसे दिले नाहींत, तर तो मग पस्तावेल.

भागी० — विठ्ठलशेटीनें तुझें कांहीं देणें आहे काय?

नारा० — तुला वाटतें कीं देणें नसतां मी असें बोलतों? पण, तें तुला मनास आणावयाचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. सांगितली आहे ती आज्ञा ऐक. (तो बाहेर जातो.)

बापांची समजी.

प्रवेश २,

भागीरथी आणि चिंतोबा.

भागी० — भाऊ, शिवरामाशीं आणि गहिनेशीं तुझी मैत्री अशीच ना?

चिंतोबा — ताई, तूं बापाची आज्ञा अशीच पाळतेस ना?

भागी० — त्वां आज्ञा पाळणाऱ्याचा डौल मात्र घातला आहे. आंत तुझें सगळें कृत्रिम आहे. तूं आर्जव संपादून बाबापासून कांहीं पैसे काढावयास पाहात आहेस. पैशांवांचून तुला दुसरें कांहीं आवडत नसतें.

चिंतोबा— मी कधीं मधीं बापाची आज्ञा मोडीत असतों. म्हणून काय इतकी निष्ठुर मनाई झाली असतांही मीं त्या पोरांकडे जावें, अशी तुझी इच्छा आहे?

भागी० —, त्यांची मैत्री तोडावयास तुला कांहींच भयधर वाटत नाहीं, तर तीस तूं योग्यच नव्हेस. दुसऱ्यापासून तुला कांहीं मिळावयाची आशा सरली म्हणजे तुझी ममता लागलीच उडते.

चिंतोबा — आतां तसले भिकारी पोरांनीं [illegible] पाळा-याचें होतें; खरेंच..

भागी० — तर नुकते आठ दिवस झाले गहिनीपासून त्यां

मोतशिंपाची डबी कशास घेतली? आणि शिवरामापासून कालचे दिवशींच त्वां मोठे युक्तीनें सरी कातर कशास काढिली? शेंकडो वेळ तुला त्यांपासून खारीक खाऊ मिळाला असेल आणि आतां—

चिंतोबा — आणि आतां मी बाबाची आज्ञा ऐकणार. पण खरेंच, गडे, याण्याचीं मुलें सोबतीस चांगलीं होतीं!

भागी॰ — समजलें बाबा, लांब कशाला, आजच संध्याकाळ झाला नाहीं तंव तुझे कोणेतरी गांवचे हेंद्रे मुलाशीं जुगलें म्हण.

चिंतोबा — खरेंच. त्यांची मैत्री तुटली म्हणून त्यांत माझा काय तोटा व्हावयाचा आहे?

भागी॰ — त्यांत त्यांचा तरी काय तोटा व्हावयाचा आहे?

चिंतोबा — जांग, मी त्यांची परवा करीत नाहीं, पण हा शिवराम येतो आहे असें वाटतें. त्यास तूं सांग कीं माझे जवळ येऊं नको.

भागी॰ — तूं त्याला पाहावयास इच्छीत नसलास तर येथून जासना कां?

चिंतोबा — मा त्यास पाहूं ही इच्छीत नाहीं, आणि मी येथून जाणार ही नाहीं.

बापांची समजी.

प्रवेश ३.

भागीरथी, चिंतोबा, आणि शिवराम.

(हातांत एक निळ्यारंगाचे गलेफानें झांकलला पिंजरा घेऊन.)

शिवराम — (भागीरथीस) आहा! काय आनंद झाला आहे मला तुला पाहून!

चिंतोबा — गड्या शिवरामा, त्या लहानगे पिंजऱ्यांत काय रे आहे तें?

शिवराम — तें मला भिंवजीनें काल नजर केलं.

चिंतोबा — आणि त्वां तें मला नजर करावयास आणिलें आहे वाटतें?

भागी० — (एकीकडे) काय भगल भागीर्थी!

शिवराम — मीं तें भागीरथीसाठीं आणिलं आहे.

भागी० — मला! नको नको, मला नको. तुझा नजर केलें आहे तें मी घेणार नाहीं. पण तें आहे काय?

चिंतोबा — (धट्टाईनें) आण इकडे काय आहे तें मी पाहातों. (शिवरामाचे हातांतून पिंज़रा ओढितो, तो गच्च धरून ठेवितो.) एकादें ओंगळवाणें पाखरूं असावें..

शिवराम — तुझ्यानें सांगवलें नाहीं. तूं जिंक, भागीरथी पण मी तुम्हांस भांतींत ठेवीत नाहीं, ह्यांत चंडोल आहे. आहा! काय खासा पक्षी! (तो पडदा उघडून तीस दाखवितो, आणि पिंजरा तिचे हातांत देतो.)

चिंतोबा — (थाईद वांदून.) इश्शरे! काय नेट आणिला आहे! त्याचे आंगास खंडीभर तर घाण येते आहे.

भागी॰ —आहा! काय चांगला पक्षी! कसा सुंदर दिसतो!

शिवराम — दुसरा मिळाला तर तो मी तुला देईन, चिंतोया. भागीरथी, तुझा त्याला संवई लागली म्हणजे तो नानाप्रकारच्या चेष्टा करील आणि तुला हंसवील.

भागी॰ —म्हणूनच मी तो तुजपासून घेणार नाहीं. (चंडोलास) रे लबाडा, जा तूं आपले धन्याकडे. शिवरामा, हा तुझा तूं परत घे. (ती त्यास देऊं लागते, तो घेत नाहीं, मग ती पिंजरा तेथें एकीकडे ठेविते.)

चिंतोबा— काय रे, तूं ऐकत नाहींस? नाहीं, तुला तो परत नेलाच पाहिजे.

शिवराम — तो आतां माझा नव्हे. भागीरथी, तूं मला विरस करूं नको, आणि तूं करणार नाहींस ही माझी

खातरी आहे. (तो असें म्हणून शोपन्नास पावलें दूर जातो.)

चिंतोबा— (भागीरथीस) तूं त्याला हात तर लाव, मग पाहा बाबा तुझी काय अवस्था करील ती.

भागी॰— तूं मला एवढें भय दाखविलीस, तर मी तो घेणारच. माझे बाबांनीं मीं चंडोल घेऊं नये म्हणून मला मनाई केली नाहीं. मला इतकीच खंत वाटते कीं, त्यावेळेस त्याचे बद्दल शिवरामास यावयास मजपाशीं कांहीं नाहीं, "तूं अतःपर मजकडे येऊं नको" ह्या दुःखाचे शब्दांवांचून.—

चिंतोबा— तर तें काम मला कां सांगमना. मी त्याची आणि त्याचे चंडोलाचीही बिदाई करितों.

भागी॰— नको, नको तूं एवढा श्रम घेऊं. (ती शिवरामास मागें बलाविते, तो येतो, ती त्यास म्हणते.) माझ्या मित्रा, माझ्यानें ही तुझी नजर घेववत नाहीं. तुला कांहीं वर्तमान सांगावयाचें आहे तें असें वाईट आहे कीं,—

चिंतोबा—खरेंच, खरेंच, शिवरामा, तूं जर इतःपर आमचे वाडीचे आसपास आलास किंवा आमचे घराकडे त्वां पाहिलें तर—

बाळमित्र.

शिवराम — काय? मला मनाई करावयाला तुझे ठायीं इतका निष्ठुरपणा आहे? मला वाटलें होतें कीं तूं माझा जिवलग मित्र आहेस.

चिंतोबा — तर मी सांगतों कीं तुमची आमची मैत्री आजपासून तुटली; तुला याचें वाईट वाटूं नये.

भागी॰ नाहीं रे शिवरामा, त्याला बोलतां येत नाहीं, म्हणून तूं मनांत वांकडें आणूं नको — तुला ठाऊक असेलच कीं, तुझे बाबाचा आमचे बाबाशीं कज्जा झाला आहे.

शिवराम — मला ठाऊक आहे. आणि मी त्यासाठीं मोठा चिंतेंत आहें, पण आपली मैत्री तुटावी इतके पर्यायास गोष्ट आली आहे असें मला वाटलें नव्हतें. त्यांतून ही चिंतोबाकडून इतका निष्ठूरपणा होईल हें माझे स्वप्नींही नाहीं.

चिंतोबा — ताई, तूं ह्यास लावून देतेस, कीं मी बाबाला जाऊन सांगूं?

शिवराम — भागीरथी, तुम्हांस मजकरितां कांहीं उपद्रव होईल असें असल्यास—

भागी॰ — भिऊं नको, माझे मित्रा, तूं अमळ असलास तरी माझे बाबास वांकडें वाटणार नाहीं.

बापांचीसमजी.

चिंतोबा — मी त्यास जाऊन सांगतों, मग कसें आहे तें समजेल. (तो बाहेर जातो, पण कांहीं वेळानें मागें येऊन नकळत पिंजऱ्याचें दार उघडून चंडोलास उडवितो.)

प्रवेश ४,

भागीरथी आणि शिवराम.

शिवराम — देवासाठीं, भागीरथी, सांग बरें. मीं तुझे भावाचा काय अन्याय केला आहे तो?

भागी॰ — त्वां चंडोल मला दिला तो एक त्याला जळआला आहे; दुसरें, त्याला वाटतें कीं असें केलें म्हणजे आपण बाबाचा आवडता होईन. आमचे बाबास तुमचे बाबाचा फार राग आला आहे; मला समजत नाहीं कां तो.

शिवराम — मला ही समजलें नाहीं; माझा बाबा एकटा इकडून तिकडे फिरत होता तेव्हां त्यास मीं आपणाशीं इतकें बोलतांना ऐकिलें, कीं "नारायणराव मजशीं असें करील हें मला वाटलें नव्हतें." मग तो.

बाळमित्र.

माझे आईकडे गेला; तेथें माझी बहीण होती, तिला काय तें समजलें असावें.

भागी० — तें कांहीं असो, पण त्याचें कसें करावें.— माझे शावानें आम्हांस तुमचें दर्शन घेण्याची किंवा तुम्हांशीं बोलण्याची मनाई केली आहे.

शिवराम — काय, तुझी माझी ही शेवटची भेट? तुम्हीं आम्हांशीं अतःपर बोलूं नये? हा! आतां तुला माझ्यानें कसें सोडवेल! माझी ताई, जीस तुजवांचून क्षणभर स्वस्थ पडत नाहीं, ती आतां कसें करील! हाय हाय, आतां आमची गत कशी होईल!

भागी० — अवसान सोडूं नको, माझे जिवलगा गड्या; असें झालें आहे तरी आपले मैत्रीस धोका नाहीं. आपण एकमेकांस प्रत्यक्ष भेटलों नाहीं तरी एकमेकांची आठवण करावयास आपणांस कोणाच्यानें मना करवत नाहीं. अशी कीं, त्वां मला चंडोल दिला आहे, त्याला मी तुझे नांवानें क्षणाक्षणां हाक मारीन. आहा! तो मला मग किती आवडेल!

शिवराम — तूं मला हें सांगून किती आनंद करीत आहेस! आतां मीं दुःख करावें असें मला वाटत नाहीं. ओहो! ठीक झालें, ही माझी ताई आली,— मला ती खिन्न

बापांची समजी.

दिसत आहे.

प्रवेश ५,

भागीरथी, शिवराम, आणि गहिंना.

भागी॰— (गहिनेस भेटाययास धांवते.) माझे गडे गहिना!

गहिना — माझे जिवलगे भागीरथीबाई! (चिंतू बापास घेऊन आला आहे; ते उभयतां आड राहून हळूच ऐकताहेत.)

शिवराम— (गहिनेस) तूं आतां येथें कांहीं वाईट वर्तमान ऐकशील, ताई.

गहिना — मीं ही कांहीं बरें आणिलें नाहीं. आपला बाबा आणि आई अशीं चिंतेंत पडलीं आहेत कीं—

शिवराम— (भागीरथीस) पाहा मीं तुला सांगितलें नव्हतें?, (गहिनेस) बरें काय आहे तें सांग.

गंहिना— (भागीरथीस) तुमचा बाबा आमचे बाबावर रागें भरला आहे; पण मला वाटतें कीं तुमचे बाबाचें मागणें अमळ गेरवाजवी आहे.

बाळमित्र.

भागी० — गैरवाजवी! असें होणार नाहीं. जर अशी गोष्ट आहे तर मी त्यास चार गोष्टी सांगून वळवीन. बरें, काय आहे तें मला सांग तर खरें.

गहिना — त्या डोंगरीजवळची आमची राई तुला ठाऊक आहे.

भागी० — होय. वसंतऋतूंत आपण तिकडे कोकिळांचें गाणें ऐकावयास जात असतों. काय रम्य जागा आहे ती!

गहिना — ती राई आमचे बाबास विश्वासरावांनीं दिली आहे.

भागी० — बरें, मग?

गहिना — ती तुझे बाबाचे मनांत घ्यावयाची आहे.

भागी० — काय! माझे बाबाचे मनांत घ्यावयाची आहे?

शिवराम— काय! आमची राई तो घेणार?

गहिना — माझे बाबानें त्यास सांगितलें कीं "तुमचे पासून मजवर आणि माझे कुटुंबावर फार उपकार झाले आहेत, ते स्मरून मी ह्या गोष्टींत तुमचा संतोष कराव्यास अनमान करितों ना, परंतु ज्यानें मला राई दिली आहे त्यानें प्राण जातेवेळेस माझें वचन घेतलें कीं, मीं ती विकूं नये. तिचा उपभोग घ्या-

बापांची समजूत.

वा, कीं जेणें करून मला त्याचें स्मरण राही.

भागी० — येऱ्हवीं माझा बाबा मला सर्व गोष्टींनीं पूज्य आहे, पण अशी गोष्ट जर आहे तर तो अन्याय करितो हें म्हणणें मला भाग आहे. पण मला वाटतें कीं तो फुकट मागत नसेल. तो असें कधीं मनांत आणणार देखील नाहीं.

गहिना — नाहीं नाहीं, तसें नाहीं. तो माझे बाबास किंमत देणार. ती तीस पटे तिजपेक्षां अधिक ही वार्तयास सिद्ध आहे.

शिवराम — तो राई घेऊन काय करणार? तो कांहीं योजून ही मागत असेल.

गहिना — तो ती घेऊन तींतलीं सगळीं झाडें कापून टाकणार.

भागी० आणि शिवराम — } कापून टाकणार?

गहिना — राई तोडिली म्हणजे मैदान होईल आणि मागचा डोंगर चांगला दिसेल.

भागी० — होयरे होय! आतां माझे लक्षांत आलें. त्यानें परवां शहरांतून मेस्त्री बलाविला होता, तो त्याशीं मोडतोडीच्या गोष्टी बोलत होता खरा. माझे बाबास अ-

बाळमित्र.

सले छंद फार; त्याचे हातीं एक नकाशा नेहमी असतो. तो दिवसांतून दहाभर वेळां मोडतोडीच्या गोष्टी करीत असतो, मग़ीं देशील; तें ऐकून मला ही बरें वाटतें; पण आतां मी तिकडे चित्त देणार नाहीं. तुझे बाबानें आपली राई कधींहि देऊं नये, हें माझें मत आहे.

शिवराम — सगळीं झाडें तोडून टाकल्यावर, जे बिचारे पक्षी त्यांवर बसून सुंदर गायन करीत असतात, त्यांनीं कोठें जावें? कोटीं कोठें करावीं? आणि मग आपण दाणा तेथें कोणास घेऊन जावें?

गहिना — मग उन्हाळ्यामध्यें आपण ऊष्म्यापासून थंड कोठें व्हावें?

भागी० — आपण तेथें गातों तेव्हां डोंगराकडून प्रतिशब्द येतो तो मग कोण ऐकेल?

गहिना — मला वाटतें कीं पालवलेलीं झाडें डोंगरापेक्षा सुंदर दिसतात.

भागी० — असें असतां मैदान करून माझे बाबास काय नफा वाटतो तें कोण जाणे. दुसरीं कोहींकडे मैदानें आहेत तीं थोडीं आहेत?

शिवराम — जर झाडें तोडिलीं तर कुऱ्हाडीचे प्रत्येक घायास माझा कोणी हातपाय तोडून नेत आहे असें

बापांची समजी.

मला होईल.

भागी० — नाहीं, नाहीं, तुझे बावाकडून ती राई कोणा-च्यानें घेववत नाहीं.

गहिना — कोणाच्यानें घेववत नाहीं! पण आतां त्याच्यानें ती ठेववत नाहीं.

भागी० — कां? मला वाटतें कीं माझे बावाच्यानें त्यावर जुलूम करवणार नाहीं. इतकी सत्ता त्याजकडे नाहीं.

शिवराम— पण जर तो आम्हांशीं असाच राग ठेवील, आणि तुम्हीं आम्हांस भेटूं बोलूं नये असें करील, तर जशी मेली ती राई. तसल्या दाहा गया घावयाच्या पडल्या तरी मी देईन.

गहिना — आणि मला ही तसेंच वाटतें. भागीरथी, तुजवांचून मीं काय करावें बरें? तुला बरोबर घेतल्यावांचून त्या राईंत जावयाची मला इच्छा देखील होणार नाहीं.

भागी० — गडे गहिना, आपण त्या राईंत काय काय मौजा केल्या आहेत! नाहीं बरें? संध्याकाळीं आपण तेथें गेलों म्हणजे सगळे दिवसाचें वर्तमान एकमेकास सांगावें आणि सुख दुःखाच्या गोष्टी करा-व्या!

गहिना—'आणि तेथें आपण जाऊन कामही करावें. तो

बाळमित्र.

शिवावें; फ्यां कशीदा काढावा, शिवरामानें फुलें आणि-
लीं म्हणजे काम सोडून आपण हार गुंफावयास ला-
गावें; माझे हार फ्यां तुला द्यावे, तुझे त्यां मला द्यावे.
असे असे नानाप्रकार आपण तेथें करावे.

शिवराम — हायरे! आतां तें सगळें संपलें! तसा दिव-
स पुन: यावा नलगे.

भागी० — खरेंच, तसे आनंदाचे दिवस कधीं यावयाचे
नाहींत. पण तुमचे वियोगीं मला दुखणें येईल; मग
माझा बाबा खंती होईल; मग मी त्यास सांगेन कीं मीं
वांचावें अशी तुझी इच्छा असली तर माझे मित्रांना
माझे पाशीं येऊं दे. (तीं तिघें एकमेकांस आलिंगितात
आणि डोळ्यांतून आसवें काढितात.)

गाहिना — पण तों पर्यंत राई कापून जाईल.

भागी० — कां?

गाहिना — हाय हाय! मीं तुला सगळी कथा सांगितली ना-
हीं. वर्षें दाहा झालीं, तुझे बाबानें माझे बाबास रुप-
ये पांचशें कर्जे दिले होते उदीम करावयास. ते अजू-
न माझे बाबानें फेडिले नाहींत.

भागी० — (एकीकडे) माझा बाबा पैसे देणें, पैसे देणें,
म्हणत होता तें हें.

बापांची समजी.

शिवराम— म्हणून, जर आम्हीं राई दिली नाहीं, तर तुझा बाबा आम्हांपासून रुपये पांचशें ठोकून घेतो, ते आज आम्हांला कोणी देईल असें नाहीं. तुझे बाबाशिवाय आम्हांस दुसरा कोणी ओळखीत नाहीं; आणि तोच पैसे मागणार, मग काय!

भागी०— इतकेंच जर आहे तर तें माझे हातीं आहे

गहिना— तुझे हातीं आहे! हें कसें?

शिवराम— काय? म्हणतेस काय, भागीरथी?

भागी०— (हंसत मुख करून.) तुम्ही वचन द्यान, कीं कोणापाशीं सांगणार नाहीं?

गहिना— तुझी गोष्ट— आणि आम्ही फोडूं!

शिवराम— तुझे मनांत आम्हांविषयीं संशय!

भागी०— बरें तर ऐका! पण त्या गोष्टीचें स्मरण झालें म्हणजे मला अजून उमडु येतो. काय माझे आईचा मजवर ममता होती! आहाहा! माझी आई शेवटीं दुखण्यांत पडली तेवेळीं एके दिवशीं खोलींत एकटी पाहून तिनें मला पाजे जवळ बोलाविलें, आणि डोळ्यांतून आसवें काढून माझा मुका घेतला, आणि उशाखालून एक मोहरांची पिशवी काढून मजपाशीं दिली. ऐतसमयीं बोलली, "माझे लाडके मुली, पे हो..

कोणास सांगूं नको. हे पैसे तसेंच काम पडेल तेव्हां-चें खरच. तुझें मन दयाळू आहे, तूं शाहाणी आहेस." (आणखी असें म्हणाली.) " तूंच हे पैसे चांगले कारणीं खरचशील. तुझा बाप मनाचा थोर आहे, पण अमळ हट्टी आणि डंखी आहे. आपला खटला मोठा आहे; त्यांत कितीएक गरीबगुरीब कुळें ज्यांस तोटे आले आहेत, आणि ज्यांस तुझा बाबा तर दमडी सोडीत नाहीं, असें आढळेल, तेथें तूं गरिबांस आंतून सहाय होऊन त्यांचें काम कर. तुजवर कोणी उपकार करील त्यासही तूं यांतून देतजा; बापापाशीं मागूं नको. आज दोन वर्षें मीं तुझे हातून असलीं कामें घेतलीं आहेत. त्यावरून मी कोणते प्रकारचे माणसावर दया करीत होतें, तें तुझे लक्षांत असेलच. माझा पैसे मी तुजवर विश्वासितें; तूं भलें मनुष्य संकटांत पडलें आहे पाहून, त्यास त्यांतून काढ. तूं बरें करिशील तें मी समजेन कीं मीच केलें, आणि तुलाही माझें वारंवार स्मरण होईल." इतकें बोलली, तों पुढें तिच्यानें बोलवेना; पण हें तिचें संभाषण माझे हृदयांत लिहिलें आहे, तें मी कधीं विसरणार नाहीं.

गाहिना— (डोळे पुसते) भागीरथी, तूं धन्य आहेस!

बापांची समजी.

आणि तुझी आई ही धन्य!

शिवराम— माझे बाबास आणि माझे आईस जेव्हां जेव्हां तिची आंठवण होते, तेव्हां तेव्हां त्यांचे डोळ्यांतून पाणी आल्याशिवाय राहात नाहीं.

भागी० — माझी आई पण तुमचे आईबापांवर फार ममता ठेवीत असे. मरतेवेळेस तिनें मला सांगितलें कीं, विठुलशेटीस तूं आपला मित्र म्हणून मान; आणि त्याचा उपदेश ऐकत जा. तुमचे उपकार मजवर पुष्कळ आहेत. तर ह्या गोष्टींत मी किती धन्य होईन तें पाहा;— एकतर माझे आईची इच्छा पुरवीन; दुसरें, तुमचे बाबाची उतराई होईन; माझे बाबास अन्यायकर्मापासून संरक्षीन; त्यास मागून पश्चात्ताप होईल, तो होऊं देणार नाहीं; सगळ्यांचा बचाव होईल; आपली सुंदर राई कापली जाणार नाहीं; तुमची आमची मैत्री राहील; पुनः आपण एकमेकांस पूर्ववत् भेटूं, बोलूं, आणि आनंद करूं.

गाहिना —० (तिचे गळ्यांत हात घालितें.) अग माझे गडे भागीरथी!

शिवराम— (तिचा हात धरून.) माझा बाबा तुला मनापासून आशीर्वाद देईल; पण तुझे पैसे घेणार नाहीं.

भागी०— का? मी त्याची विनंती करीन. त्याविषयीं निर्भय असा; ह्यांतलें कोणास कांहीं समजणार नाहीं. थांबा येथें अमळ, मी हेंच पैसे घेऊन आलें

शिवराम— मी ते आपलेपाशीं घेणार नाहीं.

भागी०— गहिने, तूं तरी एवढे घे. आणि शिवरामा, जर तूं तिला मनाई करशील तर संभाळ; मी तुझा चंडोल घेणार नाहीं. मग मी आपले बापाची आज्ञा निश्चूणपणें मानीन. तुम्हांकडे फिरून पाहाणार नाहीं. त्यानंतर कधीं मी तुमचे घरीं येणार नाहीं, कीं तुमचे गाईन जाणार नाहीं.

गहिना— तूं असें म्हणतेस पण मग—

भागी०— (तोंडावर बोट ठेवून तिला दबाविते.) चुप्. तुला बोलावयास समजत नाहीं. मी तुझें कांहीं ऐकणार नाहीं. थांब एथें अमळ, मी येईंतों. मला सवड झाली तर तुमचे बाबास मी दोन ओळी लिहीन. माझ्यानें लवकर येववलें नाहीं तर मी पिशवी आणून ह्या बंगल्याचे कोंपऱ्यास ठेवीन, त्या पोंड्या खालीं. त्या जागेची खूण आतांच चांगली पहून ठेव. ऐकतेस?

गहिना— माझी खातरी आहे, माझा बाबा तुझे पैसे प-

बापांची समजी

रत देऊन मला पाठवील

भागी० — त्याचा त्यानें दूरवर विचार करावा. तसें करें असतां मग मी तुम्हांस भेटावयास कोठचा? मग तुमची माझी ही शेवटची भेट. त्यापुढें तुम्हांशीं बोलावयास मला बाबाची आज्ञा नाहीं. त्यास रुपये नपाहों चळे असतां असें दैवीं आलेंच.

गहिना — काय कठोर शब्द काढितेस!

भागी० — मला बाबाची आज्ञा मान्य करणें प्राप्त आहे. पण आपण शेजारीं आहों त्या अर्थी एकमेकांकडे पाहावयास कांहीं चिंता नाहीं. लोकांची दृष्टि चुकवून समयीं—

गहिना — मी तर माझे डोळे तुझे डोळ्यांकडे लावून ठेवीन आणि त्यांना सांगेन, कीं तुम्ही मला मनापासून आवडतां, मी तुम्हांस मरेपर्यंत विसरणार नाहीं.

शिवराम — तूं फिरावयास बाहेर पडशील तेव्हां आम्हीं रस्त्यावर उभें राहून तुजकडे पाहिलें तर आम्हांस मना कोण करणार आहे; आणि मग—

भागी० — तूं खरें म्हणतोस— मग एकादें हसूं, एकादें कडे दृष्टीनें पाहाणें झालें तर तें कोणाचे लक्षांत येणार नाहीं; तर धीर सोडूं नका, कांहीं चिंता नाहीं, सर्व ठीक

बाळमित्र.

चालेल. पण आपला चंडोल कोठें आहे तो? मी आपल्या खोलींत जातें. मी त्याला घेऊन जाईन.

शिवराम — थांब अमळ, मी त्याचा पिंजरा आणितों, आणि तुझे खोलीचे दरवाज्यापर्यंत घेऊन येतों. (तो पिंजरा ठेविला होता तिकडे जातो.)

भागी० — मी येतें बरें, गाहिना!

गाहिना — हें येणें अक्षयी नसावें.

शिवराम — (भयभीत होऊन पिंजरा रिकामा घेऊन येतो.) आतां काय करूं! चंडोल आंत नाहीं!

भागी० — काय माझा चंडोल गेला? माझ्या जिवलगा शिवरामा!

शिवराम — कोणी ह्याचें दार उघडून तो घालविला. मला पुरतें आठवण आहे मी दार लावलें होतें.

भागी० — हें माझे भावावांचून दुसऱ्याचें काम नव्हे. त्वां तो मला दिला तेव्हांपासून त्यास वाईट वाटलें होतें. आणि आपण येथें बोलत असतां आपली दृष्टि चुकवून त्यानें हें कृत्य केलें, ह्यांत कांहीं संशय नाहीं.

शिवराम — त्यानें अमळ खेळावयास नेला असला तरी बरें.

भागी० — मी त्यास तुझे पेक्षां चांगलें ओळखितें. त्यानें त्या-

ला उडविलेंच असावें.

शिवराम — बरें तर, थांब तो इतक्यांत लांब गेला नसेल जर कोठें झाडावर असला तर त्यास दाणा दाखविला म्हणजे लागलाच खालीं येईल. मी सगळें रान त्यासाठीं फिरेन.

भागी० — (शिवरामास) तुला यश येवो माझ्या मित्रा, (गहिनेस) बिचारा शिवराम! मला त्याची फार कळवळून येते! त्यानें काय हौसनें मला तो दिला होता!

गहिना — खरेंच, तुला तो देईपर्यंत त्यास चैन पडलें नाहीं.

भागी० — बरें तर, मी जातें गहिना. मी अशी मागच्या वाटेनें जातें, आणि तूं तशी वईकडून हळूच माझ्या खिडकीखालीं ये, म्हणजे मी वरून पिशवी आणि पत्र टाकीन. माझा बाबा मध्यें कोठें नसला तर मी तुला तें स्वतां खालीं येऊन देईन.

गहिना — आहागे माझे मैत्रिणी! काय दयाळूपणा, काय उदारपणा हा! तुझी उतराई आम्ही कशीं होऊं!

(ती दोघें दोहों वाटांनीं जातात.)

बाळमित्र.

प्रवेश ६.

नारायणराव आणि चिंतोबा.

चिंतोबा— कां बाबा, म्यां खोटें सांगितलें, त्यां पाहिलें ना! तुझ्या आज्ञेप्रमाणें चालावयास ताईस किती अवघड पडलें आहे तें?

नारायण०— बरें हा चंडोलाची गोष्ट कायरे आहे?

चिंतोबा— आपण लपून होतों म्हणून मीं तुला तें सांगितलें नाहीं, कांकीं तीं ऐकतील; ती गोष्ट अशी आहे कीं, जिवलग शिवराम ह्यांनीं जिवलग मैत्रीण भागीरथीबाई ह्यांस चंडोल भेट केला; जिवलग मैत्रीण भागीरथीबाई तें हिडशीं पाखरूं घेऊन अशी खुशालली कीं त्यांनीं त्यास आपले जिवलग मित्र शिवरामाचें नांव ठेविलें. पण मीं असें केलें आहे कीं तिचें त्या पक्ष्याशीं अतःपर खेळणेंच होईना.

नारायण०— तें कसें?

चिंतोबा— त्यांनीं चंडोलाचा पिंजरा त्या तिकडे ठेविला होता. तेथें मीं नकळत जाऊन, दार उघडून, परतें त्यास उडविलें. तो उडतांच झाडाचे खांदीवर जाऊन बसला, नंतर तो ह्या डाहाळीवरून त्या डाहाळीवर,

बापांची समजी.

त्या डाहाळीवरून त्या डाहाळीवर, असा उडत होता. तीं आतां त्यास जर धरतील तर मी पक्षी म्हणून समजेन, पण तें काय होतें?

नारायण॰— तर त्वां हें मोठें लुघाईचें काम केलें. विठ्ठलशेटीचे मुलांस दुखवूं नको म्हणून तुला माझी आज्ञा होती, नव्हे? ह्या गोष्टींत तुझे बहिणीसही किती दुःख लागलें असेल बरें?

चिंतोबा— तिनें आज्ञा मोडिली त्याचें तिला पारिपत्य न को?

नारायण॰— तिचें पारिपत्य करावयाचा तुजकडे अधिकार नाहीं. धांव लवकर, माळ्याला किंवा दुसरे माणसांना जाऊन सांग कीं चंडोल धरा, आणि तसाच मजपाशीं आणा.

चिंतोबा— पण बाबा, त्वां ताईस मनाई केली होती, कीं विठ्ठलशेटीचे मुलांशीं अगदीं बोलूं चालूं नये; असें असतां त्यांनीं भेट केली, ती तूं तिला घेऊं देशील?

नारायण॰— शिवरामानें चंडोल आणिला तेवेळेस त्याला माझी आज्ञा ठाऊक होती?

चिंतोबा— त्याला नव्हती, पण ताईस तर ठाऊक होती; असें असतां तिनें तुझी अवज्ञा कशी करावी?

नारायण.— त्याचा विचार मीं केला असता, तुला गरज नव्हती. तिनें मला तो चंडोल दाखविला असता, आणि मला तसेंच दिसतें तर मीं तो परत करविला असता. म्हणून मी तुला आणिखी एकदां सांगतों कीं, धांव लवकर, आणि चंडोल सांपडेल असें कर; नाहीं तर तुला काय आहे तें कळेल.

चिंतोबा— पण बाबा, ती बोलली तें त्वां स्पष्ट ऐकिलें ना? तिजपाशीं तुला नकळून असे कांहीं पैसे आहेत; आणि ती ते विठ्ठलशेटीस देणार, तुझें देणें वारावयाकरितां. हरे हो! भली गोष्ट कळली! बाबा, मी गहिनेच्चे वाटेवर टपत बसतों; आणि ती पैसे नेत असतां तिला पकडून तुझे जवळ आणितों.

नारायण.— करून तर पाहा तसें. मीं तुला आतां काय सांगितलें? त्याप्रमाणें करतोस कीं नाहीं?

चिंतोबा— (कुरकुरतो) मी तीस पकडतों तर भली मौज होती!—

(तो बाहेर जातो.)

बापांजी समजी

प्रवेश ७,

नारायणराव.

(आपणाशीं विचार करितो.)

पाहा, मी जाणता असून इतका घसरलों; आणि हीं मुलें होत्सातीं त्यांनीं इतकी मैत्री, कृतज्ञता, आणि उदारपणा दाखविला! मीं भागीरथीस मना केलें होतें खरें; पण मीं तें नीट केलें काय? ज्या म्यां तिला सद्गुण शिकविले, तोच मी ते तिचे ठायीं निंदूं काय? ह्या संसारअरण्यांत जें एकच सुख, जी मनुष्याची एकच विश्रांति, अशी जी गुणी आणि समवयी मित्रांची संगति, तिचें सुख मी तिजपासून कसें हिरून घेऊं? ज्याचा तोटा, माझी सगळी संपत्ति खर्चली असतां भरून देऊं शकणार नाहीं. हें इतकें मी कां करितों असें पाहिलें असतां, माझे मनामध्यें गोष्ट भरली ती झाली पाहिजे, इतकेंच ह्याचें कारण. माझे लाडके मुली, माझे सगळे बाग, सगळे बंगले, व दुसरे मजकडील सगळे चांगले चांगले पदार्थ जे आहेत, तितके सर्वही तुला प्राप्त झाले असतें, तरी ते तुला राईची आठवण विसरवितेना, ज्या राईंत

बाळमित्र.

तुझे मित्रांची गांठ पडून तुला आनंद होत आहे. औ-हा! भली मला ही शिक्षा लागली! तूं नसतीस तर आज मला ही विठ्ठलशेटीसारिखा अमोलिक इष्ट अंतरता, तें सुख त्वां माझें राखिलें; त्वां अन्यायकर्मापासून आणि पश्चात्तापापासून माझें रक्षण केलें. तुझे उदार चरित्र पाहून तुझे भावाचा नीचपणा माझे हृदयास फार व्यथा करितो. हाड पोऱ्या! किती नीचपणा तुझेठायीं आहे रे हा! असो, आतां मला पाहिलें पाहिजे कीं, विठ्ठलशेटी आपले मुलांप्रमाणें चित्ताचा थोर आहे की नाहीं. याप्रसंगीं तो वर्तेल त्या प्रमाणें माझी पुढील मित्रसुखाची आशा होईल.— एक तर आज असें होईल कीं, मी अयोग्य मित्रापासून सुटेन; अथवा मला योग्य मित्राचा लाभ होईल. (तिकडून भागीरथी हळूच चालली आहे तिला पाहून तो बलावितो, म्हणतो.) भागीरथी! (ती ऐकिलें न एकिलें करून तशीच जात आहे. तिला तो दुसऱ्यानें बोलावितो.) भागीरथी, इकडे ये.

बापांची समजी.

प्रवेश ८,

नारायणराव आणि भागिरथी.

नारायण॰ — तूं कोठें चालली होतीस? तूं मला चुकवीत कां होतीस?

भागि॰ — (अमळ गोंधळते) यासाठीं— कीं तुला उपद्रव करूं नये.

नारायण॰ — मला वाटतें कीं, तुला शिवरामानें जंदोल भेट दिला होता, त्याचे शोधास जात आहेस.

भागि॰ — होय, बाबा, त्यानें मला एक दिला खरा. मला वाटतें चितूनें तुला सांगितलें असावें.

नारायण॰ — मग तो त्वां घेतला नसेल.

भागि॰ — मी! नाहीं नाहीं. हो, घेतला तो आतां नाहीं कसा म्हणूं? भला बिचारा शिवराम! त्याला तो मला देतांना किती आनंद झाला आहे!

नारायण॰ — तुला तो परत दिला पाहिजे.

भागि॰ — होय बाबा, मजकडे असता तर, पण तो पळाला.

नारायण॰ — हें खरें?

भागि॰ — होय, बाबा, मी खरेंच सांगतें. पाहिजे अं-

सेल तर मी तुला त्याचा रिकामा पिंजरा दाखवितें.

नारायण०— त्याला बाहेर कोणीं सोडिलें असेल बरें? हें चिंतूचें कृत्य असावें.

भागी०— नाहीं बाबा, तूं भाऊला असें म्हणूं नको. पिंजऱ्याचें दार चांगलें लागलें नसेल, म्हणून बंदीवान् पळाला. शिवराम त्याचे शोधास गेला आहे. त्यास सांपडला असतां तो मजकडे आणील.

नारायण०— एकूण तूं त्याशीं दुसऱ्यानें बोलणार? बरें, तूं त्यास काय म्हणशील? तां त्यास माझी आज्ञा अझून सांगितली आहे कीं नाहीं? आणि त्याचा शेवटला निरोप घेतला कीं नाहीं?

भागी०— नाहीं बाबा, तें मला मोठें अवघड पडलें आहे. तसें एक वेळ झालें म्हणजे मग मला काळ कंठणें फार कठीण आहे.

नारायण०— माझी आज्ञा मानावयास तुला मोठी अडचण पडते तर?

भागी०— म्हणून नव्हे; असें तूं मनांत आणूं नको, बाबा; पण मीं अशी निष्ठुरता केली असतां मला वाटतें कीं तूं मजवर ममता करणार नाहींस; तूं मला आपलें लेंकरूं म्हणणार नाहींस. पाहावें मला कांहीं

बापांची समजी.

खेद झाल्याशिंवाय मी अकस्मात् त्यांची गट्टी तोडि-
ली तर, तूंच मला आपले मनांत काय म्हणशील?
माझीं मित्रें मला काय म्हणतील?

नारायण०— पण त्यांचे बापानें माझा अन्याय केला अ-
सला तर तुझ्यानें थंड रा[illegible] ? तुला माझा अभि
मान पडणार नाहीं?

भागी०— नाहीं असें कसें होईल? मला अभिमान प-
डेल, आणि तुझें समाधान होण्याबद्दल मी सर्वस्व
देईन.

नारायण०— मी त्यांपाशीं काय मागतों, आणि तो मला
काय देत नाहीं, हें तूं जाणतेस?

भागी०— मी जाणतें, होय मी जाणतें, बाबा, तूं मला
हें कां पुसतोस?

नारायण०— ह्यासाठीं कीं मला समजलें पाहिजे कीं
विठ्ठलशेटीच्या मुलांस तें ठाऊक आहे कीं नाहीं,
आणि त्यांनीं तें तुला सांगितलें आहे कीं नाहीं?

भागी०— होय, त्यांनीं मला सांगितलें, त्यांनीं सगळें म-
ला सांगितलें. तूं आपणास राग नको येऊं देऊं,
बाबा.

नारायण०— बरें तुला कसें वाटतें? मी कांहीं गैरवा-

बाळमित्र.

जवी चाललों कीं नीटने विठुलशेटीवर माझे इतके उपकार असतां त्यानें माझी लहानशी गोष्ट ऐकून ये? आणि जें मी मागतों, त्याचें मजपासून त्यास शतगुणित मोल प्राप्त होणार, असें असतां ?

भागी० — बाबा, मी लहान मूल; तुमचे मोठ्यांचे खटल्यांत काय समजें.

नारायण० — तूं आपले मनाशीं विचार कर, आणि तें काय म्हणतें तें मला सांग.

भागी० — बाबा, मला क्षमा असावी. माझें मन कांहीं एकादी अशी गोष्ट सांगेल कीं ती तुला आवडणार नाहीं.

नारायण० — मी समजलों. मी अन्याय करितों असें तें म्हणेल, यांत भ्रांत नाहीं.

भागी० — मला वाटतें कीं तुला आतां राग येईल.

नारायण० — नाहीं, भिऊं नको, बोल तूं.

भागी० — कांहीं होवो, तुला वाईट वाटे असें मी कधीं बोलणार नाहीं.

नारायण० — त्याची कांहीं चिंता नाहीं. तुला काय दिसतें तें साफ बोल, माझी आज्ञा आहे.

भागी० — बरें तर, मला वाटतें कीं तुझा अन्याय नाहीं,

बापांची समजी

आणि विठ्ठलशेटीचा ही नाहीं.

नारायण॰— अगे खुशामते पोरी! आम्हीं दोघे ही खरे? असें कसें होईल? आम्हांतून एक खरा आणि एक खोटा असावा.

भागी॰— बाबा, मैला क्षमा कर. मला दिसलें तसें मी बोललें, तुझे विठ्ठलशेटीवर फार उपकार, म्हणून तूं मागतोस तें त्यानें द्यावें, हें खरें; आणि विठ्ठलशेटीस न देण्याचें कारण आहे म्हणून तो म्हणतो तें ही खरें.

नारायण॰— तें कसें ही असो, पण तो म्हणतो तें तुला नीट दिसतेंना?

भागी॰— तें मी काय सांगूं? मला वाटतें कीं त्यानें तुझे उपकार जाणून आपली गाई तुला द्यावी, हा त्याचा धर्म होय; तसेंच ज्यानें त्यास ती गाई दिली, त्याचा करार जाणून तुला ती देऊं नये, हा ही त्याचा धर्म होय. मैदान करावें म्हणून तूं ती कापणार, आणि आपले मुलांस विश्रांतिस्थळासाठीं ती मी राखणार. तूं गांवचा धनी, तुझे हातांत सत्ता आहे, म्हणून तूं ती कापूं शकशील; तुम्ही प्रार्थना करून तुजकडे मुलें माणसें घेऊन येऊन रडून मी ती राखूं ही शके:

हे ती मला सांग.

गहिना— तें कांहीं नाहीं. (सचिंत भागीरथीकडे पाहाते.) भागीरथी, आतां कसें करावें?

भागी॰ — माझे गडिणी, आपणास आतां बापापासून कांहीं लिकवावयाचें नाहीं.

चिंतोबा — (नारायणरावास) पाहा बाबा, तीं तुझे समक्ष एकामेकांशीं कशीं निर्भीडपणें बोलताहेत. हें तुझे आज्ञेचें उल्लंघन नव्हे?

नारायण॰ — तूं उगाच राहा. गहिना, काय तें मला कळियशील?

गहिना — बरें तर, तुम्हांस कळवावयाचेंच त्या अर्थी सांगतें. माझे बाबानें भागीरथीस लखोटा दिला आहे. (भागीरथीचे हातांत लखोटा देऊं लागली तंव चिंतूनें तो तिचे हातांतून ओढिला.)

चिंतोबा— पाहिलें बाबा! ह्यांत पैसे भरले आहेत; (भागीरथीस) थांब पोरी, आतां बाबा तुझी चांगली पूजा करील.

(तो लखोटा बापाचे स्वाधीन करितो.)

(नारायणराव लखोटा उघडतो आणि वाचतो.)

“परमथोर मुली, त्वां आपले बापाचे नकळत म-

बापांची समजी :

ला पैसे पाठवून दिले, ते मीं घेऊन तुझे बापास भरावे आणि कदाचित् ही गोष्ट उघडी झाली असतां, तुला टपक्यांत आणावें, हें मला योग्य नाहीं. असें माझे हातून घडलें असतां तूंच आपले मनांत मला काय म्हणशील? तर मी तसें करणार नाहीं; मी कर्जेकरी आहें तसाच राहीन, जेथपर्यंत मी तें आपले कष्टानें मिळवलेल्या द्रव्यानें फेडीन. तुझे बापाचे मर्जीप्रमाणें माझ्या हातून होत नाहीं म्हणून मला वाईट वाटतें, पण काय करूं? माझा उपाय नाहीं. नारायणरावांनीं सत्तेचे बळानें इच्छेस येईल तें, मला नकळत केलें असतें तर मी कोठें बोलावयास आलों असतों? तसें झालें असतें तर मला माझे मनांत इतकें आणावयास जागा होती कीं, मीं माझे मित्राशीं बोली केली होती ती मीं मोडिली नाहीं. मला या लोकीं तुमचे बापांची व तुमची मैत्री अमोल आहे. तूं जशी मजशीं आणि माझे मुलांशीं आजपर्यंत उदार भावानें चाललीस तसेंच पुढें चालावें ही माझी प्रार्थना आहे."

सही विठ्ठलशेट.

(नारायणराव भागीरथीकडे पाहातो.)

बाळमित्र.

भागी०—(त्याकडे जाते) आतां बाबा, हे पैसे मजपाशीं कसे आले ते मी तुला सांगतें. आजपर्यंत सांगितलें नाहीं, त्याची मला क्षमा कर.

नारायण०—(तिचा मुका घेतो.) तें मीं जाणतों, मुली; तुमचें भाषण होत होतें तें मीं आडून सर्व ऐकिलें. तुमचा थोरपणा पाहून मला परम आनंद झाला. मी लाज सोडून म्हणतों कीं, तूं नसतीस तर मीं आज असें अकर्म केलें असतें कीं तें माझे मनास जन्मवर खातें, आणि मी असुखी होतों. हे तूं आपले पैसे घे, आणि तुझे आईनें जसें सांगितलें आहे तसें त्याचें सार्थक कर. हे धर्म करितां वेंचतील म्हणून भिऊं नको. माझ्या लेंकरांनो, तुमची आवडती राई अक्षय राहो, आणि तुमची मैत्री उत्तरोत्तर वाढून दृढ होवो.

भागी०—(त्याचा एक हात धरिते.) बाबा, आज त्वां मला नवा जन्म दिला असें वाटलें!

गहिना—(त्याचा दुसरा हात धरिते.) रावसाहेब, काय भलेपणा हा! माझा बाबा—(तिचा कंठ दाटतो, बोलवत नाहीं.)

नारायण०—(गहिनेस) गुणाचे मुली, आपले बापास

बापांची समजी.

हें पत्र परत दे, आणि सांग कीं, त्यांत कांहीं आणिखी लिहावयाचें आहे, तें माझी भेट झाली म्हणजे बोलेन.

चिंतोबा— हें काय बाबा! तूं आणि—

नारायण॰— चिप्, बोलूं नको, आटोप तुझी ती द्वाड जीभ. आजचे दिवशीं त्वां मला आपले दुष्टपणाची ओळख दिली आहे.

चिंतोबा— कशी? मीं तर तुझी आज्ञा पाळिली. मुलांनीं आपले आईबापांची आज्ञा पाळूं नये तर ह्यांप्रमाणें?

नारायण॰— त्यांनीं पाळावी, पण आईबाप जर अन्याय करूं सांगतात, तर मुलांनीं आपणास उचित आणि ज्यांत ईश्वर राजी, तेंच करावें. मीं स्वार्थपर होऊन अन्याय केला हें तुझे अंतरीं जर समजलें नाहीं, तर मला तुझे सद्गुणाची पुढें आशा दिसत नाहीं. पाहा भागीरथी कशी चालली ती.

चिंतोबा— पण बयेनें मजकडे तसे पैसे दिले नव्हते.

नारायण॰— त्याचें कारण कीं, तिनें तुझी पूर्वींच परीक्षा केली. पैसे नाहींत तर गोड शब्द नव्हते काय? ज्यांहींकरून त्वां आपले मित्राचें, आणि ज्यानें तुला प्रथम विद्याभ्यास करविला त्या गुरूचें, समाधान

कोठें असतें. पण चंडोलाचें काय झालें? तां त्याचा शोध करविला कीं नाहीं?

चिंतोबा— बागांत मला कोणी भेटलें नाहीं.

प्रवेश १०,

नारायणराव, चिंतोबा, भागीरथी, गहिना, आणि शिवराम.

(शिवराम धांवत आला, आणि श्वासोच्छ्वास टाकितो आहे. एके हातीं त्यानें चंडोल धरिला आहे, दुसऱ्या हातास रक्त निघालें आहे, म्हणून फडक्यानें गुंडाळीत आहे.)

शिवराम— भागीरथी! भागीरथी! ये लवकर, भली झाली गडे! हा बघ, तुझा चंडोल आणिला! अरे लबाडा, पळाला होतासना?

(नारायणरावास पाहून तो अमळ अडखळतो.)

भागी॰— (त्याकडे धांव घेते) माझ्या गड्या शिवरामा! (त्याचे हातून चंडोल घेते आणि म्हणते.) अरे ठका, सांपडलासना? आतां तूं मजपासून जाऊं पाव-

बापांची समजी.

णार नाहींस. जा आतां आपले पिंजऱ्यांत (ती त्यास आंत घालून दार लाविते.)

नारायण० — माझे प्रियकरा शिवरामा, तुझे हातास तें काय झालें? तुझे फडक्यास तें रक्त कसचें लागलें आहे?

शिवराम — (आश्चर्य करून आणि आनंद पावून) माझे प्रियकरा शिवरामा! भागीरथी, ऐकलेंस ना?

भागी० — होय, शिवरामा, सर्व गोष्टी सोईच्या झाल्या आहेत.

गहिना — आतां आपले मैत्रीस विघड नाहीं. (शिवराम आनंदानें नाचतो. नारायणरावास मोठे विनयानें नमतो. गहिना त्याचा हात धरून कष्टी होते.) तुला फार दुःख झालें, दादा! मला हात तरी पाहूं दे.

भागी० — अरेरे! मजकरितां तूं इतकें दुःख पावलास ना?

शिवराम — अंः, तें कांहीं नाहीं. चंडोलामागें झाडावरून धांवतांना हातास अमळ लागलें आहे. माझा हात मोडून पडला असता तरी मी चंडोलास धरल्याशिवाय तुजपाशीं येतों ना.

भागी० — आहा! मजवर ह्याची किती ममता आहे!

बाळमित्र.

बावा, आतां लवकर त्याला कांहीं उपाय केला पाहि जे, मजपाशीं चांगलें औषध आहे.

नारायण. — तिला सांगून तो उपाय आधीं करीव. आतां चला मजबरोबर; मुलांनो, आज आनंदाचा दिवस; तुम्हांस मीं मेजवानी केली आहे. तुमचे आईबापांसही बलाविलें आहे. आज तुम्ही मला गुरु झालां. आणि तुमचें चरित पाहून मला वाटलें कीं, तुम्हांसारिखे गुणी मुलांपासून आईबापांनीं ही शिक्षा घ्यावयास योग्य आहे.

(सर्व निघून जातात.)

धाकटी मुलगी जी कुळंबिणीनें ठकविली.

बाळाबाई, दुर्गा, आणि नानी.

दुर्गा — बये, आज सांजचा मी हरीकडे जाऊन येऊं?

बाळा. — नाहीं, मी आज्ञा देणार नाहीं.

दुर्गा — कां बये, असें कांपरें म्हणतेस.?

बाळा. — तुला त्याचें कारण सांगावयास मला प्रयोजन नाहीं; मुलांनीं वडील सांगतील तें निमूट ऐकावें; त्यांस उलटा प्रश्न करूं नये. असो, तुला समजावेंकीं,

धाकटी मुलगी जी कुळंबिणीनें ठकविली

मी जें सांगतें त्यांस कांहीं चांगलें कारण असतें, म्हणून ह्या वेळेस तुला त्याचें कारण ऐकवितें कीं, हरी मुलगा चांगले गुणांचा नाहीं, तो तुला एकादी वाईट गोष्ट करूं सांगेल; आणि जर तूं त्याकडे नित्य गेलीस, तर तुला त्याचे दुर्गुण लागतील.

दुर्गा — पण बये—

बाळा० — उत्तर ऐकावयाचें नाहीं; मी सांगेन तसें चाललें पाहिजे. (तें ऐकून दुर्गाचे डोळ्यांस आसवें येतात, तीं आईस कळूं नयेत म्हणूनती अमळ एकाकडे जाती. मग आई बाहेर गेल्यानंतर ती एका कोंपऱ्यांत बसून पुष्कळपणें रडते, तितक्यांत नानी कुळंबीण, नुकतीच बाळाबाईकडे चाकरीस राहिली होती, ती घरांत येते, आणि तीस म्हणते.)

नानी — दुर्गा, तूं कां रडतेस? तला काय दुःख आहे तें मला सांगशील?

दुर्गा — नानी, तूं येथून जा. तुझ्यानें माझें दुःख दूर होणार नाहीं.

नानी — नाहीं; कां नाहीं? मी मागें चाकरीस होतें तेथें भागू म्हणून मुलगी होती, तिला दुःख होई, तर्व्हां ती मजकडे येई, आणि म्हणे, "माझे गडे नानी, पाहा

बाळमित्र.

मला काय संकट पडलें आहे! आतां मी कोणता उ-पाय करूं?" असें मला बोल, आणि मी तिला बरी बुद्धि देत असें.

दुर्गा— मला तुझी बुद्धि नको. मी तुला सांगतें, मजवि-षयीं तुझ्यानें कांहीं व्हावयाचें नाहीं.

नानी— मला इतकी तरी आज्ञा दे, कीं मी तुझे आई-कडे जाईन! ती तरी तुझें दुःख दूर करूं शकेल; कांकीं तुझे सारिखी चांगली मुलगी कष्टी पाहून म-ला बरें वाटत नाहीं.

दुर्गा— आहा! बयेना? खरेंच. तीच तर माझे दुःखास कारण आहे.

नानी— तर तुला काय बयेपासून दुःख झालें? मी असें कधीं मानणार नाहीं.

दुर्गा— तर कोणापासून झालें तें तुला ठाऊक आहे?

नानी— खरेंचना? हें मला अगोधर खरें वाटलें नाहीं. तूं शाहाणी मुलगी आहेस म्हणून तुझें म्हटलेलें य-पासदा ऐकत असेल असें मी समजलें होतें. आहा! तुझे सारिखी गुणांची मुलगी मला असती तर मी तिला जिचे मर्जीस येतें तें करूं देतें. पण तुझे आईस तुजवर सत्ताच करावीशी वाटते. तिला लहर आली

धाकटी मुलगी जी कुळंबिणीनें ठकविली.

म्हणजे तुझा चांगला ही गोष्ट ऐकत नाहीं. तुझेसारिखे मुलीशीं तिला असें करवतें तरी कसें! तुला पाहून मला किती दुःख होतें तें सांगवत नाहीं!

दुर्गा — (फिरून रडूं लागते.) माझें हृदय गलथा फुटतें. माझा प्राण घाबरा होतो.

नानी — खरेंच, कसा घाबरा होणार नाहीं? तुझे डोळे तांबडे आणि सुजलेले दिसतात! आम्हांस तुझी काळजी येते; तूं आपलें दुःख मला नसांगून आपले जिवास उगीच क्लेश मात्र करितेस. माणूस तर मुला झालें त्याचें अर्धें दुःख होतें, तर ती मला सांगितल्यावांचून राहतीच ना.

दुर्गा — तें तुला सांगावयास मला धीर होत नाहीं.

नानी — मी तें जाणावयास इच्छीत नाहीं. पण मला वाटतें कीं तुझी आई बाहेर हिंडावयास जाते, आणि तुला घरांत बसवून ठेवितें हें कांहीं असावें.

दुर्गा — तें नाहीं.

नानी — तरे दुसरें काय असावें? हें पाहा तुला अविचारानें कोणी बोललें! मी हरीस तरी बलावून आणूं? कदाचित् त्याशीं खेळून तुझें दुःख दूर होईल.

दुर्गा — (श्वास टाकिते) त्याशीं खेळावयाचें कारण पण

आतां कोठचें?

नानी — तें तुला मिळावयास कांहीं कठीण नाहीं. तुझेसारिखे धाकटे मुलीस खेळावयास सोबती पाहिजे.

दुर्गा — त्यास भेटावयाविषयीं मला आईची आज्ञा नाहीं.

नानी — त्यास भेटूं नये! तुझे बयेची काय समजूत आहे ती मला कळत नाहीं! भागूची आई अशीच होती, ती तिला सोनूची मैत्री करूं देईना; पण आम्हीं तिला कसा धूर दिला आहे!

दुर्गा — तें तुम्हीं कसें केलें?

नानी — ती बाहेर बसावयास जाई, तेव्हां आम्ही जपूं; मग भागू सोनूकडे जाई, अथवा सोनू भागूकडे येई.

दुर्गा — आणि तिचे बयेस तें कळत नसे?

नानी — तें मी सांभाळीं.

दुर्गा — तशी मी जर हरीकडे गेलें आणि बयेनें तुला पुसलें, कीं दुर्गा कोठें आहे, तर?

नानी — मी तिला सांगेन कीं, ती वाडींत गेली आहे; किंवा बाहेरून येऊन माझे खोलींत निजली आहे, अशी अनेक प्रकारांनीं बतावणी करीन.

धाकटी मुलगी जी कुळंबिणीनें ठकविली.

दुर्गा — अये! पण मीं कसें समजावें कीं माझी लबाडी बयेस कळली नाहीं?.

नानी — तेवढ्याविषयीं तूं मजवर विश्वास ठेव; तिला शंका देखील येऊं देणार नाहीं. तूं माझें सांगितलें ऐ कशील तर आजच हरीकडे जा, आणि रात्रीं व्हावें तर राहा; पुढची काळजी कांहीं करूं नको.

दुर्गा — एक वेळ तसें करावें अशी माझी ही इच्छा आहे, पण तूं मला वचन दे, कीं बयेस सांभाळीन.

नानी — जा, भिऊं नको.

मग खेळावयाचे लोभानें दुर्गा सांजची हरीकडे गे ली. तिची आई बाहेरून आली, तिनें नानीस पुसलें, दुर्गा कोठें आहे? नानीनें सांगितलें. ती सगळा दिवस बसून बसून कंटाळली, मग जेवून नीज येऊं लागली ती माझे खोलींत निजली आहे.

याप्रमाणें दुर्गानें आपले भोळे आईस पुष्कळ वेळ ठकविलें. वास्तवीक पाहातां तिनें आईस ठकविलें नाहीं, आपणास ठकविलें. अगोधर तिचे वृत्तीस संतोष असे; आईचे जवळ येऊन तिला समाधान वाटे; आई बाहे- रून आली असतां आनंदानें जाऊन ती तिचे गळ्या त मिठी घाली, ही सगळी खरोखरच तिला नाहींशी

झाली. रात्रंदिवस ती आपले मनांत शंके, आणि म्ह- णे, " अगाई. मी हरीकडेस जातें हें माझे आईस समजलें तर कसें होईल?" आईचा शब्द ऐकून तिला कांप सुटावा, कीं कोणजाणे तिचे तोंडांतून काय अक्षरें निघतील. ती जेव्हां जेव्हां आईची मुद्रा गरगट किंवा व्यग्र पाही, तेव्हां तेव्हां तिला वाटे कीं, मीं अवज्ञा केली हें हिला समजलें तर नसेल! दुर्गाची चिंता इतक्यांतच सरली नाहीं. नानी तिला सदा सांगे कीं, भागू मजशीं फार उदारपणानें वागे; आणि म्हणे कीं बहुतवेळ तिनें मला खडेसाखर, बदाम, दूध, असें दिलें; फडताळें, पेट्या यांच्या चाव्या तिनें मजवर विश्वासाव्या तें ऐकून दुर्गाचे ही मनांत आलें कीं, औदार्याविषयीं आणि विश्वास ठेवण्याविषयीं नानीनें आपणास भागूपेक्षां अधिक चांगलें म्हणावें. मग तिनें खडेसाखर, बदाम, व आणिखी खावयाच्या वस्तां, नानीकरितां चोराव्या; किल्ल्यांचा घोस आईचे नकळत घेऊन निजपाशीं आणून यावा. ती असें करी, पण तिचे मन तिला खाय. ती मनांत म्हणे कीं, " मी अन्यायकर्म करितें आहें, हें कधीं तरी उघडें पडेल; आणि बयेचे ममतेस मी मुकेन." एकेदिवशीं ति-

धाकटी मुलगी जी कुळंबिणीनें ठकविली.

श्चय करून तिनें नानीस सांगितलें कीं, आजपासून मी तुला कांहीं देणार नाहीं. नानी म्हणाली, "बरें मुली, तुझी मर्जी; पण पाहा पस्तावशील! थांब तर, तुझे आईस बाहेरून येऊं दे, मग तूं तिची आज्ञा कशी ऐकत असतेस तें मी तिला सर्व सांगेन." दुर्गा घाबरी झाली, आणि भिऊन नानीनें सांगितलें तसें तिनें एकिलें. पूर्वी, दुर्गाची आज्ञा नानी ऐकत असे; आतां, नानीचा हुकूम दुर्गा ऐकूं लागली. नानीनें तीस शिव्या गाळी द्याव्या, धमकवावें, हेळणा करावी; दुर्गानें तें सगळें सोसून चुप् राहावें. तिची फिर्याद सांगतां येईना. ती द्वाड कुळंबीण एके दिवशीं दुर्गापाशीं आली, आणि तीस म्हणते, "दुर्गा, तुझे आईनें जिलब्या करून कुलपांत ठेविल्या आहेत, त्यांतल्या कांहीं मला पाहिजेत; आणून दे, दुसरें, चार मांडे आणि वाटीभर दूध ही आण; तूं जा, आणि लवकर किल्ल्यांचा शोध कर."

दुर्गा — पण गडे नानी—

नानी — गडे नानीचें येथें कांहीं काम नाहीं; सांगितलें तें आणतेस कीं नाहीं?

दुर्गा — असें कां बरें म्हणतेस. बयेस कळलें तर मग कसें

होईल? आणि वयेस नाहीं कळलें तरी ईश्वर तर पा-
हातो आहे? .

नानी – तूं इतके दिवस हरीचे घरीं जातेस तें ईश्वर पा-
हात नाहीं काय? त्याविषयीं त्यानें तुझें पारिपत्य के-
लें?

दुर्गास आईनें भक्तिमार्ग चांगला शिकविला हो-
ता तेणेंकरून तिची पक्की समजूत पडली होती, कीं
ईश्वराची दृष्टि सर्वत्र आहे. तो आपले बरे वाईट
कर्माचें फळ देतो. त्यानें आपणास वाईट कर्म करूं
नये म्हणून सांगितलें आहे, कांकीं तें आपणास दुःख-
दायक आहे. असें असतां ती अविचारानें एक वेळ
आईची आज्ञा मोडून हरीकडे गेली; मग एक अ-
न्याय केला तो छपवावयास तिला दुसरा करावया-
चा पडला; दुसरा छपवावयास तिसरा करावयाचा
पडला. याप्रमाणें मनुष्य घसरत जातें. तिला भय,
कीं नानी आपली गोष्ट उघडी पाडील, म्हणून नानी
सांगे तें तें तिला ऐकणें प्राप्त होई.

यावरून पाहा कीं दुर्गास किती व्यथा झाली असेल!
एके दिवशीं ती आपले खोलींत गेली आणि कडी ला-
वून पुष्कळपणें रडली. ती म्हणाली, "जें मूल आई

धाकटी मुलगी जी कुळंबिणीनें ठकविली.

बापांची अज्ञा मोडितें तें किती तरी हीनभाग्य म्हणावें! मजसारिखें दुःखी कोणी नसेल. पाहा मी माझे दासीची दासी झालें आहे! आतां मला सुमार्गानें चालवत नाहीं. ती द्वाड जी आज्ञा करील ती मानणें भाग होतें. मी लबाड, चोर, आणि ठक झालें! हे भगवान् मजवर दया कर." असें म्हणून तिनें दोनी हात तोंडावर दिले, आणि उसासून मुसमुसपणें रडून देवास करुणा भाकिली. मग विचार करूं लागली कीं, पुढें कशी गत करावी. तों अकस्मात् उठली आणि म्हणाली, "मीं आतां निश्चय केला, बयेनें मला एक महिनापर्यंत जरी जवळ बोलाविलें नाहीं; जरी तिनें माझा प्राण घेतला— पण नाहीं; ती असें करणार नाहीं; ती मजवर कृपाळू होईल. ती मला एकवेळ, माझे दुर्गो! असें म्हणेल. तिचें हृदय सदय आहे! आहा! पण हें आतां मला किती अवघड पडलें आहे तें पाहा! ती रागानें मजकडे पाहील आणि मला शिव्या देईल तें मला कसें साहावेल? असो, कांहीं चिंता नाहीं. मी तिजपाशीं आपले सगळे अन्याय सांगेन, सांगेनच. मी अतःपर ह्या रांडे कुळंबिणीचें जाच सोसणार नाहीं. हा मीं विचार निश्चय केला." मग

ती लागलीच खोलींतून निघाली, आणि आईस एकदें, मागील दारीं गांठून, तिचे गळ्यास मिठी मारून, तिनें तीस आसवांनीं न्हाण केलें. तिला दुःखाचें भरतें आलें; काय बोलावें तें सुचेना. तिची जिव्हा बंद झाली.

बाळा॰— माझे लाडके मुली, तुला काय झालें?

दुर्गा— बये, काय सांगूं?

बाळा॰— हे अश्रुपात कां इतके मुली! माझे गुणाचे मुली!

दुर्गा— माझे जिवलगे बये!

बाळा॰— बोल! बोल माझे बेटा! तुजवर असें तें काय जड पडलें आहे?

दुर्गा— होय! तूं जर क्षमा करशील तर सांगतें.

बाळा॰— तुझा खरा पश्चात्ताप पाहून मीं क्षमा केली, बोल तूं आतां मोकळेपणें.

दुर्गा— माझे बये, मजपासून तुझी अवज्ञा झाली. मी पुष्कळवेळ इतिकडे गेलें, तूं मनाई केली असतां.

बाळा॰— माझे लाडके दुर्गे! तुजपासून अशी गोष्ट झाली? जी तूं अल्प किंचित् राग येईल म्हणून भीत असेस!

धाकटी मुलगी जी कुळंबिणीनें ठकविली.

दुर्गा— जर तुला सगळें समजेल, तर मग मी लाडकी दुर्गा कोठची!

बाळा०— दुर्गे, तूं मला धास्ती घालितेस. चिंता नाहीं; य त्किंचित् सगळें मजपाशीं सांग. तुला कोणीं तरी ठकविलें असावें. तां कधीं आजपर्यंत असें केलें नाहीं.

दुर्गा— होय बये, मला ठकविलें खरें; नानीनें मला ठकविलें.

बाळा०— काय! त्या रांडे कुळंबिणीनें?

दुर्गा— होय बये, आणि तें तिनें तुला कळवूं नये म्हणून, मी तिला तुझे पेट्यांच्या किल्ल्या पुष्कळ वेळ दिल्या. तिजकरितां खडेसाखर, बदाम, आणि दुसऱ्या वस्ता, मीं कोणजाणे किती चोरल्या असतील

बाळा०— केवढी पातकी मी! हें काय मी माझे लेंकीचें अकर्म ऐकतें? हाड पोरी, सोड मला आतां. तोंड काळें कर एथून. तुझे बापाशीं मला विचार केला पाहिजे कीं; अतःपर तुशीं आम्हीं कसें वर्तावें.

दुर्गा— नाहीं बये, मी तुला सोडणार नाहीं. तूं अगोधर माझें पारिपत्य कर, पण वचन देकीं, पुढें मी मागचेप्रमाणें तुझी ममता करीन

बाळा० — हतभाग्य मुली! तुझें पारिपत्य चांगलें होईल.

बाळाबाई असें बोलून दुर्गास टाकून गेली. मग दुर्गाचा बाप आणि आई उभयतां येऊन त्यांनीं नानीस बलावून आणिलें, आणि तिला पुष्कळ रागें भरून लागलेंच घरांतून हांकून दिलें. तिनें फार फार काकळूत केली कीं, माझे पाठीवर मारा पण पोटावर मारूं नका, मी असें अतःपर करणार नाहीं; पण त्यांनीं तें ऐकिलें नाहीं. दुर्गाचे बापाचा तर मोठा निग्रह पडला. तो तिला म्हणाला, "नानी, मी तुशीं कसा चांगलेपणानें वागलों! तुझे किती अन्याय म्यां क्षमा केले आहेत! मला वाटलें होतें कीं, मी तुजवर कृपा ठेवितों त्यावरून तूं माझे मुलीस बरे गुणांची शिक्षा लावशील; त्याच त्वां तिज करवून अवज्ञा आणि चोरी करविली. ह्यावरून तूं मनुष्य नव्हेस. राक्षसी आहेस! माझे नयकून नीघ लवकर; आणि तुझी इच्छा असेल कीं नरकाचे यातनेंत पडूं नये, तर पुढें चांगलेपण धर."

मग दुर्गावर पाळी आली. ती दीनवाण्यासारिखी हात जोडून बापासमोर उभी राहिली; रडून रडून तिचे डोळे सुजले; तिचें तोंड उतरलें; तिचे गाल पांढरे झा-

ले; आणि तिचें सर्वांग उडूं लागलें, कोणी म्हणेल कीं तिला प्राणांताची व्यथा होत आहे. तोंडावाटे एक शब्द फुटेना. ती उगीच खालचे मानेनें वाट पाहात होती कीं, बाप काय पारिपत्य बोलतो तें ऐकावें. तों तो तिला कठोर वाणीनें बोलला.—"पोरी, त्वां आपले आईबापांस ठकविलें; त्वां त्यांचा महान् अन्याय केला. जी तुला जिवापलिकडे लेखवीत, आणि त्वां सुखी असावें असें जी निरंतर इच्छित, अशा आईचें एकूं नये, आणि त्या दुष्ट कुळंबिणीचें एकावें, अशी तुझी वासना कशी झाली! आतां तुला योग्य तसें तुझें पारिपत्य करून जर त्या कुळंबिणीसारिखें तुलाही माझे दृष्टीवेगळें केलें, तर माझा अन्याय कोण काढील?"

दुर्गा — तूं मजविषयीं कधीं वांकडें करणार नाहींस बाबा, आतां मला योग्य तसें माझें पारिपत्य कर, मी तें सगळें साहीन; पण पुनः एकवेळ माझा अंगीकार कर; एक वेळ मला आपली म्हण.

बाप — मी इतक्यांत तुझा अंगीकार करणार नाहीं. तूं अन्यायाला कबूल झालीस म्हणून तुझें पारिपत्य करीन नाहीं; पण तुझा पश्चात्ताप कार दिवस पाहि-

त्याशिवाय मी तुला, माझे दुर्गे, असें म्हणणार नाहीं. तूं अतःपर नीट जपून चाल; अन्यायामागें पारिपत्य चालून येतेंच; म्हणून मी तुझें वेगळें पारिपत्य करीत नाहीं; तुझी तूंच आपलें पारिपत्य करशील.

बापाचे ह्या शेवटचे शब्दांचा अर्थ दुर्गास चांगला समजला नाहीं. तिला आपण बापापासून अशी सुटेन अशी आशा नव्हती. मग ती आईचे आणि बापाचे पायांपाशीं नाक घांसून त्यांस म्हणाली, "मी अतःपर तुमचे आज्ञेचे तिळभाय यांकडी जाणार नाहीं." पुढें ती त्या बोलण्याप्रमाणें चालली, पण बापानें सांगितलें होतें त्याप्रमाणें तिचें पारिपत्य होणें चुकलें नाहीं. त्या दाड नानीनें जिकडे तिकडे तिजविषयीं वांकड्या गोष्टी सांगितल्या. तिच्या आणि आपल्या ज्या ज्या गोष्टी झाल्या तितक्या तिनें लोकांकडे सांगून आंगच्या आणिखी वाड्या लाविल्या. ती म्हणाली, दुर्गानें फार दिवस माझी काकूत करून करून मला नानाप्रकारच्या वस्ता चोरून आणून देऊन शेवटीं माझी बुद्धि फिरविली, आणि मीं लांच घेऊन हरीची तिची भेट केली. नंतर तो रोज सांजचा येई, आणि तीं दोघें रात्रीचीं फार वेळ एकांतांत असत. असें सांगितल्याव-

धाकटी मुलगी जी कुळंबिणीनें ठकविली.

रून लोकांचे मनांत दुर्गाविषयीं वांकडी कल्पना आली. तें ऐकून दुर्गास रात्रंदिवस हृद्रोग लागला. ती आपले बरोबरचे मुलींचे मंडळींत जाई, आणि पाही तों जिकडे तिकडे त्या एकमेकांचे कानांस लागत, आणि कुचकुचत; आणि तिजकडे तिरस्कारानें पाहात; आणि लाधून बोलून हांसत. जर ती अमळ अधिक बसली, तर त्या म्हणत, "ती एथें बसून संकेताचे वेळेची वाट पाहात आहे." ती नवें वस्त्र किंवा लेणें आंगावर ल्याली, तर त्यांनीं म्हणावें, "जिला आईच्या किल्ल्या मिळतात, तिला चांगल्या वस्त्रांचा काय तोटा?" कोणाशीं तिशीं अमळ बोलाचाली झाली तर त्यांनीं म्हणावें, "दुर्गा, तुझें चित्त हरीकडे गेलें वाटतें, म्हणून तूं चावळत बोलतेस." असे हे तुके तिचे काळजांत बाण जसे लागत. तेव्हां तिला दुःखाचा वेग साहवेनासा होई, तेव्हां ती आईचे गळ्यास मिठी मारून रडे. आई तिला म्हणे, "मुली, हे त्वां आपले हातीं आपणावर आणिलें. तर धीर करून सोस. भगवंतापाशीं आपले अपराधांची क्षमा माग; तें तुला पुढें जन्मभर उपयोगी पडेल, आणि तुझें हित करील. मुलांस ईश्वराची आज्ञा आहे कीं, "मुलांनो,

बाळमित्र.

तुम्ही आपले आईबापांस माना, आणि ती सांगतील, तसें वर्ता." अशी आज्ञा आहे ती देवानें त्यांस सु-खव व्हावें म्हणूनच केली आहे. बापड्यांनो, तुम्हांस अजून त्या विश्वांत कसें वागावें हें ठाऊक नाहीं. तु-म्ही एकादें कर्म करितां त्यापासून पुढें काय उत्पन्न होईल हें तुमचे लक्षांत येत नाहीं. ईश्वरें तुम्हांस आईबापांचे स्वाधीन केलें आहे. तीं आईबापें तु-म्हांस आपले जिवाप्रमाणें लेखितात; तुमचें संरक्षण करण्याविषयीं त्यांचें ज्ञान तुमच्यापेक्षां अधिक आ-हे, हें तुम्हांस पहिल्यानें खरें वाटलें नाहीं. पण आ-तां अनुभव आला की नाहीं तो पाहा. मुली! तुजवर संकट पडलें आहे त्यापासून तूं गुण घे की दुसऱ्या जि-तक्या ईश्वराच्या आज्ञा आहेत त्या अशाच आहेत. त्यानें ज्यांत आपलें हित होईल तेंच सांगितलें आहे! ज्यांत आपलें अनहित तेंच निषेधिलें आहे. म्हणून जें निषेधिलें आहे तें आपण केलें असतां आपण आपल्या हातीं आपणास उपद्रव करून घेतों, अ-सें होतें. सदाचरणानें हितच होईल, असा प्रथम नि-श्चय होत नाहीं; भ्रम पडून उलटें सुलटें दिसतें. प-रंतु शेवटीं भ्रांत फिटते. ... आतां झालें

धाकटी मुलगी जी कुळंबिणीनें ठकविली.

पाहा तूं, कीं एके अपराधानें तूं किती फेऱ्यांत आलीस! तर ह्याचा दाखला घेऊन अतःपर जपून चाल, आणि इतकी एक गोष्ट मनांत दृढ धर कीं, जें कर्म सदाचरणास बाकडें तें तुझे स्वास बाकडें.

दुर्गा आपले आईचे उपदेशाप्रमाणें वागत गेली. जंव जंव तिची निंदा लोकांनीं करावी, तंव तंव तिनें ती सोसून सदाचरणानें वागावें. असें होतां होतां कांहींकां दिवसांनीं तिजविषयीं लोकांचे तोंडची निंदा सहज बंद झाली; मग " निर्दोष दुर्गाबाई " असें विशेषणयुक्त नांव तिला सर्वांचे मुखानें प्राप्त झालें.

म्हातारा भिकारी.

आन्याबा (चाकराम.)

आन्याबा— ह्या म्हाताऱ्यास त्वां आंन का पैक दिलें नाहीं?

म्हातारा— महाराज, त्यानें मला मना केलें नाहीं, परंतु मीच आलों नाहीं.

आन्याबा— कांबरें?

म्हातारा— मला सांगतां लाज वाटते. मीं कधीं केलें नाहीं तें कर्म करितों आहे. मी भीक मागावयास आ-

लों आहे.

आन्याबा— तूं भला मनुष्य दिसतोस; गरीब झालास म्हणून तुला लाज कां वाटते? कितीएक माझे ही मित्र गरीब आहेत, त्यांमध्यें मी तुला लेखीन. ये बैस मजपाशीं.

म्हातारा— क्षमा करा महाराज, मला आतां वेळ नाहीं.

आन्याबा— असें निकडीचें तुला तें काय काम आहे?

म्हातारा— या सृष्टींत जें मुख्य काम करावयाचें, त्याचे तजविजींत मी आहे. आपण येथें एकटेच आहां, मी तुम्हांस खरेंच सांगतों कीं, माझे आयुष्याचे आठ दिवस बाकी आहेत.

आन्याबा— तें तुला कसें समजलें?

म्हातारा— मला कसें समजलें तें माझ्यानें तुम्हांस सांगवत नाहीं, पण मी जाणतों; कांतर असें मला वाटतें; आणि तसें घडून येईलच. बरें आहे कीं माझे मरणानें कोणास तोटा होणार-नाहीं. माझे जोवयानें आणि मुलीनें मला आज दोन वर्षें पोसिलें.

आन्याबा— तो त्यांचा स्वधर्म होय, त्यांत त्यांनीं नवल काय केलें?

म्हातारा— आजपर्यंत मजकडे पैका होता, तेणेंकरून

म्हातारा भिकारी.

मी कोणाचे आंगावर पडेन असें नव्हतें, तो मी एके गृहस्थाकडे ठेविला होता; त्यानें तो ख्यालीखुशालींत उडवून आपणास आणि मलाही गरीब केलें. महाराज, क्षमा करावी, आपण ही गृहस्थच आहां; परंतु मी खरें आहे तें बोललों.

आन्याबा— ही गोष्ट माझीच प्रत्यक्ष असती, तरी मी संतोषानें ऐकतों. मला राग येताना.

म्हातारा— मला शेवटपर्यंत काम करवतें तर चांगलें होतें! पण आतां मी आगदीं खंगलों, आणि निर्लज्ज झालों. मला वाटतें कीं, मीं आतां यातनेंतून सुटावें म्हणून ईश्वरें माझे हातपाय निर्बळ केले. मी कधीं काम केल्यावांचून राहिलों नव्हतों. महाराज, मी ज्वान होतों तेव्हां काम करीं तेणेंकरून माझें शरीर दृढ राहिलें होतें; मला कधीं वैद्य ठाऊक नाहीं. पण जें काम ज्वानपणास बळकटी आणीत होतें, तेंच म्हातारपणास श्रम देऊं लागलें. मग माझ्यानें काम होत नाहींसें झालें; तितक्यांत जवळ वित्त होतें तेंही गेलें. मला कामं करावयाची मनापासून आवड, पण काय करूं? हात पाय राहिले; हें आठवून माझे डोळ्यांत अश्रु येतात, त्याची क्षमा असावी. मी आपणास दु-

थेळ पाहून फार कष्टी होतों.

आन्याबा— तुझीं मुलें तुला पोशीत नाहींत?

म्हातारा— मला एक कन्या मात्र आहे, तिचे भ्रतारानें पुत्राहून अधिक माझा समाचार घेतला. त्यांनीं मला असते पदार्थांत कांहीं वाण केली नाहीं. ईश्वर त्यांचें कल्याण करो.

आन्याबा— तर काय तीं तुझा आतां समाचार घेत नाहींत?

म्हातारा— तींच गरीब झालीं, तीं माझा समाचार काय घेतात? नदीस रेळ आली तिनें त्यांचें घर वाहावलें; त्यांचे सर्वस्व धुपून गेलें; गुरें ढोरें मेलीं. त्यांनीं मला पोसावयाकरितां कर्ज काढिलें आहे; इतकी एकच गोष्ट त्यांनीं माझे आज्ञेवांचून केली; तें मला फार वाईट वाटलें. आतां माझे उत्तरक्रियेचा तरी त्यांजवर भार पडूं नये, म्हणून मी भीक मागतों आहें. मी जुना मनुष्य परंतु नवा भिकारी आहें, महाराज.

आन्याबा— आणि तूं राहातोस कोठें?

म्हातारा— तितकें मी सांगत नाहीं. माझें किंवा माझे मुलांचें बिऱ्हाड तुम्हींही पुसूं नये.

आन्याबा— क्षमा करा म्हातारे बावा, मी सहज पुसलें.

म्हातारा भिकारी

म्हातारा— होय, मीही जाणतों. आठां दिवसांनीं तुम्हांस- गांकडे पाहा; तेथें माझें घर झांकलें राहाणार नाहीं.

आन्याबा— (त्यास मूठ भरून रुपये देतो.) म्हाताऱ्या, हे घे, ईश्वर तुला फार दिवस वांचवो!

म्हातारा— इतके सगळे? नाहीं; इतके मी इच्छिले न- व्हते. मला पांच मात्र पाहिजेत; त्यांहून अधिक माझे उपयोगीं नाहींत. स्वर्गी कोणते ही गोष्टीची वाण ना- हीं.

आन्याबा— तूं बाकीचे आपले मुलांस दे.

म्हातारा— त्यांस काम करावयाचें सामर्थ्य आहे; त्यांस धर्माचें कशास पाहिजे?

आन्याबा— जा माझे भले म्हाताऱ्या! जा आणि स्वस्थ ऐस.

म्हातारा— (पांच ठेवून बाकीचे रुपये परत करि- तो.) महाराज, हे आपले आपण घ्यावे.

आन्याबा— माझे मित्रा, तूं मला लाजवितोस.

म्हातारा— मलाही लाज वाटते. पांच रुपये तरी म- ला घ्यावयाला संकट वाटतें. तर हे बाकीचे ठे- वावे; कोणी दुसरे भिकारी येतील त्यांस यावयास उपयोगीं पडतील.

आन्याबा— तुझी अवस्था पाहून मला दया येते

म्हातारा— आतां ईश्वरास माझी दया यावी, आणि तुमचे औदार्याचें फळ त्यानें तुम्हांस शतगुणित द्यावें.

आन्याबा— तूं कांहीं अन्न घेशील?

म्हातारा— मीं सकाळीं खाऊन बाहेर पडलों आहें.

आन्याबा— तर कांहीं बरोबर तरी घेऊन जा.

म्हातारा— नाहीं महाराज, तें ईश्वरास आवडणार नाहीं. तुमची आवडच आहे तर एक सुपारीचें खांड द्या, आणि इचला तंबाखू.

आन्याबा— तुला हवी तितकी सुपारी घे; बैस आणि तंबाखू पान यथेष्ट खा. आणि मग जा.

म्हातारा— नको, मला इचलेंसें पुरे; अधिक सोसत नाहीं. (आन्याबा आपली बटवी त्यापुढें करितो, तो देवाकडे हात करून म्हणतो. "हे भगवान्, त्या गृहस्थाचें कल्याण कर।" ते दोघे पान तंबाखू खातात.)

आन्याबा— म्हाताऱ्या, आज रात्रीचा तूं आमचे घरीं राहतोसना? तुला कोणीं पाहूं नये असें तुझे मनांत असल्यास, मी तुला तशीच जागा देईन.

म्हातारा भिकारी.

म्हातारा— नाहीं, महाराज, माझ्यानें राहावत नाहीं. माझा अमोलिक वेळ मोडतो.

आन्याबा— मला आणखी तरी कांहीं सेवा सांग.

म्हातारा— तुमचे आवडीकरितां मीं कांहीं मागावें तर, मला इह लोकीं अपेक्षा राहिली नाहीं. एक सखलादीचा तुकडा या हाताला गुंडाळायाकरितां असला तर द्यावा. (हाताकडे पाहातो) हा हात माझा अगदीं राहिला आहे.

आन्याबा— (दोन तुकडे देतो.) घे हे, दोहों हातांस दोन, माझे मित्रा.

म्हातारा— दुसरा तो ठेवा; मला एक पुरे. माझा उजवा हात बरा आहे; तो उघडा ठेवितां येईल. डावामात्र शक्तिहीन झाला आहे. हा तुमचा उपकार मी विसरणार नाहीं.

आन्याबा— आणि, माझे मित्रा, मी पण तुला विसरणार नाहीं. माझे मस्तकीं तुझा पुण्यवान् हात एक वेळ ठेव घरें.

म्हातारा— (त्याच्या मस्तकावर हात ठेवितो) भगवान् तुला सुखी राखो, आणि स्वर्गसुख देवो

(तो जातो.)

बाळमित्र.

समागमसुख.

माधवनामें मुलगा प्रकृतीनें घुम्या होता. सगळा दिवस त्यानें विचारांत असावें, कोणाशीं फारसें बोलूं नये. तो आपले चुलत्यासंगतीं बाहेर जाई, तेव्हां वाटेंत जें जें पाही तें तें घरीं आला म्हणजे एकटाच मनांत घोळी. त्याचे चुलत्याचीं मुलें होतीं, त्यांस तीं त्याची प्रकृति अगदीं आवडत नसे. एके दिवशीं त्यांनीं माधवाची आपले बापापाशीं फिर्याद केली; म्हणालीं, “बाबा, हा आमचे मंडळींत असला म्हणजे त्यापासून आमच्या उत्साहाचा भंग होतो.” पुढें तीं बापास म्हणणार होतीं कीं, त्याला आपले घरांतून लावून दे; इतक्यांत त्यांस दुसरी सौम्ययुक्ति सुचली, कीं तो जसें करितो, तसेंच त्याशीं आपणही कांहीं दिवस करावें.

मग दुसरे दिवशीं त्यांतील एकजण किल्ला पाहायास गेला; एकजण बंदूकखाना; एकजण गोदी, व धुराचें यंत्र, व तारयें; एकजण कुलाब्याची दीपमाळ, व एकजण घारापुरीचें पोंडवलेणें. तीं सर्व संध्याकाळीं घरीं आलीं; तेव्हां रोज गोष्टी माता सांगत

समागमस्फुरण.

तसें ते दिवशीं त्यांनीं माधवास कांहींच सांगितलें नाहीं. तीं नित्य एकामेकांशीं थट्टामस्करीच्या गोष्टी करून आनंदांत काळ चालवीत, ते दिवशीं जिकडे तिकडे घुमीं, उदासीन, विरस झालीं. माधवास तें लागून मोठा पश्चात्ताप झाला; त्याला वाटलें कीं, माझा स्वभाव रंजक नव्हे, तें पाहून हीं मुलें माझेशीं तशीच वर्तणूक करूं लागलीं. मग त्या दिवसापासून तो ती प्रकृति सोडून त्यांशीं मन मोकळें करून बोलूं लागला. तेव्हांपासून त्याचें त्यांचें मन मिळून तीं परस्पर आनंद पावलीं. नंतर तो मैत्रीचें स्फुरण अनुभवूं लागला. त्यास समजे तें तो त्यांस सांगे; त्यांचे तोंडून आपण ऐके; तेणेंकरून तो सर्वांस आवडूं लागला.

बाळमित्र.

थोरांचें हृदय,

नाटक एक अंकी.

पात्रें.

पांडुरंगराव.	कोणी गृहस्थ.
अंबा.	त्याची मुलगी.
आत्माराम.	त्याचा भाचा.
सावित्री.	त्याची भाची.
चाकर.	
गणोजी.	गाडीवान.

स्थळ, पांडुरंगरावाचें घर.

प्रवेश १,

पांडुरंगराव.

दुसऱ्याचीं मुलें आपले घरीं आणून असें होतें. ह्या आत्माराम त्यावर माझा किती लोभ! तो माझे मुलांपेक्षां मला अधिक आवडत होता; आणि मोच

थोरांचें हृदय.

आतां किती द्वाड निपजला तो पाहा! मला आश्चर्य वाटतें, लाहानपणीं त्याची चर्या चांगली दिसत होती, तें सगळें उलटें कसें झालें? त्याचा भलाई किती! त्याचें धैर्य किती! संतोषवृत्ति काय! त्याचा सिंहासारिखा पराक्रम, मेंढरासारिखी गरीबी! हे गुण पाहून त्याजवर कोणाचा लोभ जडणार नाहीं? असो, आतां त्यानें माझे दृष्टीसमोर येऊं नये, मी त्याचें नांव ऐकावयासही राजी नाहीं. अरे, कोण आहे तेथें? सावित्रीस बोलावून आण.

प्रवेश २,

पांडुरंगराव आणि सावित्री.

सावित्री — मामा, त्वां मला बोलाविलें? काय आज्ञा आहे?

पांडुरंग॰ — तुझ्या सोयरा भावाचें तुला कांहीं शुभ वर्तमान सांगावयाचें आहे.

सावित्री — (फिकी पडते) कोणाचें? आत्मारामाचें?

पांडुरंग॰ — हें घे, हें वासुदेवाचें पत्र आलें आहे, हें

वाच, नाहीं तर मी तरी तुला वाचून दाखवितों. (तो वाचतो)

(वासुदेव पांडुरंगरावाचा लेंक, व आत्माराम त्याचा भाचा. ह्या उभयतांस उमरगांवीं पढावयास ठेविलें होतें, तेथून वासुदेव आपल्या बापास पत्र लिहितो.)

"माझे परम प्रिया बाबा"

"तुला एकादें अनिष्ट वर्तमान लिहावयास मला खेद वाटतो, परंतु लिहिल्यावांचून परिणाम नाहीं; तें तूं दुसऱ्यापासून ऐकशील त्याजपेक्षां मजपासून ऐकलें तें चांगलें. मला आपले आत्मारामाचे ढंग चांगले दिसत नाहींत. त्यानें आपलें घड्याळ विकलें; व पोथ्या पढावयाच्या त्याही बहुत करून विकल्या. मी तुला सांगतों मला कसें समजलें तें. माझी हितोपदेशाची पोथी चोळवटून जर्जर झाली, म्हणून मी पोथी विकणाऱ्याकडे एक नवी घ्यावयास गेलों होतों, त्यानें मला एक दाखविली, ती मीं आत्मारामाची म्हणून तत्काळ ओळखिली. ती त्याचीच अशी माझी खातरी कशावरून झाली, कीं त्याचें नांव निजवर लिहिलें होतें. मग मीं ती चार रुपयांस विकत घेतली; आणि कोणापाशीं बोललों नाहीं; कांकीं शाळेंतील मुलें त्या-

चा तिरस्कार करतील म्हणून; गुरुजीस मात्र एकांतीं वर्तमान सांगितलें; त्यांनीं पोथीविक्यास बलावून आणून चौकशी केली तों तो कबूल झाला कीं, मीं आत्मारामापासून विकत घेतली खरी. नंतर त्यांनीं आत्मारामास विचारिलें; तोही कबूल झाला कीं, मला पैशांची गरज लागली म्हणून मीं विकली; आणि मला दुसरी घ्यावयास पैसे मिळत तोंपर्यंत माझे मित्राजवळ दोन होत्या त्यांतून मी एक उमणी घेतली आहे. पैसे काय केले म्हणून गुरुजीनें पुशिलें, तेव्हां त्यानें त्यावर कांहीं निमित्त सांगितलें; पण मला तें सगळें तर्कट दिसलें. मग मला घड्याळाचा संशय आला, म्हणून मीं त्यास विचारिलें कीं, किती घटिका दिवस आला आहे? तो अमळ गोंधळून म्हणाला, मीं घड्याळ नीट करावयास दिलें आहे. मी घड्याळजीचे दुकानीं लागलाच गेलों आणि विचारिलें तों मगळा तोतया, मग मीं त्यास आपला भाऊ म्हणून फजीत केलें. त्यानें मला उत्तर केलें कीं, तुला माझे कारभारांत पडावयाचें कांहीं काम नाहीं. मला घड्याळाची गरज नाहीं, म्हणून विकलें;"

पांडुरंग०— सावित्री, ऐकलें ना? आतां तूं काय म्हण:

तेस?

सावित्री — मामा, तुला वाईट वाटलें असेंच हें ऐकून, मला ही वाईट वाटलें; तरी --

पांडुरंग० — धीर धर अमळ; इतक्यांत झालें नाहीं. त्या हून चांगल्या गोष्टी पुढेंच आहेत

(तो वाचतो) नंतर त्यानें काय केलें तें ऐक. परवांचे दिवशीं तिसरे प्रहरीं गुरुजींस नपुसतां तो बाहेर गेला, तो संध्याकाळ झाला तरी घरीं आला नाहीं; जेवणाची वेळ झाला तरी दिसला नाहीं; सगळी रात्र बाहेर होता, तो सकाळीं आला. मग त्याची फजीती झाली आहे ती काय सांगूं? त्यास पुसलें कीं तूं कोठें होतास? तेव्हां त्यानें पूर्वींच गोष्ट रचून ठेविली होती ती सांगितली. आणि ती जरी खरी असली तरी आज संध्याकाळीं त्याचा न्याय गुरुजींसमक्ष होणार आहे; तो नीट झाला असतां मला वाटतें कीं, त्याची अप्रतिष्ठा करून त्याला येथून हांकून देतील; किंवा घरीं तरी परत पाठवितील. तूं इतका लोभ करीत असतां, त्याची कृतघ्नता पाहून, व आपला दुर्लौकिक, व असले गुणानें त्याचें अकल्याण पाहून, मला बहुत खेद होतो. रात्रीस जेथें होता

धीरांचें हृदय.

तें ठिकाण त्यानें मला सांगितलें, पण तें मला अगदीं खरें दिसलें नाहीं. त्या ठिकाणाचें नांव तुला लिहीत नाहीं, कारण कीं तूं त्यावर अधिक रागें भरशील, तो आतां मला धाक दाखवितो कीं, मी पळून घरीं जाईन."

पांडुरंग. — त्याला येऊं तर दे, त्याला माझे उंबऱ्याचे आंत पाय तर घालूं दे; मग समजेल. तो रात्रीं जेथें जात असेल तेथेंच राहो. सावित्री, तूं मला त्याविषयीं एक शब्द बोलूं नको. गुरूनें त्यास अडकवून ठेविलें; किंवा फजीती करून हांकून दिलें, तरी तें मला सारिखेंच. मी त्याची चिंता अतःपर वाहाणार नाहीं. त्याला हावें असलें तर त्यानें देशांतरीं जावें; पाहिजे तर कोणाची गुलामगिरी करावी. मीं फार दिवस त्याला आपल्या मुलाप्रमाणें वागविलें.

सावित्री — खरें मामा, आमचा त्यां बापाहूनं अधिक प्रतिपाळ केला.

पांडुरंग. — मीं तो आपले संतोषानें केला. मी देशांतरीं असतां तुमचे आईनें माझीं मुलें सांभाळिलीं होतीं, तसा मीं तुमचा सांभाळ केला त्यांत नवल नाहीं. पण —

सावित्री— आत्माराम अमळ हूड आहे, म्हणून त्यापासून एकादा अन्याय झाला असेल. एरवीं तो हाडीं कसा आहे तें तुझे लक्षांत असेलच. त्याकडून एकादा अन्याय झाला असला तर त्यास त्याचे चौपट खंत होत असते.

पांडुरंग०— मीं हो त्याला पुष्कळ अन्याय माफ केले असतील. त्यानें दारू जाळतांना केंस भाजून घेतले तें; आपले दिवाणखान्यांतला आरसा फोडिला तें; किनखाबाचा आंगरखा चिखलांत खराब केला तें; गाडी मोडिली तें; हे सर्व अपराध मीं त्याला माफ नाहीं केले? मीं म्हटलें, असो, पोरपणा आहे; ह्यांत कांहीं दुर्गुण नाहीं. पण घड्याळ विकणें! पोथ्या विकणें! शाळा सोडून नविचारितां बाहेर जाणें! रात्रीस बाहेर निजणें! गुरुपासून पळून जाईन म्हणून म्हणणें! आणि मजकडे येऊन हें सगळें साजरें करून दाखवीन म्हणून मनांत आणणें! ह्या गोष्टी फार वाईट आहेत.

सावित्री— माझ्या मामा, तूं प्रथम तो आपली आंगसफाई कशी करितो तें ऐक, मग तुला करणें असेल तें कर.

थोरांचें हृदय.

पांडुरंग०— आतां मी त्याचें ऐकूं? भगवान् करो आणि अतःपर त्याचें दर्शन मला न होवो. माझे सर्व कुळांस व घरांतील माणसांस मी सांगून ठेवितों कीं, तो गांवाच्या आंत आला असतां काम्यांनीं झोडा.

सावित्री— आहा मामा, असें करूं नको!— तूं इतका कठोर त्यावर होऊं नको. मी तुझी भाची. मी तुला माझे बापासारिखें मानितें, एक वेळ माझी प्रार्थना ऐक.

पांडुरंग०— बरें पाहा तूं, मी तसें करितों कीं नाहीं तें.

सावित्री— तर त्वां तसें केलें असतां मला असें वाटेल कीं, तूं माझे वयेस विसरलास, आणि तुझा लोभ मजवरून उणा झाला.

पांडुरंग०— काय तुजवरून? तुजकडे काय अन्याय आहे? तुझ्या भावाचे अन्यायाकरितां माझी तुजवर अनावड कधीं होणार नाहीं. पण तूं मला अतःपर भावाविषयीं भीड घालूं नको. माझी प्रीति संपादून तूं स्वस्थ ऐस.

सावित्री— माझे भावावर तुझी अवकृपा पाहून मला सुख कसें होईल?

पांडुरंग०— त्याला तें माझें. त्यानें पैशाचें काय केलें?

व रात्रीस बाहेर कोठें गेला होता तें त्यानें कां सांगितलें नाहीं ?

सावित्री— पत्रावरून मला असें दिसलें कीं, तो त्या दोन्ही गोष्टींस कबूल झाला; वासुदेवास मात्र तें खरें वाटलें नाहीं. (ती पांडुरंगरावाकडे डोळ्यांत आसवें आणून पाहाते.) माझे मामा, तूं कठोर होऊं नको.

पांडुरंग०— (अमळ थंड झाला) बरें तर पाहूं या, त्याचा गुरु काय म्हणतो, तों पर्यंत मी त्यास अवकाश देतों.

प्रवेश २,

पांडुरंगराव, सावित्री, आणि चाकर.

पांडुरंग०— तुला काय पाहिजे?

चाकर— खालीं कोणी माणूस आला आहे, तो आपणास भेटावयास इच्छितो

पांडुरंग०— तो काय घेऊन आला आहे?

चाकर— शाळेंतून पत्र आणिलें आहे, हें घ्यावें.

पांडुरंग०— (लखोट्यावरील नांवाकडे पाहातो.)

ठीक! मी त्याचीच वाट पाहात होतों. हें गुरूचें हातचें खरें. मी त्याचें अक्षर ओळखितों. तो माणूस कोठें आहे? त्याला म्हणावें थांब; मी उत्तर देतों.

चाकर— त्यास वरती बलावूं?

पांडुरंग.— मीच खालीं येतों. मी त्याचे तोंडून सर्व वर्तमान ऐकणार. (तो खालीं जातो. सावित्री त्यामागून जाते. चाकर तीस खूण करून खोळंबविते.)

प्रवेश ४,

चाकर आणि सावित्री.

चाकर— सावित्रीबाई, इकडे या।

सावित्री— कां? काय म्हणतोस?

चाकर.— आत्माराम येथें आला आहे.

सावित्री— काय, माझा भाऊ?

चाकर— जरी येऊन पोहोंचला नसला तरी आतां येऊन पोहोंचेल. गांवाजवळ आला आहे.

सावित्री— तुला हें कोणीं सांगितलें?

चाकर—; माणूस आला आहे. त्यानेंच सांगितलें. त्यास

तो वाटेंत भेटला. आहा बये! त्यानें काय दरें असें केलें ?

सावित्री— त्यानें कांहीं अनुचित केलें नसावें. तो असें कधीं करणार नाहीं, हें तूं खरें मान.

चाकर— तो असें करील असें मल्याही कधीं वाटलें नव्हतें. आम्हां सर्वांस तो आवडतो, हें देवास ठाऊक आहे. आम्ही त्यासाठीं प्राण देऊं. त्याची इवली चाकरी केली तर त्यानें तो उपकार कधीं ठेवूं नये. तुमच्या मामानें जेव्हां जेव्हां आम्हांवर रागें भरावें, तेव्हां तेव्हां त्यानें आमची रदबदली करावी. शेजारी पाजारी गरीब लोक आहेत तितके त्याचें बरें इच्छितात. मला आश्चर्य वाटतें, गुरुजीनें त्याजवर कसा राग केला? त्यानें कांहीं खोडी केली असेल, म्हणून ते त्यास शिक्षा लावावयास गेले असतील; तो अमळ मानी आहे; तें पाहून त्यास वाटलें असेल कीं आपली अप्रतिष्ठा होऊं नये, म्हणून तेथून निघाला असेल.

सावित्री— माणसाची त्याची गांठ कोठें पडली?

चाकर— येथून एके मजलेवर. तो नदीचे कांठीं एका झाडाखालीं निजला होता.

सावित्री— आहा! गरीब बापडा!

थोरांचें हृदय.

चाकर — तो उठे तों माणूस तेथें खोळंबला होता. त्यास पाहून तो किती चमकला असेल तें पाहा! त्याला वाटलें कीं हा मनुष्य आपणास परत न्यावयाकरितां आला आहे; म्हणून त्यानें माणसास सांगितलें कीं, माझे तुकडे तुकडे केले तरी मी तुझे बरोबर येणार नाहीं.

सावित्री — खरेंच, मी त्याचा धीट स्वभाव जाणतें.

चाकर — तेव्हां माणसानें त्यास सांगितलें कीं, तूं मला इतका आवडतोस कीं, मला मार जरी बसला, किंवा माझी चाकरी जरी गेली, तरी तुला दुःख होईल तें मी कधीं करणार नाहीं.

सावित्री — तर आत्मारामानें आतां काय करावयाचें योजिलें आहे?

चाकर — तो थकला होता तरी हळू हळू माणसाबरोबर चालत आला. ते दोघे शिंवेपर्यंत बरोबर आले. तेथें तो आमराईंत लपून राहिला आहे. त्यानें माणसास सांगितलें कीं मामा पत्र वाचून काय म्हणतो तें परत येऊन मला कळीव.

सावित्री — आहा! माझें त्याजशीं भाषण होतें तर बरें होतें!

चांकर— तोही हेंच इच्छीत असेल.

सावित्री— आमचा मामा आमराईकडून नित्य फिरायास जात असतो, तो रागांत आहे, आणि पहिल्यानेंच तेथें त्याची त्याची गांठ पडली तर अनर्थ होईल! कृपा करून तूं धांवत जा, आणि त्यास सांग कीं, आपले कोठाराकडे ये, आणि त्यामागें लिकून राहा; किंवा कोठें पेंढ्यांत लपून बेस. मामा बाहेर गेला म्हणजे मी तुला भेटेन.

चाकर— भिऊं नका बाईसाहेब, मी स्वतां त्याला तेथें आणितों, आणि लिकवितों. (तो जातो)

प्रवेश ९,

सावित्री (एकली)

हा भाऊ मला किती तरी श्रम देतो! तरी मला त्यावर प्रीति केल्यावांचून राहावत नाहीं.

थोरांचें हृदय.

प्रवेश ६.

सावित्री आणि अंबा.

सावित्री — ताई ! मी तुजशीं बोलावयाकरितां वाट पाहात होतें ! बोलून तुला कांहीं वाईट वर्तमान कळवावें हें माझे दैवीं आलें आहे.

अंबा — मला तें सगळें आधींच समजलें. तुकतेंच बाबानें माझे भावाचें पत्र मजकडून वाचविलें; त्यावर गुरूचें पत्र आलें, त्यानें तर त्याचा राग दुणावला.

सावित्री — आतां माझे भावाचे दोषाचा मी कमा परिहार करावा, हें मला सुचत नाहीं.

अंबा — मी पैज मारितें कीं तो निर्दोष आहे. तुला बापूचें कृत्रिम ठाऊक नाहीं? तो आपण अन्याय करितो आणि ते लोकांवर घालितो. तुझे भावाविषयीं माझे बापाचे मनांत त्यानें आजच वांकडें आणिलें असें नाहीं; त्यामागें दाहा वीस वेळ त्यानें त्यास बाहेर घालवून द्यावयाचें केलें होतें; पण शोध करून पाहातां शेवटीं सगळा अन्याय बापूचा. मला त्याचे पत्रावरूनच दिसतें कीं कांहीं त्याचेंच क-

वेटाळ आहे; आत्मारामानें कांहीं मूर्खपणा मात्र केला असावा.

सावित्री — आहा! काय तां मला धीर दिला! माझा भाऊ रीतीनें चांगला, मनानें मोकळा, आचरणानें स्वच्छ, स्वभावानें उदार, प्रकृतीनें निःशंक आहे; पण तसा अमळ उतावळा, धट्ट, आणि आग्रही आहे; त्यानें एक वेळ निश्चय केला तो कदापि सोडीत नाहीं; आणि त्याचें म्हटल्याप्रमाणें जे चालत नाहींत त्यांची तो मर्यादा ठेवीत नाहीं.

अंबा — आणि माझा भाऊ, मत्सरी, कपिमी, दंभी, पोटांत शिरून गळ घालणारा, असा आहे. जसें मांजर, प्रथम मखमलीसारिखीं मऊ पावलें करून आंगावर ठेविते, नंतर आपणास भरंवशांत घालून तिख्या सारिखे नखांनीं फाडितें. तुझ्या भावास आणि त्यास किती अंतर! माझा भाऊ घेऊन तुझे भावासारिखा भाऊ मला कोणी देईल तर मी तत्क्षणीं घेईन. त्यावेळेस गोष्ट वाईट इतकीच आहे कीं, आत्माराम येथें नाहीं.

सावित्री — आणि जर तो येथें असला तर?

अंबा — आं! कोठें आहे तर तो? सांग कीं मी ही त्या-

पाशीं धांवलें; मला तो केव्हां दृष्टीस पडेल असें झालें आहे.

सावित्री — तो आपले कोंडराशीं आहे, पण चुप्! चुप्! माझा मामा एकटाच आपणाशीं कांही बोलतो आहे असें माझे कानीं पडतें.

अंबा — बरें, तूं आत्मारामाची बहीण, म्हणून त्यास प्रथम भेटावें हें नीट आहे. मी बाबाजवळ येथें असतें, आणि तो अमळ थंड होईल तर पाहातें. तूं धांव, जा त्यापाशीं, आणि त्याला धीर दे.

सावित्री — होय, आणि चांगली शिक्षाही करीन. त्याला घटे हें सगळें.

(ती बाहेर जाते.)

प्रवेश ७,

पांडुरंगराव आणि अंबा.

पांडुरंग० —. ह्या पोरानें माझें पित्त असें खवळविलें आहे, कीं खालीं माणूस वाट पाहातो आहे त्याला पत्रानें उत्तर द्यावयास माझ्यानें एक अक्षर लिह-

वत नाहीं. असो, तो उद्यां जाईल; माझें चित्त अ-
मळ स्वस्थ झालें पाहिजे.

अंबा — असें कां बाबा, तूं काय अझून त्या बिचाऱ्या मुलावर रागांतच आहेस? त्याचा अन्याय काय इतका मोठा आहे?

पांडुरंग० — खरेंच तुम्हा पोरींना तो मोठा दिसत नाहीं. कांकीं तुम्ही ही तशाच आहां; मला वाटतेकीं, त्याजपेक्षांही वाईट आहां, तुम्हांपुढें गुणी मुलगा शिक्षा घ्यावयास असतां ही.—

अंबा — बाबा, कोण तो?

पांडुरंग० — माझा गुणांचा वासुदेव.

अंबा — आहा! होय, आपला वासू फार प्रामाणिक, बहूत थोर, शिक्षा घावयास योग्य.

पांडुरंग० — मी जाणतों, सावित्रीला आणि तुला तो आवडत नाहीं. तुमचे लापटणिकेवरून त्याविषयीं माझे मनांतही आणिकशी गोष्ट आली होती; पण गुरूनें त्याची आज मोठी तारीफ लिहिली, त्यावरून माझा संशय गेला.

अंबा — त्या सगळे गुरूंनीं उपगुरूंनीं त्यास वाणून वाणून तुला फंटाबा आणिला नाहीं काय? ते त्याने बा-

थोरांचें हृदय.

पाची मातबरी जाणतात. धूर्त आहेत ते; यांपाजवळून पैका काढावयाचा असला म्हणजे त्याचे लोकांचे गुण वर्णून काढीत असतात.

पांडुरंग॰ — लोक तसें करितात हें मी ही जाणतों, पण यासूची मला अझून एक वाईट चेष्टा आढळली नाहीं; आणि आत्मारामानें नाहीं तरी सहस्रावधि केल्या असतील.

अंबा— त्याच्या चेष्टांपासून कोणास उपद्रव झाला नसेल, त्याचा त्यासच झाला असेल.

पांडुरंग॰ — तुम्ही एकाद्याला वेडें कराल. त्यानें माझा रथ मोडिला त्यांत काय माझा तोटा झाला नाहीं? रथ सोनेरी रंगाचा, नुकता नवा केलेला, ज्याचे दोन हजार रुपये मला पडले!

अंबा — ती गोष्ट अवचित झाली, अज्ञानपणानें झाली; त्याचें वय पाहून ती त्याकडे दोष, म्हणून लाविता येत नाहीं. गणोजी गाडी जोडून हांकून पाहात होता, तों आत्माराम त्याचे पाठीस लागून त्याजवळ बसला; तितक्यांत हातचा चाबूक खालीं पडला म्हणून दोऱ्या आत्मारामाचे हातीं देऊन गणोजी खालीं उतरला घोड्यांनीं दोऱ्या निर्बळ हातांत पाहून

मस्ती केली, आणि पळाले. बरें झालें कीं ओढण तुटून घोडे निघून गेले; त्यानें दुसरें कोणी फार दुखावलें नाहीं; गाडी मात्र मोडली.

पांडुरंग०— होय, हें कांहीं फार नाहीं झालें! ह्यांत माझे शिवाय दुसरे कोणाचा तोटा झाला नाहीं.

अंबा — कां? आत्मारामाचे डोक्यास खोंक नाहीं पडली? तें असो, पण बिचाऱ्या गणोजीची चाकरी गेली, तें मला फार वाईट वाटतें.

पांडुरंग० — तें आठवलें म्हणजे अजून माझे पायांचे ताळ मस्तकीं जातात. त्या रुत्यानें माझा आठशें रुपयांचा नाश झाला!

अंबा — आहा बाबा! त्यावेळेस आत्माराम आपले मनांत किती ओशाळला! गणोजीची आपलेकरितां बेअबरू झाली, तें त्याच्या मनास वारंवार खाई.

पांडुरंग०— ते दोघेही लबाड येंट. दोघांस एकदांच हांकून घावें पटत होतें. मला हें आश्चर्य वाटतें कीं तुला कैवार घ्यावयास वाईट माणसेंच कशीं मिळतात. तूं मुलगा झाली असतीस तर आत्मारामास सोबती चांगली साजतीस; मग तुम्ही दोघे मोठमोठाले चमत्कार करितां.

अंबा— नाहीं पण--

पांडुरंग०— चुप्, बोलूं नको! तूं मला कंटाळा आणि-तेस. मला बाहेर फिरावयास जावयाचें आहे. जा; आणि सावित्री कोठें आहे तिला घेऊन ये. (तो पागोटें न घालतां, बाहेर जातो.)

प्रवेश,

अंबा.

(आपणाशीं) त्याला वळवावयाला फार कष्ट लागतील. असो, आशा सोडूं नये; त्याचें तोंड मात्र अमळ कठीण आहे.

प्रवेश ९,

अंबा आणि सावित्री.

सावित्री—(दाराची फळी किंचित् उघडून डोकावते.) चुप्; चुप्!

अंबा— का?

सावित्री— मामा बाहेर गेला?

अंबा— नुकताच गेला; आत्माराम कोठें आहे?

सावित्री— तो मागील दाराचे निसणीशीं आहे.

अंबा— त्याला हळूच वर आपले खोलींत आण.

सावित्री— नाहीं, तें ठीक नाहीं! जानकी तेथें आहे.

अंबा— त्यास येथेंच आणलें तर काय चिंता आहे? बाबा बाहेर गेला म्हणजे येथें कोणी येत नाहीं.

सावित्री— खरें म्हणालीस. आणि समयीं येथून त्यास झकावयासही चांगलें; तूं येथें ऐस, मी त्याला आणितें.

प्रवेश १०.

अंबा.

त्यापासून कधीं मी सगळें पूसून घेईनसें मला झालें आहे! त्याचे भेटीनें मला मोठा आनंद होईल. मला त्यास पाहून एक सगळें वर्ष लोटलें. ओहो, हा

धोरांचें हृदय.

तो आला वाटतें (त्यास भेटावयास सामोरी जाते.)

प्रवेश ११,

अंबा, सावित्री, आणि आत्माराम.

अंबा— (त्यास आलिंगिते) आहारे माझ्या भाऊ!

सावित्री— आपणास त्यानें इतके संकटांत पाडिलें आहे, त्याअर्थी त्यास मोठा सत्कार उचित आहे.

अंबा— मी त्याला पाहून सगळें विसरतें.

आत्मा०— अंबाताई, तुझी ममता अझून मजवर तशीच आहे. सावित्रीताईसारखी तूं मजवर कठोर दिसत नाहींस.

सावित्री— असें काय? मी तुझे मामासारिखी असावयाची होतें, मग—

आत्मा०— मला पहिल्यानें सांगाकीं, तो काय म्हणतो? तो मजवर रागावला आहे हें खरेंच काय?

सावित्री— तुला आम्ही येथें आणून लपविलें, हें जर त्याचे कानीं गेलें तर मग आम्हांस हें घर सोडून देशांतरीं जावयाचें पडेल.

अंबा — होयगे बाई खरेच! त्यांचे समोर जावयाचें असून अमळ नांव घेऊं नका. त्यावेळेस तो एकादा अनर्थ करील.

आत्मा॰ — आमचे गुरूनें काय बरें त्याला लिहिलें असावें?

सावित्री — त्यानें तुझे पराक्रमाचें फार वर्णन केलें आहे.

अंबा — काल पत्र आलें त्यांत यासूनें कांहीं तुझें वाकडें लिहिलें आहे.

आत्मा॰ — काय! यासूनें लिहिलें? तर आतां मला दुसरा परिहार नको. त्याला सगळी गोष्ट ठाऊक आहे, आणि मीं त्याला यत्किंचित् सर्व सांगितलें आहे.

अंबा — त्याचें पत्र वाचलें असतां तुजकडे काडीमात्र अन्याय दिसत नाहीं.

आत्मा॰ — त्यांत जर माझा तिळप्राय अन्याय आहे तर चोराचे हाल ते माझे हाल.

सावित्री — असो, तें बोलून फळ नाहीं. तूं दोहोंतून एक कोणी तरी असावास, भला किंवा लबाड.

आत्मा॰ — तुला मी अन्यायी वाटतों? माझा अन्याय काय? घड्याळ निघालें ह्मणा?

थोरांचें हृदय.

सावित्री — आणखी कांहीं नाहीं ? त्या शेल्या पागोटें विकलें नसेल म्हणून कोणीं म्हणावें ?

आत्मा० — खरेंच ! मला आणखी पैशांची गरज लागली असती तर सगळें विकलें असतें.

सावित्री — आहा ; काय चांगलें उत्तर ! आणि नित्य रात्रीस बाहेर निजावें !

आत्मा० — एक रात्र मात्र बाहेर होतों गे ताई.

सावित्री — आणि त्यासाठीं गुरु योग्य शिक्षा करितील म्हणून पळावें !

आत्मा० — योग्य शिक्षा नव्हे जुलूम करितील असें कां म्हणेसना ? मीं अन्याय करीन तर शिक्षा करावी, उगीच शिक्षा म्हणजे ? जर मीं ती शिक्षा घेतली असती तर मग मीं आपणावर काळिमा आणिली असती, आणि त्यांनीं मला अप्रतिष्ठा करून शाळेंतून काढून दिलें असतें, तर मग मला येथें तुम्हांजवळ यावयास तोंड नव्हतें.

अंबा — पण भाऊ, तूं त्याचा परिहार कसा करितोस तें सांग; आम्हांला कळलें पाहिजे; आम्ही बापापाशीं तुझी सफाई करूं.

आत्मा० — ही वास्तवीक गोष्ट अशी आहे. कांहीं दि-

बाळमित्र.

वस झाले जवळचे गांवीं यात्रा भरणार म्हणून आ-
मचे शाळेंतून बोलूं लागले. तेव्हां आम्हीं मौज पा-
हावी, आणि हौस पुरवावी म्हणून गुरूनें आम्हां कि-
तीएकांस यात्रेस जावयास आज्ञा दिली.

सावित्री — असें काय? तर मला वाटतें घड्याळाचे आ-
णि हितोपदेशाचे रुपये आले तितके सगळे डाळिंबें,
पेरू, बरफी, पेढे, घ्यावयास खर्च झाले असतील;
कांहीं दरवेशांचे आस्वल माकडांचा तमाशा पाहा-
वयासही खर्चले असतील.

आत्मा० — (अंबास) मला वाटतें माझे ताईला अस-
ल्या वस्ता फार प्रिय आहेत, त्यांकरितां कोणी जें
मागेल तें ती देईल. मीं तसें नाहीं केलें, ऐक. मला
ताहान लागून माझे आंगाचा दाह झाला, म्हणून ए-
का गुजराथी ब्राम्हणाचें भांगीचें दुकान होतें तेथें
गेलों, निर्मळसें पाणी घ्यावें म्हणून.

सावित्री — हें तर त्याहून वाईट. कसें असो पण तें भांग-
वाल्याचें दुकान तर खरें.

आत्मा० — ताई, तुझा स्वभाव फार कठीण गडे, माझें
सगळें ऐकून तर घेशील. तेथें आम्ही बसलों अ-
सतां—

अंबा— (दाराकडे कान देऊन ऐकते.) घात झाला. माझे बापाचे शब्द ऐकूं येतात !

सावित्री— पळ ! पळ ! पळ लवकर !

आत्मा॰ — नाहीं, मी मामापुढें जाऊन त्याचे पायां पडेन, आणि त्याचें सांत्वन करीन.

अंबा— आये ! नको भाऊ. तसें करूं नको. तो त्या वेळेस तुझें ऐकणार नाहीं. माझेसाठीं. इतकं तूं करूं नको.

आत्मा॰— तर तुझें ऐकूं ?

अंबा— हो हो ! तें सगळें तुझे वांटचें मी करीन.

(ती त्याला खांद्यानें मागले दाराकडे लोटिते, आणि बाहेर लावून देऊन दिशाणरचान्याचे दार लाविते.)

प्रवेश १२,

पांडुरंगराव, अंबा, आणि सावित्री

अंबा— आहा बाबा, मला वाटतें तूं फिरून आलास बाहेरून.

बाळमित्र.

पांडुरंग० — माझें पागोटें कोठें आहे तें पाहातों. जळो तें, कोठें ठेविलें तें स्मरत नाहीं.

सावित्री — (चोहोंकडे पाहाते) हें आहे.

पांडुरंग० — तें मजकडे आणावयाचें तुला कचलें नाहीं?

सावित्री — खरेंच, मला कचलें नाहीं.

अंबा — सर्वदां चित्ताची स्वस्थता राखणारे असे विरळ.

पांडुरंग० — खरेंच, तुम्हांला कामें पुष्कळ म्हणून तुमचें चित्त व्यग्र.

अंबा — माझे मनांत नुकतीच आत्मारामाची गोष्ट आली होती.

पांडुरंग० — मीं काय निरंतर त्याचे नांवाचा गिणगिणाट आपल्या कानाशीं ऐकावा?

अंबा — बरें बाबा, आतां त्याची आम्ही गोष्ट बोलणार नाहीं. तूं फिरून येतोस ना लवकर?

पांडुरंग० — मीं आतां फिरून आज बाहेर जावयाचा नाहीं. (सावित्री आणि अंबा एकामेकींचे तोंडाकडे पाहून मान हालवून खूण करितात कीं, मसलत फसते.) आणि आतां उशीरही झाला आहे, आणि

थोरांचें हृदय.

मला कोणीं सांगितलें कीं, माझा जुना गाडीवान त्या-मीं आला आहे, तो मजशीं बोलावयास इच्छितो आहे.

अंबा व सावित्री— काय गणोजी !

पांडुरंग०— मला जें नुकसान व्हावयाचें तें होऊन चुकलें, आणि त्याचें त्याला पारिपत्यही पुष्कळ झालें. आतां तो काय म्हणतो तें मला ऐकलं पाहिजे.

अंबा— तूं फिरून येईसतों तो इथें असलें तर थांबेल.

पांडुरंग०— नाहीं नाहीं, मी त्याचें ऐकून त्याला लवकर निरोप देणार. (त्या दोघी एकमेकींचे कानांशी लागतात.) (तो अंबास म्हणतो.) तुझा बाबा (सावित्रीस) आणि तुझा मामा, तुला म्हणतो तें निमूटपणें त्वां ऐकावें. (सावित्री हळून जावयास लागते.) पोरी, तूं कोठें चाललीस?

सावित्री— (गोंधळून) मला खालीं कांहीं काम आहे.

पांडुरंग०— बरें तर, गणोजीला सांगकी, वर ये.
(सावित्री जाते)

———

बाळमित्र

प्रवेश १२,

पांडुरंगराव आणि अंबा.

पांडुरंग०— मला त्या गरिबाची काकळूत येते. असा चांगला गाडीवान मला मिळाला नव्हता. माझे घोडे असे त्यानें गुळतुळीत ठेविले होते कीं, त्यांचे पाठी-वर रूप पाहावें. तो त्यांचे दाणे चोरून कधीं दारू घ्यावयास गेला नाहीं.

अंबा— त्वां त्याला क्षमा केली असती तर आत्मारामास इतका खेद होताना.

पांडुरंग०— फिरून फिरून त्याची गोष्ट काढितेस! गणोजीस काढावयास आणि मला गाडीवानावांचू-न इतकी अडचण भोगावयास तोच कारण. गणो-जी काढल्यानंतर मला कोणीच गाडीवान आवड-ला नाहीं. त्याचें काम चालवावयास मला दुसरा कोणी तसा मिळावयाचा नाहीं.

थोरांचें हृदय.

प्रवेश १४,

पांडुरंगराव, अंबा, सावित्री, आणि गणोजी.

सावित्री — मामा, हा गणोजी आला.

गणोजी — महाराज, मी क्षमा मागतों. मला वाटतें कीं, आतां मजवरून आपला राग गेला असेल. प्रार्थना करितों कीं मी आपणापाशीं धट्टाईनें आलों, आणि रुस्कत मागतों म्हणून आपले मनांत वांकडें येऊं नये.

पांडुरंग० — मीं तुला तेव्हांच रुस्कत दिली नाहीं काय?

गणोजी — आपण म्हटलें कीं, "हा घे तुझा रोजमुरा, माझे घरून या क्षणीं जा, आणि पुनः माझा उमरा चढूं नको." तुम्हीं मला संथपणानें बोलावयास किंवा रुस्कत मागावयास अवकाशच दिला नाहीं.

पांडुरंग० — ज्यां माझी गाडी मोडिली असतां तुजशीं मीं दुसरे रीतीनें चालावें असें कांहीं राहिलें नव्हतें. त्यावेळेस त्या आत्माघोराची मान मोडिली अ-

सती तर भलें काम होतें.

गणोजी— त्यावेळेस मग मी आपधाकलों, कांहीं बोललों नाहीं; आणि आम्हां गाडीवानांचें ज्ञान चाबुकापर्यंत; पण तोच, महाराज, माझ्या हातून पडला तेव्हां तशी गोष्ट झाली, पण अतःपर मी जपून चालेन.

पांडुरंग०— बरें, तें आतां सगळें गमलें. तूं हल्लीं काय करीत असतोस?

गणोजी— महाराज, मी तुम्हांस सोडल्यापासून विपत्तीच भोगतों आहें. तुमची चाकरी सोडल्यावर मी खंडेरावशिरक्यापाशीं राहिलों. आहा काय धनी तो! त्यानें काठी उगारल्यावांचून चाकरांशीं बोलूंच नये. तो बिचारा स्वर्गीं स्वस्थ असो!

पांडुरंग०— तो आतां मेला तर?

गणोजी— त्याचे मरणानें त्याचे हाताखालचे लोकांस आनंद झाला. त्यापासून पोटभर दाणे ही मिळूं नयेत, आणि सदां माराशीं गांठ.

अंबा— गणोजी, अशा धन्यापाशीं तूं कां राहिलास बरें?

गणोजी— तर कोठें जाऊं बरें? माझे बायकोस ज

थोरांचें हृदय..

वळच चाकरी लागली होती, म्हणून मला त्याकडे राहाणें प्राप्त झालें, ती मेळवी तितक्यांत पोरांच्या कांहीं चरितार्थ चाले. खंडेरावासमोर सर्व कांपत असत. त्याला मृत्यूनें मात्र कांपविलें. सांप्रत मला चाकरी नाहीं, आणि काय करावें तें सुचत नाहीं.

पांडुरंग०— पण तूं जाणतोस कीं मी कोणास विपत्ति इच्छीत नाहीं, आणि जुने चाकरांस तर सर्वथा नाहीं.

गणोजी— खरेंच; मलाही तें ठाऊक आहे. पण ते भयंकर शब्द "पुनः माझा उंबरा चढूं नको." अझून माझे कानांत गोंगावत आहेत. खंडेरावांनीं मजवर दाहा वेळ काठी उगारिली असती, तरी इतकें भय मला वाटलें नसतें.

अंबा— तर तेव्हांपासून तुला चाकरी नाहीं?

गणोजी— तें पुणेंशहर नव्हे. असले गांवढ्यांत पाटाची पंचाईत; तेथें गाडया घोडीं कोण ठेवितो? मी शेतावर खपें; माझी बायको हेलमजूरी करी; माझीं पोरें भीक मागत; इतकें ही करून आम्हांस पोट भरणें कठीण पडे. आम्ही भुईचें आंथरूण

करूं, आणि आकाशाचें पांघरूण, माझी बायको तर शेवटीं त्याच दुःखानें मेली. (तो डोळे पुसतो)

पांडुरंग० — तुला हें सगळें घेट, तूं मजपाशीं कां आला नाहींस?

अंबा — (सावित्रीस हळूच) आतां बाबा निवळला सा दिसतो. आतां आत्मारामाविषयीं कांहीं शुभलक्षण वाटतें.

गणोजी — आहा! महाराज, काय बायको होती! अशी चांगली बायको झाली नसेल. जेव्हां जेव्हां मी रिते हातीं घरीं येईं आणि उपाशीं निजावयास जाईं, तेव्हां तेव्हां तिनें आपले भाकरींतून मला अर्धी भाकर द्यावी. जेव्हां मला राग यावा, तेव्हां तिनें मला कोमळ वचनांनीं थंड पाडावें. हाय! आतां ती मेली, ती मला जीवंत करवत नाहीं! ती मेली तेव्हांपासून माझे विपत्तीस आरंभ झाला, आतां शेवट कोठें होईल तो ईश्वर जाणे.

सावित्री — अहा, गरिबा बिचाऱ्या! तुझी मला दया येते!

गणोजी — बायको मेल्यानंतर मला कोठें चाकरी मिळावयाची आशा राहिली नाहीं. तेव्हां थोडे दिवसांवर

थोरांचें हृदय.

मीं आपला मुलगा मुलगी हातीं घेऊन रात्रीचा गांव सोडला, तो मध्यरात्रपर्यंत चालत होतों; मग एका झाडाखालीं निजलों. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं एक गांव आमचे दृष्टीस पडला. प्रारब्धयोगानें त्यादिवशीं तेथली यात्रा होती; तेथें हल याहून मीं कांहीं पोटाम मिळविलें. तों तेथें मला आत्माराम भेटला; तो केवळ ईश्वरी पुरुष! खरें सांगतों; तो तसाच आहे.

पांडुरंग.— काय तो आत्म्या पोऱ्या! ईश्वरी पुरुष! तें चांडाळ पोर!

अंबा आणि सावित्री— (पुढें होऊन गणोजीकडे आनंदानें पाहातात.) काय? आत्माराम! आमचा आत्माराम!

गणोजी— महाराज, मला पाहिजे ती शिक्षा करा, पण त्यास वाईट म्हणूं नका. मला पायांखालीं तुडवून मारा व्हावें असलें तर.

सावित्री— गणोजी, चालूं द्या तुमची गोष्ट.

गणोजी— माझी धाकटी चांपी एके भांगवाल्याचे दुकानीं भिक्षा मागावयास गेली होतीं; तेथें वासुदेव आणि आत्माराम दोघे बसले होते.

बाळमित्र.

पांडुरंग— शाहावा! चांगला धंदा! भांगवाल्याचे दुकानीं!

सावित्री— नाहीं मामा, ते ब्राह्मणाचें दुकान असावें; एरवीं माझा भाऊ तेथें जावयाचा नाहीं.

पांडुरंग० —पण त्या गांवीं जावयाचें त्याचें काम काय होतें?

अंबा— त्यांना गुरूनें जावयास रजा दिली असली तर? आपला गुणाचा वासुदेवही तेथें होता, त्यां एकिलें कीं नाहीं?

गणोजी— त्यानें लागलेंच माझे मुलीस वळखिलें; आणि वासूनें त्यास पुष्कळ वारिलें तें न ऐकून तो तेथून उठला, आणि त्यानें पहिल्यानें माझे मुलीस कांहीं मिठाई आणून खावयास दिली; नंतर तिला हातीं धरून चालला, आणि तिजपासून सर्व वर्तमान ऐकून घेतलें. मग तो तिला घेऊन मजपाशीं आला; मी सगळे दिवसाचे मजूरीनें शोषून तेथें एकीकडे ओंजळीनें पाणी पीत होतों, तों त्याला पाहून मी हर्षानें वेडा झालों. माझे आंगावर चिंध्या होत्या, जिकडे तिकडे मळ लागला होता, तसेंच मी त्याला उराशीं

थोरांचें हृदय.

धरिलें, आणि कवकून कडकडां भेटलों; इतका कीं जवळ लोक होते त्यांस वाटलें कीं, त्या कोंवळे मुलास मी चिरडून टाकतों आहें काय! तो ही मला पाहून मोठा हर्षी झाला. मग तेथें लोकांची दाटी होती म्हणून त्यानें माझा हात धरून मला एकीकडे नेलें.

अंबा— बाबा; मी आतां हावी असली तर पैज मारीन कीं,—

पांडुरंग॰— उगी एस पोरी! बरें, मग गणोजी?

गणोजी— मग आपणास सांगितलें असें त्याला मीं आपलें सविस्तर वर्तमान सांगितलें. तें ऐकून त्याला रडें कोसळलें, तें कांहीं केल्यानें आटोपेना. तो म्हणाला, गणोजी, मला क्षमा करा. या सर्व विपत्ति, तुम्हांस मजमुळें भोगाव्याच्या पडल्या; तर आतां मी प्रतिज्ञा करितों कीं, तुमचें दुःख दूर करीन, तरच निद्रा घेईन. मग तो खिसा चांपून त्यांतून छाहानशी पिशवी काढून, मला म्हणाला, हे घ्या कांहीं पैसे, मजपाशीं सध्यां इतकेच आहेत. मीं ते घेत नाहीं म्हटलें म्हणून त्याला मोठा राग आला; तेव्हां मीं त्याला म्हटलें, रावजी, तुम्हां-

ला हें खाऊसाठीं दिले असतील, ते मीं कसे घ्यावे? मला कष्ट करावयाची सवे आहे; कसेंही करून मी पोट भरितोंच आहें. असें म्हणतांच त्यालीं मोठा क्रोध येऊन त्यानें हातपाय आपटले, आणि मला वाटतें कीं, मी पैसे घेतोंना तर, तो मला त्यावेळेस मारता.

पांडुरंग. — पिशवींत किती पैसे होते?

गणोजी — सरासरी चार रुपयांचा ऐवज. त्यानें त्यांतील दोन आण्याचा खुर्दा मात्र ठेविला. तो म्हणाला, तुम्ही माझे मामाचे जुने आणि प्रामाणिक चाकर; तुम्हीं कांहीं चोरी लबाडी केली नाहीं; असें असतां मुलांसहवर्तमान ह्या वयांत तुम्हीं भीक मागावी; आणि तुम्हांस रहावयास ठिकाण नसावें; तुम्ही क्षुधेतृषेनें तळतळावें, आणि तें आम्हीं पाहावें; धिक् आमचें जिणें! तर तुम्ही आतां असें करा कीं, कोठें लाहानशी खोली घ्या. तीन दिवसांत मी आपले मामास लिहून उत्तर आणवितों, आणि तुमची कांहीं सोय काढितों. मामास आपण दोघांनीं ही रागें भरविलें खरें; पण तो दयाळू आहे. तो उदार आहे, तो तुमची विपत्ति

थोरांचें हृदय.

ऐकून कळवळेल आणि चळेलच.

पांडुरंग. — तो असें बोलला? वास्तवीक?

गणोजी— महाराज, मी शपथ करितों हावी तर.

अंबा — नको नको, तूं खोटें बोलणार नाहींस, आमची खातरी आहे; सांग पुढें सगळी गोष्ट.

गणोजी — नंतर त्यानें माझे चेंडूसे आपले मांडीवर बसविले; आणि मला पुसतो, तुमचीं मुलें काय करीत असतात? मीं म्हटलें काय करितील? कोठें झाडाखालीं जाऊन फुलें जमा करून आणितात आणि त्यांचे तुरे करून विकतात, नाहीं त्यावेळेस काटक्या जमा करितात; तेंही नाहीं त्यावेळेस भीक मागतात. तो म्हणाला छी, छी, छी, हें ठीक नाहीं. यांत कांहीं जीव नाहीं. यांत तीं आळशी आणि स्वच्छंद मात्र होतील. तुम्ही मुलांस कांहीं तरी एखादा धंदा शिकवावा; आणि मुलीस कोठें चाकरीस ठेवावें.

अंबा— बाबा, आत्मारामानें याला नीट सांगितलें नव्हे?

गणोजी — मीं म्हटलें, खरेंच, पण ह्या असल्या चिंध्या

बाळमित्र.

आंगावर असतां त्यांस, मी कोणापाशीं नेऊं? माझे जवळ एक पंनास रुपये असते तर, मी त्यांस सेईस लाविलें असतें. येथें जवळच एक खत्री आहे, तो पोरें चाकरीस ठेवीत असतो; त्यास मीं वीस रुपये नजर दिले असतां तो बैंडूस घेईल, व एक रंगारीण आहे ती माझे चांपीस ठेवील; तिला अमळ चिरगुटें पांघरुणें करून सजिवलें असतां, मग माझें एकट्याचेंच राहिलें; त्याचा भार नाहीं. मी कोठेंही कोणाची चाकरी करून पोट भरीन; असा रिकामटवळ्यासारिखा इकडे तिकडे फिरणार नाहीं.

पांडुरंग॰— आणि त्यावर आत्मारामानें काय म्हटलें ?

गणोजी— त्यानें तें ऐकून मात्र घेतलें, आणि गेला, तो चौथे दिवशीं आला, आणि मला म्हणाला, तो खत्री कोठें राहातो? त्याकडे मला न्यां. मी त्यास त्याकडे नेलें; ते तो एकांतीं काय बोलले तें मला त्यानें सांगितलें नाहीं; मग मला म्हणाला कीं रंगारिणीकडे चला. मीं तिजकडे त्यास नेलें; तेथें त्यानें मला दरवाज्याशीं ठेवून तो आंत गेला, आणि

थोरांचें हृदय.

तिश कांहीं बोलला; तें ही मला त्यानें सांगितलें नाहीं. मग, आम्ही दोघे परत आलों. पांत्र संनास पावलें चालून तो उभा राहिला, आणि माझा हात धरून म्हणाला; माझ्या मित्रा, आतां तूं मुलांची कांहीं काळजी करूं नको; मीं त्यांची सोय केली. पुढें त्यानें मला एक दुकान दाखविलें, त्या दुकानदारास त्यानें अगोदरच पैसे देऊन ठेविले होते; तेथून त्यानें मला हा आंगरखा, पागोटें, आणि सरवलाद, अशीं देवविलीं; तीं हीं आतां माझे आंगावर प्रत्यक्ष आहेत; त्यांनीं मी मोठा मनुष्य दिसतों नाहीं वरं?

अंबा—(गहिंवरून) अगा माझ्या गुणाच्या, माझ्या भल्या आत्मारामा!

पांडुरंग.—(डोळे पुसतो) आतां मी समजलों घड्याळ कोठें गेलें तें.

गणोजी—इतकेंच नाहीं महाराज, तो, माझे मिजांत, माझे नकळत, पैसे घालीत होता, तो मीं धरिला, आणि म्हणालों तुझे उपकार मजवर पर्वताएवढे झाले आहेत, आतां मला आणखी पैसे नकोत. मग त्यास जो राग आला आहे, असा कधीं आ-

ला नसेल. तो मला म्हणाला, माझे मामानें तुजकरितां पैसे धाडले ते तूं घेत नाहींस, हें मामास कळलें तर तो काय म्हणेल? मग मी ते घेऊन तुम्हांकडे येऊं लागलों, तें पाहून तो मला म्हणाला, मामाची आज्ञा अशी आहे कीं, ह्यांतलें त्वां कांहीं कोणाला सांगूं नये; ह्यासाठीं हें तूं मामापाशीं जर बोललास तर तो फार रागावेल. मग मी आपले मनांत म्हटलें; आहाहा! पांडुरंगराव असे धर्मात्मा आहेत नव्हे! तर ह्यावरून मला दिसतें कीं, मी त्यांकडे गेलों असतां, ते मला माझे अपराध क्षमा करून पुनः चाकरीस ठेवितील. असें मीं मनांत आणिलें; पण तुम्हांपाशीं येऊं नये ह्याविषयीं त्यानें माझे पोटांत भय घातलें.

पांडुरंग० — आहारे माझ्या आत्मारामा! माझ्या जिवलगा आत्मारामा! तुझ्या ठायीं लहानपणापासून थोरपणा आणि उदारपणा मी पाहात आलों, ते अजून तसेच आहेत.

अंबा — तर शेवटीं तूं काय योजून येथें आलास?

गणोजी — मी आलों एवढ्यासाठीं; येथले लोकांचें

मला एक पत्र पाहिजे कीं, मी ह्या गांवचा खरा; आणि बेंडू हा माझा मुलगा खरा. असें पत्र दाखविल्यावांचून तो खत्री म्हणतो कीं, मी तुझे मुलास आपले स्वाधीन घेणार नाहीं; म्हणून मला येथें येणें पडलें. गांवांत शिरलों तों मला कोणीं सांगितलें कीं यशवंतरावास एक गाडीवान पाहिजे; तें एकून मला असें वाटलें कीं, आत्मारामाचे योगानें मला आतां प्रारब्धही अनुकूळ आहे. तो तसाच मी यशवंतरावाकडे गेलों, तों त्यांनीं सांगितलें कीं, तूं मागें कोणाजवळ होतास, त्यांचे हातचें आबरूपत्र आणिलें तर तुला ठेवीन. पाहिलें तों खंडेराव तर परलोकीं गेले, तेथें माझ्यानें जाववत नाहीं; म्हणून भीत भीत तुम्हांपाशीं आलों. मनांत कीं कदाचित् तुम्हीं मला आबरूपत्र दिलें नाहीं तरी, तुम्हीं आत्मारामाचे हातानें जे भजवर उपकार केले त्याविषयीं तुम्हांस बरें मागावें, आणि परत जावें.

पांडुरंग. — नाहीं, माझ्या भल्या गणोजी, तसें होणार नाहीं; आत्मारामानें जे तुजवर उपकार केले, त्यांत माझा अगदीं संबंध नाहीं. त्यानें आ-

पणास उघडें करून तुला झाकलें; त्यानें आपण उ-
पांशी राहून तुला तृप्त केलें. हें त्यानें पुण्यकर्म के-
लें, त्याचा वांटा मी कसा घेऊं? तुझे योगानें तो
ही माझ्या कृपेस पात्र झाला; हा त्यावर तुझाही
मोठा उपकार झाला. त्यानें त्यां आज केवढे सं-
कटांतून काढिलें! होय, आज जर तूं येथें आ-
ला नसतास, तर मीं त्याला अक्षयीं माझ्या दृष्टी-
वेगळें केलें असतें.

गणोजी— महाराज, आपण असें म्हणतां! तर मा-
झे सारिखा भाग्यवान् आज ह्या सृष्टींत कोणी ना-
हीं! काय! आत्मारामास मीं संकटांतून बाहेर का-
ढिलें, आम्ही परस्पर परस्परांस असे कामास आ-
लों! आहा! काय आनंदाचा दिवस आज!

पांडुरंग०— त्या घातक्या वाण्यानें माझें अंतःकरण
त्याविषयीं क्षोभविलें होतें. त्या लुच्चानें मला असें
फार वेळ ठकविलें. अतःपर मी त्याचा विश्वास क-
सा धरूं? धरणार नाहीं. पण मला शालागुरूचें न
वल वाटतें.

अंबा— कां बाबा? त्याला ही त्यानें असेंच ठकविलें
नसेल कशावरून?

पांडुरंग॰— पण तो मला लिहितो कीं, आत्माराम पळाला आहे! त्यानें निराश होऊन, आपले जिवास एकादें कांहीं केलें, किंवा तो एकादे संकटांत पडला तर कसें होईल?

गणोजी— घोडा! घोडा! एक घोडा मात्र द्यावा; मी त्यास परत आणितों. तो द्वीपांतरीं गेला असला तरी तेथून आणीन.

सावित्री— (मामाचा हात धरिते) माझे मामा, तूं त्याला क्षमा करिशील? तूं त्याला एक वेळ आपले पोटाशीं धरिशील?

पांडुरंग॰— जरी त्यानें आपलें सगळें विकलें असलें तरी; जरी तो जन्मला तसा नागवा मजपाशीं आला तरी, मी त्यास आतां अंतर देणार नाहीं. (सावित्री अंबास खूण करिते, आणि आपण धांवत बाहेर जाते.)

अंबा— बाबा, जर तो येथेंच कोठें असला तर?

पांडुरंग॰— काय, येथें? त्याला कोणीं पाहिलें? कोठं आहे तो? कोठें आहे तो?

गणोजी— आहा! येथें जर तो आहे! येथें जर तो आहे, तर मग काय! मग मी आनंदानें उडेन.

अंबा— बरें बाबा, तर तो तुझे दृष्टीस पडेल.

प्रवेश १५,

पांडुरंगराव, आत्माराम, अंबा, सावित्री, आणि गणोजी.

(आत्माराम दिवाणखान्यांत प्रवेश करून मामास साष्टांग नमस्कार घालितो. गणोजीचे पोटांत आनंद मावत नाहीं. सावित्री आणि अंबा आनंदाश्रु टाकितात.)

आत्माराम— (हात जोडून उभा राहून) आहा मामा! माझ्या पूज्या मामा! तूं माझे अपराध क्षमा करिशील?

पांडुरंग०— क्षमा करीन. तूं मला आतां सहस्त्र वांस्यांनीं अधिक आवडतोस. तुला क्षमा योग्य आहे. तूं मला अतःपर सोडून जाऊं नको.

आत्माराम— नाहीं मामा! कधीं जाणार नाहीं. (वळून गणोजीस पाहिलें आणि याचा हात ध-

थोरांचें हृदय

रितीं.) आहा! मामा! जर त्वां ह्या गरिबाचे आणि त्याचे मुलांचे हाल पाहिले असते! आणि जर ते सगळे तुजमुळें झाले असते! जसे मजमुळें झाले, तर तुला किती खेद होता!

गणोजी— नाहीं आत्मारामा, माझे हालांस मीच कारण. मीं तुला गाडीवर कां घ्यावें? मीं तुझे हातांत तापट घोड्यांच्या दोऱ्या कां द्याव्या? पण तुझे मारिले मुलास नाहीं कोण म्हणेल? जरी ती गाडी माझे आंगावरून भारधार जाती, तरी माझ्यानें तुला नाहीं असें म्हणवतेंना. तर आत्मारामा, आतां ह्याची खूण धर; आणि आजपासून मजकडे नाहीं ती आळ घेऊं नको. त्वां घेतली तर मी तुला नाहीं म्हणणार नाहीं. पण मग मी आपला प्राण ठेवणार नाहीं.

पांडुरंग०— आत्मारामा, त्वां आपलें पहाण्याळ, पुस्तकें, आणि मला वाटतें, चिरगुटेंही, विकलीं, हें मनाकां लिहिलें नाहीं? तुला ह्या वस्तांचा उपयोग मजत नाहीं. इतका तुजकडे वेडेपणा नव्हे?

आत्माराम— होय मामा, तें खरें; पण गणोजीचे कुटंबास एक क्षणभर ही मीं कष्टांत पा-

होयें तें मला महापातक दिसलें. आणिखीही त्यां रागावून गणोजीस हांकून दिलें होतें, म्हणून मला भय वाटलें कीं, त्यास सहाय होण्याविषयीं तूं मला मना करिशील; आणि जर मी तुझी आज्ञा मोडितों, तर मोठा टपक्यांत येतों.

पांडुरंग०— काय? तर त्वां माझी आज्ञा मोडिली असती?

आत्माराम— होय मामा, पण इतक्याविषयींच मात्र.

पांडुरंग० — माझे शूरा मुला, मला तुझा मुका घेऊं दे! असो; पण मला पत्र आलें आहे, त्यांतील एके गोष्टीविषयीं मला अझून संशय आहे, तितका माझा फेड. तूं रात्रीस बाहेर होतास तो कोठें होतास?

आत्माराम— मी गणोजीकरितां पैसे घेऊन गेलों होतों. आमचा गुरु त्या रात्रीस कोठें बाहेर गेला होता, म्हणून लवकरच दरवाजा लागेल, हें मला ठाऊक होतें. त्यासाठीं मी लवकर घरीं यावयास निघालों, तो अंधारांत वाट चुकलों.

सावित्री— अहारे भाऊ, तर मग तुझी अवस्था काय झाली; आणि तूं कोठें निजलास?

आत्माराम— मला वाटेंत एक खांपट आढळलें, ते-

धीरांचें हृदय.

थें दारीं एक फळ्याचा तुकडा होता, त्यावर नि-
जलों; तशी निद्रा मला कधीं आली नव्हती. गणो-
जीस सुखी करून माझे जिवास मोठें समाधान
झालें होतें.

अंबा— आये! काय दुष्ट पासू तरी! त्याला हे मग-
ळें ठाऊक, पण त्यानें आम्हांस कळविलें नाहीं

पांडुरंग०— या क्षणापासून मीं त्यास पाणी सोडिलें;
आतां तूं माझा—

आत्माराम— नाहीं मामा, असें करूं नको. दुसऱ्या-
स दुःखांत पाडून मी सुखी कसा होईन? आणि
मातश्यान तुझे पोटचे मुलास.

सावित्री—(त्याचा हात धरित) असले भावास मी
किती वाणूं? किती जिवाशीं धरूं?

पांडुरंग०— बरें तर; तो शाळेंत असेल, आणि तूं
मजपाशीं ऐस. मी तुला माझे हृदयांत ममत ठेवी-
न. तुला शिकवावयास गुरु पाहिजेत, ते हजार
कोसांवरून आणावयाचे झाले तरी आणीन.

गणोजी— (नमतो) माझे चांगले धन्या, तुम्ही प्रभि
मीं सदां सारिखी पाहिली.

पांडुरंग०—(त्याची पाठ थापटतो) गणोजी, तूं परा-

बंतराजापाशीं वचनानें गुंतला आहेस काय?

गणोजी— मी कसा गुंतूं? मला तुम्हांपासून रुखसत कोठें मिळाली आहे अझून?

पांडुरंग.— तुला रुखसत मिळणार नाहीं. माझी इच्छा आहे कीं, त्वां आणि आत्मारामानें एका ठिकाणीं असावें, आणि एकामेकांस मदत करावी. पण त्यास पुन: गादीवर येऊं देऊं नको हो. मी तुझे मुलांचाही सांभाळ करीन.

गणोजी— (आनंदाचा उभड येऊन डोळ्यांतून आसवें टाकितो आहे.) माझे धन्या! तूं खरेंच म्हणतोस? मी हें स्वप्न तर पाहात नाहीं? आहा! तर प्रथम मला घोडशाळेंत जाऊन माझे जुने मित्रांस भेटूं दे

(सर्व निघून जातात.)

जुना चाकर.

मुकुंदशेट आणि विठू.

विठू.— बाबा, तूं रामजीला काढशील तेव्हां त्याचे जागेवर ठेवावयाला मीं एक चांगला चाकर पाहिला आहे.

मुकुंद.— तुला ती कामगिरी कोणीं सांगितली बरें? मी त्यास काढणार हें कशावरून?

विठू— तर काय, तूं सदां त्या म्हातारड्यासच ठेवणार? त्यापेक्षां मला वाटतें कीं तरणा चाकर मोठा उपयोगी पडेल.

मुकुंद.— चांगले चाकरास कंटाळावें ही गोष्ट फार अनुचित! तूं त्यास म्हातारडा म्हणतां तुझे चित्तांत खाल्लें कसें नाहीं! तो माझे चाकरींत म्हातारा झाला; तुला त्यानें लाहानाचें मोठें केलें; तुला दुखणें येई तेव्हां तो तुझी फार काळजी वाही; तेणेंकरूनच तो लवकर म्हातारा झाला असें नाहीं कशावरून? ह्यावरून तूं पाहा कीं, त्यां त्याचे म्हातारपणाची थट्टा करावी ही किती कृतघ्नता! आणिखी हा तरी तुझा खचित निश्चय होतो कीं, तरणा चाकर त्यापेक्षां अधिक उपयोगीं पडेल? तर

त्याविषयीं एकादा निश्चय करावयास अजून तूं फार लाहान आहेस, हें तुझ्याहून जाणत्याचें काम आहे. एकादे दिवशीं मी तुझे अनुभवास आणून देईन कीं, आस्थापूर्वक चाकरी करण्याविषयीं, व धन्याचें हित पाहाण्याविषयीं, तरण्यापेक्षां म्हातारे चाकर फार उपयोगी असतात.

विठू — तूं म्हणतोस त्याअर्थी मी तें खरेंच मानितों. पण त्याचे केंस झडले आहेत, त्याला पाहिलें म्हणजे मला चिन्हच वाटतें, आणि हांसू येतें.

मुकुंद० — हें तुझे ठायीं कांहीं प्रतिष्ठित लक्षण नव्हे, मुला! मला वाटलें नव्हतें, कीं तूं असा अधम आहेस. तुला ठाऊक नाहीं, त्याला फार दिवस दुखणें लागून त्याचे केस गेले तें? त्याची थट्टा करावी ती ईश्वराची थट्टा, ज्यानें तो रोग मुळींच उत्पन्न केला.

विठू — पण तो नित्य कुरकुरतो, आणि दुर्मुखलेला असतो; दुसरे चाकरांसारिखा मौजी नव्हे.

मुकुंद० — वयामुळें त्याचे ठायीं ती भोटना आहे. पण तो कुरकुरेल कशाला? तो अठरा वीस वर्षांचे पोऱ्यासारिखा चपळ नाहीं म्हणून काय तो तुला आवडूं नये? अगा मुला, असें मनांत आणतांना तुझे

जुनाचाकर

अंगास शहारा यावा! ईश्वरें मला फार दिवस आयुष्य दिलें असतां, ह्या प्रमाणें तूं माझाही कंटाळा करशील नव्हे?

विठू — काय तुझा! नाहीं बाबा, मी असा द्वाड नाहीं.

मुकुंद० — तर रागजीचा कंटाळा करावा हा द्वाडपणा नव्हे? कांकीं तो म्हातारपणामुळें मागलेसारिखा चपळ नाहीं म्हणून?

विठू — बाबा, मी चुकलों, मला क्षमा करा. मला आतां फार खेद झाला कीं मीं—

मुकुंद० — तूं उगीच कां राहिलास? तुला खेद कां झाला तें सांग.

विठू — तो माझा अन्याय जर मीं तुला सांगितला, तर तूं मजवर फार रागें भरशील. आणि मला मारशील.

मुकुंद० — मुला, तूं जाणतोस, मला मारावयाची हौस नाहीं; मी तो उपाय तसेंच कारण पाहून एखादे वेळेस करितों. अन्याय झाला असतां मोठे ममतेनें, आणि चांगल्या उपदेश करून, मी तुला आणि तुझे बहिणीस मार्गावर आणितों. त्वां अन्याय काय केला आहे तो मला ठाऊक नाहीं, म्हणून तु-

असें मी पारिपत्य करणार नाहीं हें माझ्यानें निश्चूणं कबूल करवत नाहीं; तूं काय अशी चोरी सोडवून कबूल होणार? छी, हें चांगलें नव्हे. तुजवर माझी ममता किती आहे, हें तुला ठाऊकच आहे; तर तीवर विश्वास धरून, त्वां मजपाशीं कबूल व्हावें.

विठू— बरें बाबा, तर मी कबूल होतों, कीं मीं रामजीस "चोरटे म्हाताऱ्या" असें म्हटलें.

मुकुंद॰— काय? तुजपासून अशी गोष्ट झाली? त्या भल्ले मनुष्यासंगतीं कसें वागावें तें तूं इतकें विसरलास? आणि ते शब्द रामजीनें ऐकिले?

विठू— होय बाबा, म्हणूनच मला पश्चात्ताप होतो.

मुकुंद॰— पश्चात्ताप व्हावा हें चांगलें मुला; पण तोंडावर कोणास वाईट म्हटलें त्याचाच पश्चात्ताप व्हावा आणि पाठीमागें म्हटलें त्याचा होऊं नये, असें तुला वाटेल तर, वास्तवीक पाहातां दोन्ही अन्याय समान आहेत.

विठू— खरें बाबा, तोंडावर किंवा मागें मीं रामजीस असें म्हणूं नये; पण मीं तोंडावर म्हटलें म्हणून मला फारच खंती होते, कांकीं—

मुकुंद॰— तूं मजपुढें मन मोकळें करून कांहीं पुढें

जुनाचाकर.

सांगावयास इच्छितोस, असें मला वाटतें; चालूं दे; गोष्ट संपीव.

विठू — होय बाबा, जेव्हां मीं रामजीस चाईट म्हटलें, तेव्हां त्यानें डोळ्यांतून आंसवें टाकिलीं; आणि म्हणाला, मी एक तर म्हातारपणाचे कुंशानें पिडिलों आहें, त्यावर आणखी मला मुलांनीं त्रास द्यावे, काय प्रारब्ध!

मुकुंद० — गरीब बिचारा रामजी! मला वाटतें कीं, ती गोष्ट त्याचे जिव्हारीं लागली असावी. या वयांत त्याला पोरांनीं चाळवावें तें सोसणें फार कठीण आहे. पण ज्या मुलास त्यानें बाळपणापासून ममतेनें वागविलें, असें कीं, ते त्याचे उपकार कधीं फेडितां येणार नाहींत, त्या मुलानें त्यास असें दुखवावें, हें त्यास अतिदुःसह झालें असेल!

विठू — आहा बाबा, मी किती निंद्य म्हणावा! मी त्यापाशीं क्षमा मागेन. आणखी मी शपथ घेतों कीं, माझे कुडींत प्राण आहे, तोंपर्यंत मी त्यास पुनः कधीं दुखविणार नाहीं.

मुकुंद० — बरें मुला, म्हटल्याप्रमाणें वागलास तरच तुझा आजचा अपराध देव क्षमा करील; आणि

मी ही क्षमा करीन. आपण सगळे परस्वाधीन प्राणी आहों; कामक्रोधादिकांस वश होऊन एकादे वेळेस अनुचित कर्म करितो; पण त्याचें वारें निघून गेल्यावर आपणास पश्चात्ताप व्हावा, आणि गर्व सोडून झालेल्या अपराधाची आपण स्वच्छता करावी; आणि पुनः आपणापासून तसा न होऊं देण्याविषयीं आग्रह धरावा. पण तूं मला सांगकां, तुला रागनीस असें म्हणावयास कारण काय झालें? त्यानें तुझा कांहीं अन्याय केला होता?

विठू --- होय बाबा, त्यानें आपलेकडून जरी नसला केला तरी मला तसें वाटलें. मी आपला तोरफमला घेऊन खेळत होतों, तों त्याचे तोंडावर तीळ पाहून मी त्यावर नेम धरिलें; त्यावरून त्यानें मला म्हटलें "खबरदार विठू, नाहीं तर मी तुझे बाराम जाऊन सांगेन." त्यानें मला असें धमकाविलें त्यावरून मला फार राग आला, आणि मी त्याला शिवी दिली.

मुकुंद० — तर त्वां आपले कडून त्याला दाटून दुखविलें.

विठू -- तें मी नाहीं कसें म्हणूं?

जुना चाकर

मुकुंद० — तर तूं विशेष अपराधी. म्हणूनच त्यांचे डोळ्यांस पाणी आलें!

विठू — बरें तर बाबा, तूं आज्ञा देशील तर मी त्यांजपाशीं त्याकडे जाऊन क्षमा मागतों, तो ती देईपर्यंत मला चैन पडणार नाहीं.

मुकुंद० — होय मुला, असले कामास एकक्षण जाऊं देऊं नये. जा, जाऊन ये, मी येथें आहें. (विठू जातो आणि समाधान पावून परत येतो.)

विठू — बाबा, आतां माझें अंतःकरण मला स्वस्थता देतें. कांकीं, रामजीनें मला मनापासून क्षमा केली. आणि मला वाटतें कीं, मी अतःपर असा अन्याय करणार नाहीं.

मुकुंद० — ईश्वर तसें तुजकडून करवो; त्याचे कृपेवांचून तुझा कोणताही निश्चय पार पडणार नाहीं.

विठू — त्याची कृपा व्हावयास काय उपाय करावा?

मुकुंद० — तिजविषयीं तूं त्याची प्रार्थना कर, तो तुला ती नाहीं देणार असें होणार नाहीं.

विठू — मी ती मनापासून मागेन. पण बाबा, मीं दुसरें एक तुझे आज्ञेवांचून काम केलें आहे; कदाचित तुला त्याचा राग येईल..

मुकुंद०— काय तें, मुला?

विठू — त्वां मला कोरा रुपया दिला होता, तो मीं रामजीस दिला.

मुकुंद०— त्यासाठीं मी रागें कां भरेन? त्वां असलें काम स्वबुद्धीनें करावें, यांत मला समाधान आहे. तुला मी पैसे देतों, तितके तूं हावे असले तर खरच; ते तुझे. ते त्वां धर्ममार्गास खर्चले तर त्याहून दुसरें अधिक चांगलें कृत्य काय आहे? सांगितलें आहे कीं, आपण लाहानपणापासून धर्मकृत्याचा अभ्यास ठेवावा; पण तें धर्मकृत्य आपलें सामर्थ्य पाहून व्यवस्थेनें करावें, नाहीं तर धर्म तोच अधर्म होतो. पण रामजीचें आतां समाधान झालें ना?

विठू — त्याचे डोळ्यांतून आनंदाश्रू आले, ते मी पाहिले.

मुकुंद० — मी तुला त्याविषयीं शाबासकी देतों; माझे मुला. चांगले अंतःकरणाचे आहेत ते कोणासही व्यथा देत नाहींत. सर्वही सत्कर्में आपले अंतःकरणांत समाधान उत्पन्न करितात, पण परोपकार करण्यांत फारच समाधान आहे.

विठू — आहा! जर ईश्वरें कधीं मला सामर्थ्य दिलें,

जुनाचाकर.

तर मी आपले आसपासचे गरीब लोकांचे क्लेश दूर करीन.

मुकुंद॰— मी भगवंतापाशीं मागतों, कीं तोहा गुण मुजमध्यें दृढ करो; आणि तो आचरावयास तुला सामर्थ्य देवो.

विठू— तर मग मी सदां आजचे सारिखाच समाधान पावेन?

मुकुंद॰— हा इतका एकच आनंद कधीं विटत नाहीं. प्रथम तूं हा आपले घरचे मनुष्यांवर उपकार करून भोग. जर तुझे चाकर भले मनुष्य आहेत, तर तूं त्यांशीं बरेपणानें वागून त्यांची ममता आपणाकडे लावून घे. त्यांस कधीं मधीं देणगीही दे; जर तूं त्यांस घटे तेव्हां आणि प्रसन्नचित्तानें नी देशील तर ते तुझे दृढ मैत्र होतील.

विठू— पण बाबा, त्यांस रोजमुरा मिळतो नव्हे?

मुकुंद॰— तो त्यांचे चाकरीचा; त्यांत आपण कांहीं त्यांस अधिक केलें असें नाहीं. पण त्याशिवाय त्यांस कांहीं इनाम दिलें असतां, त्यांची ममता आपणावर जडते, आणि ते अधिक कामावर पडतात.

विठू— हें कसें तें मी चांगलें समजलों नाहीं.

बाळमित्र.

मुकुंद० — त्या रामजीचाच दृष्टांत देतों. त्याचें चाकरिचें मी त्यास अन्नवस्त्र रोजमुरा देतों. तें घेऊन त्यानें बोली केली आहे तितकी चाकरी केली म्हणजे तें फिटलें नव्हे? आतां तूं पाहा कीं तो घरांतली सर्व वस्तांची खबरदारी ठेवितो; दुसरे चाकरांची देखरेख करितो, तेणेंकरून माझा फार नफा होतो; हें तो माझे ममतेनें सर्व करितो, कांकीं मी त्याला वेतनाशिवाय आणखी देणगी देतों. तूं मोठा होशील तेव्हां, तूं ज्याचे त्याचे तोंडानें चाकरांची कागाळी ऐकशील, तर मी तुला खरेंच सांगतों कीं, हा अन्याय धनीलोकांचा आहे; ते त्यांस भय दाखवून वागवूं पाहातात; प्रीतीनें वागवीत नाहींत.

विठू — आतां मी पक्कें समजलों, आणि माझे आंगावर पडेल तेव्हां तूं सांगतोस तसेंच मी करीन, आणि तुझे उपदेशाप्रमाणें वागेन.

मुकुंद० — तसें केलें तर तुला त्यापासून संताप होणार नाहीं; माझे बापानें मला त्याविषयीं एक गोष्ट सांगितली होती, ती मी नित्य स्मरत असतों.

विठू — आहा बाबा, जर तुला श्रम होणार नाहीं, तर

जुनाचाकर.

मी, ती ऐकावयास इच्छितों.

मुकुंद॰— तूं मजकडे आपल्या अन्यायास कबूल झालास, आणि त्वां रामजीविषयीं उदारपणा दाखविला, हा तुझा भलेपणा पाहून मी संतोषानें ती गोष्ट तुला ऐकवितों. " दमाजीराव म्हणून कोणी सरदार होता, तो सरकारचाकरींत म्हातारा झाला, तेव्हां तो आपले इनामगांवावर येऊन राहिला. त्याची बायको मोठी पतिव्रता होती; व पांच मुलें, तीं आपले आईबापांचे आज्ञेंत नम्र होतीं. त्याचा थोरपणा, त्याचा मधुर स्वभाव, त्याचे घरांतील स्थातरीत पांहून त्या गांवचे सर्व लोक, व त्याचे ओळखीदेखी त्यास मानीत. असें तें स्वर्गी कुटुंब जो पाही त्याचा आत्मा समाधान पावे. उमेदवार माणसें त्याचे चाकरींत राहावयाची इच्छा करीत. त्याचा कोणी चाकर मेला असतां, किंवा गेला असतां, त्याचे जागेवर राहावयास उड्या पडत. ज्याचे चाकरांचे तोंडावर सर्वदा आनंदवृत्ति दिसावी, जसें कोणी म्हणेल कीं हे त्याचीं लेंकरें आहेत, चाकर नव्हेत. त्यानें आज्ञा कराव्या त्या नीतियुक्त जशा ज्याचे शक्तीस योग्य तशा कराव्या, ते-

णेंकरून कोणाचे मनांत कधीं त्याची अवज्ञा करावी अशी कल्पना आलीच नाहीं. त्याचे घरीं चाकरांत परस्पर भावांप्रमाणें गोडी होती. कधीं त्यांमध्यें चोऱ्याचाऱ्या झाली, तर धन्याची चाकरी अधिक कोण वजावतो, आणि त्याचे हितास अधिक कोण जपतो, त्याविषयीं मात्र व्हावी. जाधवरावशिंदे रमाजीचे जुने मित्र, तेही रमाजीसारिखे चाकरी सोडून आपले इनामगांवीं राहात होते; ते एके दिवशीं त्यांचे घरीं आले होते; तेव्हां गोष्टीवरून गोष्ट निघतां, जाधवरावांनीं गोष्ट काढिली कीं, "मी दुसरे सर्व गोष्टींत सुखी आहें, परंतु चाकरांविषयीं बेजार आहें; मला त्यांविषयीं जपतांना पुरे झालें. जो चाकर पाहावा तो आळशी, बेअदबी, आणि चाकरी चोर, आढळतो." रमाजी त्यांस म्हणाला, "तेवढ्याविषयीं मी सुखी आहें; आज दाहा वर्षें झालीं, मला असें स्मरत नाहीं कीं, मला कोणीं रंजीस केलें. मी त्यांविषयीं समाधान पावतों; आणि तेही मजविषयीं समाधान पावतात." जाधवराव म्हणाले, "असेल; पण असे विरळा आढळतील. त्यांस चांगलें ठेवण्याविषयीं, किंवा चांगलें कर-

जुना चाकर.

ण्याविषयीं, तुम्हांस कांहीं युक्ति ठाऊक असावी."
दमाजी म्हणाला " युक्ति सोपी आहे, ती पाहा तुम्हां-
स दाखवितों." असें म्हणून त्यानें एके पेटीकडे बो-
ट केलें." त्यास जाधवराव म्हणाले." मी समज-
लों नाहीं." त्यावर त्यानें कांहीं उत्तर न करितां पे-
टी उघडून दाखविली; तींत साहा खण होते. एक-
एकावर हें लिहिलें होतें,—" अधिकोत्तर खर्च,"
" माझा खासगत खर्च,"—"माझे घरकोचा;"—"
माझे मुलांचा;"—" चाकरांचा,"—" देणगीचा;"
दमाजी म्हणाला," मी आपले कुळांपासून एक
वर्षाचे रुपये आगाऊ वसूल करितों, त्यांचे साहा
वांटे करितों. पहिले खणांत वांटा घालतों तो अ-
कल्पित खर्चास ठेवितों, त्यास तसें प्रयोजन पड-
तें तेव्हांच हात लावितों. दुसऱ्यांत जो घालितों
तितक्यांत माझा जातीचा खर्च ठेवितों; तिसऱ्यां-
त कुटुंबाचे पोटाचा खर्च, चवथ्यांत माझे मुलां-
चा विद्याभ्यास इत्यादिकांचा खर्च; पांचव्यांत चा-
करांचा मुशारा; साहाव्यांत त्यांस किंवा दुसरे को-
णास देणगी, धर्मादाय, इत्यादिक खर्च. या शेव-
टले खणामुळें मला चाकरांपासून सुख आहे. मु-

शाळ्यांत ते बोलीप्रमाणें चाकरी करितात; पण त्यां ची बोली केली नाहीं अशीं कामें आहेत तीं ते देण गीचे लोभानें जीव लावून, आणि माझे अपेक्षां ही अधिक, करितात."

परशुराम आणि कृष्णी.

उन्हाळ्यांत एके दिवशीं, गोपाळराव ह्यांनीं आप लीं दोन मुलें, परशुराम आणि कृष्णी, ह्यांस कबूल केलें होतें कीं, मी तुम्हांस, आज संध्याकाळीं, आ पले बरोबर एक चांगला बाग गांवाबाहेर जवळ च आहे तो पाहावयास येईन. मग संध्याकाळ झाला तेव्हां तो माडीवर पोशाग करावयास गेला, मुलें, खालीं होतीं. परशुरामास आतां आपले द ष्टीस मोठी मौज पडेल म्हणून जो आनंद झाला, तो पोटांत मावेना. तो नाचूं उडूं लागला; इकडून तिकडे आणि तिकडून इकडे धूम खेपा घालित आहे, आणि मोठे तयारींत आहे, इतक्यांत बापा नें तेथें एक फुलझाडांची कुंडी आणून ठेविली

परशराम आणि कृष्णी

होती, त्या झाडाचें फुलास त्याचे शेल्याचा झपाटा लागून, तें डांगळीपासून मोडून पडलें. तें हातांत घेऊन कृष्णी त्यास म्हणते, अगा भाऊ! हें त्वां काय केलें? तिचे हातांत फूल होतें इतक्यांत गोपाळराव वरून खालीं आले. त्यांनीं रागें भरून कृष्णीस म्हटलें, मुली, मीं इतकें जपून हें फूल राखून ठेविलें होतें, कीं त्यापासून बीं प्राप्त व्हावें, तें त्वां असें तोडावें ना? ती कांपत कांपत म्हणाली, माझ्या बाबा, कृपा करून तूं मजवर रागाऊं नको! गोपाळराव अमळ थंड होऊन म्हणाले, मुली, मी रागें नाहीं भरलों, पण आतां आपण दुसऱ्याचे बागांत जाणार, तेथें ही तुला फुलें तोडावयाची अशीच इच्छा होईल, म्हणून मी तुला बाहेर नेत नाहीं; ह्याविषयीं तुला वांकडें वाटूं नये.

कृष्णी अधोमुख पाहूं लागली, आणि स्तब्ध उभी राहिली. तें पाहून परशरामाच्यानें उगीच राहवलें नाहीं. तो डोळ्यांत आसवें आणून बापापाशीं गेला, आणि म्हणतो, "बाबा, तो माझे ताईचा अन्याय नव्हे, तें फूल मीं मोडलें, म्हणून मला घरीं ठेव, आणि ताईस बरोबर ने."

बाळमित्र.

तीं मुलें अशीं नीतिवंत पाहून, आणि त्यांची परस्परांविषयीं ममता पाहून, गोपाळरावांस दया आली; त्यांनीं त्यांस पोटाशीं धरिलें, आणि म्हणाले, "तुम्हीं दोघेंही माझीं आवडतीं; दोघेंही मजबरोबर चला."

मग परशुरामास आणि रुक्मिणीस जो आनंद झाला तो काय सांगावा! तीं बापाबरोबर त्या बागांत गेलीं, त्यांत त्यांनीं नानाप्रकारचीं झाडें पाहिलीं. तेथें रुक्मिणी आणि परशुराम आपआपलीं चिरगुटें आटोपून बागांतून चालताहेत, हें पाहून गोपाळरावांस समाधान वाटलें. त्याचें जें फूल त्यांनीं नासलें तें असतें तर त्यापासून त्याला संतोष झाला असता खरा; परंतु त्याप्रसंगीं त्या बहिणभावांमध्यें परस्पर प्रीति, व त्यांचें शाहाणपण पाहून त्यास त्याहून सहस्रगुणित आनंद झाला.

हट्टी मुलगी.

अगा मुलांनो! ज्या तुम्हां कोणांस वाईट गुणाची खोड लागली असेल, त्या तुमचे सुखासाठीं मी ही पुढची गोष्ट सांगतों, तिजवरून तुमचे लक्षांत येईल कीं, एक वेळ जर मनाचा दृढ निश्चय केला तर, भलेती लागलेली खोड टाकावयाचें अवघड पडत नाहीं.

चंद्री म्हणून एक मुलगी होती, ती सात वर्षेंपर्यंत आपले आईबापांचा केवळ आनंद होती. त्यावयास आपल्या ज्ञानाचा उदय होऊं लागतो. आणि आपणांस बरें वाईट समजूं लागतें; पण चंद्रीविशयीं तें उलटें झालें. तिला जी एक द्वाड खोड लागली, तीस दृष्टांत एक कुत्र्यावांचून दुसरा कोणता मला दिसत नाहीं. जसें एकादें पिसाळलें कुत्रें पुरपुरतें, आणि ज्याचे त्याचे आंगावर पडून चावेच घ्यावयास जातें. कोणी चुकतांना तिचे खेळण्यास हात लावला, तर तिनें त्याकडे वकून डोळे वटारून पाहावें, आणि एक घटिकापर्यंत दांत ओंठ खावे. एकादे अन्यायासाठीं तिला कोणीं हकूच जर धमकाविलें तर तिनें लागलेंच उसळावें; हातपाय आपटावे; आणि रागानें आ-

बाळमित्र.

सपासचे पदार्थ भुईवर झोंकावे. तिचा बाप, ति-
ची आई, व घरचीं सगळीं माणसें, तिला कंटाळ-
लीं. कोणी आपणास जवळ उभें करीत नाहीं; आ-
ईबापही आपला तिरस्कार करितात, म्हणून तिला
एकादे वेळेस पश्चात्ताप होई, आणि ती डोळ्यांतू-
न आसवेंही गाळी; पण संवय पडतां पडतां म-
ग तिला तो खेद होईनासा झाला; आणि तिचा द्वा-
ड स्वभाव दिवसानुदिवस दृढ होत गेला. दिवाळीचे
एके दिवशीं तिनें आपले आईस एक भरलेली टो-
पली पदराखालीं झांकून खोलींत नेतांना पाहिलें;
तेव्हां ती तिचे मागून खोलींत घुसूं लागली; तों ति-
चे आईनें तिला ढकलून मागें सारिलें. तेसमयीं ति
ला ओफरें येऊन जो तिनें अनर्थ केला, आणि रा-
गानें दाराची फळी जी आपटली, त्यानें सगळें घर
दणदणलें. मग एक घटिका जाऊं देऊन तिचे आ-
ईनें तिला बलावून नेलें. तेसमयीं खोलींत जाऊ-
न तिला फार विस्मय झाला! जिकडे तिकडे दिवे
उजळले आहेत; आणि नानाप्रकारचीं चांगलीं चां-
गलीं खेळणीं खोलीभर मांडून ठेविलीं आहेत. अ-
सें पाहून ती चकित झाली; आनंदानें तिचे तोंडा-

हट्टी मुलगी.

थांटें एक शब्द निघेना. तिची आई तीस म्हणाली, "चंद्रू, इकडे ये, आणि ह्या चिठ्ठीवर काय लिहिलें आहे हें वाच." त्या खेळण्यांत एक चिठ्ठी होती, ती चंद्रीनें हातीं घेऊन वाचली, तों तींत मोठमोठाल्या अक्षरांनीं हें लिहिलें होतें, "हीं खेळणीं जी मुलगी चांगले गुण करिते तिजकरितां आहेत."

चंद्री लाजून खालीं पाहूं लागली; एक शब्द बोलेना. तिला तिचे आईनें विचारिलें, "कां मुली, हीं कोणासाठीं आहेत बरें?" ती डोळ्यांत आसवें आणून म्हणाली, "हीं माझेसाठीं नव्हत ये."

बरें तर, ती दुसरी चिठ्ठी आहे, पाहा, तींत कांहीं तुझें आहे का?

चंद्रीनें ती हातीं घेऊन वाचिली. "हीं त्या हट्टी मुलीकरितां आहेत. जिचे बुद्धीस आपले द्वाड गुण आले आहेत, आणि जी दुसरी दिवाळी येईपर्यंत ते नीट करण्यास इच्छिते." ती वाचून चंद्रीस रडें कोसळलें; तिनें आईचे गळ्यास मिठी मारिली, आणि म्हणते, "आम्ह चंग, ही मी! ही मी!" तेवेळीं आनंदीबाईसही गहिंवर आला,

कांहीं मुलीचे वाड गुण स्मरून व कांहीं तिचा पश्चात्ताप पाहून, कांहीं पळें जाऊं देऊन ती चंद्रीस म्हणते, "ये मुली, हीं तूं. त्यां बरे गुण धरण्याविषयीं निश्चय केला तो तुझा ईश्वर पार पाडो!"

चंद्री म्हणाली, "नाहीं यये, ह्या वेळेस हीं सगळीं पहिले चिठ्ठींतले मुलीचीं आहेत. तर आतां हीं असूं दे; जंवपर्यंत मी तशी होईन." हें उत्तर एकून आनंदीबाईस बहूत समाधान वाटलें. तिनें तीं सगळीं खेळणीं एका पेटींत घालून, तीस किल्ली करून, चंद्रीस म्हणाली, "मुली, ये ही किल्ली आपले स्वाधीन; आणि तुला जेव्हां वाटेल कीं आतां मी हीं घ्यावयास योग्य आहें, तेव्हां पेटी उघड."

ह्या गोष्टीस दोन महिने लोटले तोंपर्यंत चंद्रीस कधीं ओफरें आलें नाहीं. एके दिवशीं तिनें आईचे गळ्यांत हात घालून पुसलें, "यये, आतां ही पेटी उघडूं?" आनंदीबाईस प्रेमाश्रु येऊन ती तीस म्हणाली, "होय, माझे जिवा, उघड आतां. पण मलां आधीं सांग कीं त्वां आपला स्वभाव नीट करावयास काय उपाय केला बरें?" चंद्री म्हणा-

हट्टी मुलगी.

लीं, " त्याविषयीं मला मोठे प्रयास पडले; मी नित्य आपले मनांत ती गोष्ट घोकीं, पण सकाळीं संध्याकाळीं देवाची प्रार्थना करीं कीं, हे देवा, माझा निश्चय चळूं देऊं नको." तें ऐकून आनंदीबाईस किती आनंद झाला तो वर्णवत नाहीं. मग चंद्री त्या सर्व खेळण्यांची धनीण झाली, आणि आपले आईचा प्रेमा तिनें आपले कडे संपूर्ण ओढून घेतला.

एके दिवशीं आनंदीबाईकडे एक मुलगी आली होती, ती अशीच हट्टी होती; तिला समक्ष आनंदीबाईनें चंद्रीची गोष्ट सांगितली, ती ऐकून त्यामुळेंस पश्चात्ताप झाला, तेणेंकरून तिनें ही चंद्रीप्रमाणें आपले हट्ट गुण सोडावयाचा, आणि तीप्रमाणें सर्वांस आवडती व्हावयाचा निश्चय केला. तिलाही तसेंच फळ प्राप्त झालें. त्याप्रमाणें आपले आचरणानें चंद्रीनें दुसऱ्यांस बरे गुण लावले, तेणेंकरून ती अधिक सुखी झाली.

बाळमित्र.

आशाभंग.

एके दिवशीं, प्रातःकाळीं, अमृतराव बापाबरोबर माहिमास मौज मारावयासाठीं जावयास सजून तयार झाला होता. तेथें जावयाचें तें पूर्वी पंधरा दिवस त्याचे मनांत सर्वदा घोळत होतें. तो नित्यांत लवकर निजून उठत नसे, तो त्यादिवशीं कांबडे आरवणीं उठला, घरचे सगळ्या माणसांस उठविलें; गाडीवानास ताकीद केली, आणि आपण आंघोळ करून तयारींत आहे; इतक्यांत अकस्मात आकाश काळें झालें, अभ्रें दाट आलीं, मोठा वारा सुटला, त्यानें सर्व झाडें डोलूं लागलीं, आणि चोहींकडे धुळीनें दिशा धुंद झाल्या. अमृतराव क्षणक्षणां आंगण्यांत जाऊन आकाशाकडे पाही, फिरून माडीवर जाई. तो तीन तीन पायऱ्या उडे, आणि सोकाजी जो त्याचा बाप त्यास आशा देई कीं, बाबा, कांहीं चिंता नाहीं. हें आतां सगळें जिकडे तिकडे जिरेल. आणि दिशा निर्मळ होतील. मला वाटतें कीं आपण निघालों तरी चिंता नाहीं.

सोकाजीनें मुलाचीं भविष्यें ऐकून तसें केलें नाहीं तो म्हणाला, बाबा, अमळ वाट पाहिली पाहिजे;

आशाभंग.

इतकें म्हणतो आहे तों विजा कडकडूं लागल्या, आणि मोठा पाऊस कोसळला. तेव्हां अमृतरावास जो पस्तावा झाला तो सांगतां येईना. तो म्हणाला, जळो हा, आजच कशाला लागला! संध्याकाळचा प्रहर दिवसपर्यंत पाऊस पडून मग जिकडे तिकडे निरभ्र झालें, आणि ऊन पडलें, झाडें पानें सगळीं टवटवीत दिसूं लागलीं. मग अमृतराय बहुत दिक्क होऊन राहिला होता तो अमळ हुशारींत आलासा पाहून, बापानें त्यास महालक्ष्मीपर्यंत बाहेर फिरावयास नेलें. तेव्हां हवेची स्वच्छता पाहून, पक्ष्यांचे शब्द ऐकून, जिकडून तिकडून सुगंध येतो आहे तो घेऊन, त्याच्या हृदयास समाधान झालें. त्यास सोकाजी म्हणतो, पाऊस पडल्यानें सर्वत्र काय फेरफार झाला, तो त्वां पाहिलाना? कालच जिकडे तिकडे धुंद, कसें दिसत होतें? उष्मा काय होत होता? सर्व व्याकुळ कसें झालें होतें? आता इतकी जिकडे तिकडे टवटवी दिसावयास काय प्रयोजन बरें? अमृतराय म्हणाला, " आजचा पाऊस."

पाऊस भरून आला म्हणून सकाळीं मी चड-

फडत होता, त्यास ते शब्द उच्चारतां बहूत जारले, तो लज्जित झाला. तेव्हेळेस बापाचे लक्षांत आलें कीं, त्यास ही गोष्ट समजली कीं, जींत बहुतांचें कल्याण ती गोष्ट आपले अकल्याण होऊन ही झाली तरी चांगली. ती करावयाची आपलेल्यांव्यास जर आली तर मोठे होंसेनें करावी, चडफडूं नये.

अंतिक.[+]

नाटक एक अंकी.

पात्रें

श्रीपतराव राजा...	विजयी होऊन आपले राजधानीस आला आहे.
सगुणाबाई शिरकी...	सरपाग्याची स्त्री.
हरबाजी...	गाड्यांचा नाईक – हा तिचा वडील मुलगा.
शामराव...	अंतिक – तिचा धाकटा मुलगा.

+ अंतिक म्हणजे जवळचा चाकर.

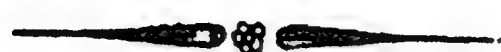
अंतिक.

दलपतराव. . . सरशिलेदार— तिचा भाऊ.

विद्याधरपंडित. . . . . . शाळागुरु.

संताजी. . . . . . . खिजमतगार.

स्थळ, राजाचा वाडा

प्रवेश १,

राजा आणि अंतिक.

(राजा आपले माहालांत पलंगावर निजला आहे; त्याचे बाहेरचे खोलींत अंतिक एके बांकावर निजला आहे.)

राजा— (पाहांटेस उठतो.) आहा! आज मला निद्राशी वाटली. हिला स्वस्थपणाचें सुख म्हणावें. येथें यांके नोबती यांचा उपद्रव नाहीं. (तो घड्याळ पाहातो) काय वीसच घटिका रात्र गेली?, नाहीं, अधिक असावी. मला वाटतें कीं मी व रा प्रहरावर निजलों. अंतिका! अरे अंतिका!

अंतिक — (अर्धा जागा उसकून बसतो. आणि पुनः पडतो.) औं! कोण हाक मारितें ? पतों.

राजा— तिकडे कोणी आहे कीं नाहीं रे? काय, कोणी बोलत नाहीं?

अंतिक— (कुशीस वळतो आणि जांभई देतो) आहा! काय झोंप लागली होती!

राजा— कोणी बोलताहेसें मी ऐकतों. कोण आहे तें? (तो दिवा फिरवितो आणि पुढें जाऊन अंतिकास पाहातो.) काय! हें मूल येथें एकटेंच! ह्यानें माझी चौकी करावी कीं मीं ह्याची? ह्या खिजमतगारांचे ज्ञानास काय म्हणावें?

अंतिक— (अर्धा जागा उठतो आणि डोळे चोळतो.) महाराज!

राजा— ऊठ ऊठ, मुला, तुझे घड्याळांत किती वाजले आहेत ते सांग; माझें बंद झालें

अंतिक— (बांकास धरून उभा राहातो, अर्धा निजेंतच आहे.) औं! काय महाराज?

राजा— (हंसतो) तूं अजून निजेंत आहेस? आहा! काय ध्यान! असें चित्र काढलें तर चमत्कारिक दिसेल. मुला, तुझे घड्याळांत किती वाजले ते सांगशील?

अंतिक— (डोळे चोळतो) घड्याळ, महाराज? मला

अंतिक.

क्षमा करावी; तें मजजवळ नाहीं.

राजा— तूं निर्जंत बोलतोस, कीं तुझे जवळ खरेंच घड्याळ नाहीं?

अंतिक— माझे जवळ घड्याळ कधींही नव्हतें.

राजा— नव्हतें? तुझे बापानें, तुला येथें घड्याळावांचून पाठविलें? तुझ्यासारिख्याजवळ तर घड्याळ जरूर असावें.

अंतिक— माझा बाबा, आहा! जर तो जिवंत असता—

राजा— तुला बाप नाहीं तर?

अंतिक— मी जन्मास आल्याचे आधींच तो मेला. मीं त्यास पाहिलें देखील नाहीं.

राजा— बाप नाहीं तर आणखी कोणी तुला वडील असावें, त्यानें किंवा तुझे आईनें तुला घड्याळ द्यावें.

अंतिक— माझी आई महाराज? आहा! ती तुम्हांस ठाऊक नाहीं! ती फार दरिद्रानें पिडली आहे; तिजजवळचें सगळें तिनें मजकरितां खर्च केलें; घड्याळ घ्यावयास तिजकडे पैसे नाहींत.

राजा— आणखी कोणी तुझे वडील आहे कीं नाहीं?

अंतिक— माझा मामा आहे, महाराज.

राजा— (हंसतो) विश्वांत फार मामे आहेत. पण, तुझे मामाचें नांव काय?

अंतिक— तो आपले हुजूरपागेवर असतो.

राजा— खरें, मला स्मरलें; त्यानेंच तुला मजपाशीं आणिलें होतें. आतां माझे मुला, तूं ही मेणवत्ती घे, आणि समोरचे खोलींत जा; तेथें दोन घड्याळें टांगलेलीं आहेत, आरशाचे दोहीं बाजूंस; त्यांतून उजवेकडून आण. खबरदार हो, मेणबत्तीची जोत फशास लावून घरपेटवशील नाहीं तर.— जलदी कर!

अंतिक— होय महाराज, (तो घड्याळ आणावयास जातो.)

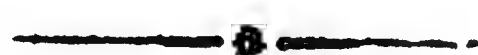
प्रवेश २,

राजा.

काय चांगलें मुलगें आहे! काय त्याचा सरळपणा! असा एखादे थोर मनुष्यांत असता, आणि

अंतिक.

तो मनुष्य जर माझा मित्र असता, तर काय पाहिजे होतें! पण हा नाहान फार, मुला याचा उपयोग नाहीं, मी याला याचे आईपाशीं पाठवितों.

प्रवेश ३.

राजा आणि अंतिक.

अंतिक — (एके हातांत मेणबत्ती, आणि दुसरे हातांत घड्याळ घेऊन.) महाराज तीन घटिका रात्र आहे.

राजा — तर! माझा तर्क खोटा नव्हे; आतां लवकर च उजाडेल. (अंतिकाकडून घड्याळ हातीं घेऊन.) पण, मी तुला आणावयास सांगितलें तें हें नव्हे; हेंच उजवेकडे होतें?

अंतिक — उजवेकडे हेंच होतें, महाराज.

राजा — बरें तर, हेंच जरी होतें तरीं, जर तुला आपलें हित समजतें, तर दुसरें आणितास; कांकीं हें हिरेजडित आहे, तुझेमारिखे मुलास वांळगावयास योग्य नाहीं; पण हें तूं लोभानें आणिलें

असशील, अथवा जे अधिक आशा करून सग-
ळेंच गमावितात, त्यांसारिखें करावयास गेला अस-
शील; मला खरेंच सांग.

अंतिक — महाराज काय बोलतात तें मी समजलों ना-
हीं.

राजा — तर मी समजावितों. डावें उजवें काय तें तुला
समजतें?

अंतिक — (फिरफिरून एके हाताकडे पाहून दुसरे हा-
ताकडे पाहातो.) डावें आणि उजवें, महाराज?

राजा — (त्याची पाठ थापटतो.) बरें मुला, तें असो;
जा, धांव, पहिल्यानें आपले मामास येथें बलावून
आण.

प्रवेश ४

राजा.

काय भलें! काय मनोहर मूल आहे हें! हें ही म-
ला दुसरें कारण होतें कीं, त्यास त्याचे कुटुंबांत पा-
ठवावें. कांकीं राजदरबार हें बद्धिभ्रष्ट व्हावयाची

अंतिक.

जागा; येथें राहून त्यानें विपडूं नये. खरेंच, मी त्यास त्याचे घरीं पाठवीन हें चागलें. पण जर त्याची आई फार दुर्बळ आहे, त्याचें संरक्षण करावयास समर्थ नाहीं, तर त्यानें कोठें जावें? मी प्रथम त्या गोष्टीचा शोध करितों; वरें, दलपतराव मला सर्व सांगतील.

प्रवेश ५

राजा आणि अंतिक.

अंतिक — (येऊन सांगतो) माझा मामा येतो आहे महाराजांपाशीं.

राजा — तूं असा कां? तूं गुंगलेला दिसतोस. तुला काय झोंप येते, मुला?

अंतिक — होय महाराज, येते आहे खरी अमळ.

राजा — तर जा मातक्यानें, आपले बांकावर नीज. मी तुझेसारिखा मुलगा होतों, तेवेळेस मला नीज किती गोड लागत होती, तें मला ठाऊक आहे. जा, स्वस्थ नीज; मी तुला आज्ञा देतों. (अंतिक

जाऊन बांकावर निजतो.)

प्रवेश ६.

राजा, दलपतराव, आणि अंतिक.

(अंतिक निजला आहे.)

दलपत० — महाराज, आपला सेवक आला आहे.

राजा — आंत या दलपतराव; कां, मीं तुम्हांकडे धाकटा बलायणीकरी पाठविला होता तो कसा आहे? तो माझे हुजूरचाकरीस उपयोगी आहेना?

दलपत० — (गाल खाजवितो) खरें महाराज, तो अमळ लाहान खरा.

राजा — अथवा घोड्यावर स्वार होऊन माझे कामगिरीस जावयास?

दलपत० — मग तो परत येईल कशास.

राजा — अथवा मजजवळ येथें रात्रीस चौकी करावयास?

दलपत० — (किंचित् हांसून) होय, जर महाराज जागे असणार नाहींत तर.

अंतिक

राजा —. तर पाहाकीं; मी. ह्या मुलास घेऊन काय करावें? कांहीं नाहीं, हें स्पष्ट दिसतें. तर अशा मुलास जें तुम्हीं मजपाशीं आणिलें, तें त्यानें माझी चाकरी करावी, ह्या अर्थावर आणिलें नाहीं; मी त्याचा भाग्योदय करावा ह्यासाठीं, आणिलें मला वाटतें. तुम्हीं सांगितलें कीं, ह्याचे भाईच्यानें ग्राम पाळवत नाहीं; ती काय इतकी दारिद्र्यानें पिडिली आहे?. खरेंच सांगा.

दलपत. — (छातीवर हात देऊन) होय महाराज, ह्यांत असत्याचा लेश नाहीं.

राजा — कोणत्या कारणामुळें बरें?

दलपत. — ह्या मागचे लढाईमुळें. ह्या लढाईंत कितीएक भाग्यवान झाले, कितीएक धुळीस मिळाले. ह्याचे आईचें काय जें होतें त्यांतलें कांहींच राहिलें नाहीं, लुटून, जाळून, पोळून, फोडून, तोडून सर्व गेलें. त्यावर आणखी तिला पंचाइती भांडावयाच्या लागल्या. कां तर लढाईच्या मागून त्या येतातच, जशी दुष्काळामागें जरीमरी. पण इतके गोष्टीनें मात्र ती दैववान आहे कीं, तिचीं मुलें मोठीं होऊं लागलीं आहेत. धाकटा हा, आपला अंतिक

आहे; व मोम्याची गाव्यांत असामी आहे. आतां ती आपले कसेही दिवस काढील.

राजा— महाविपत्तीनें काढील ह्यांत भ्रांत नाहीं.

दलपत०— खरें महाराज. (अमळ उदासीनपणानें) ती एका गांवढ्यांत जाऊन राहिली आहे; तेथें एकटीच असते. मी तिजकडे जात नाहीं. मी तिचा भाऊ, तिची विपत्ति माझ्यानें पाहावत नाहीं.

राजा— तुम्ही तिचे भाऊ प्रत्यक्ष?

दलपत०— होय महाराज, भाऊपणा देवीं आला आहे खरा.

राजा— (श्वास धिक्कारून) देवीं आला आहे! आणि तुम्ही तिला भेटावयास जात नाहीं? मी समजलों रावजी. तिची विपत्ति पाहून तुम्हांस लाज वाटेल, आणि कदाचित् तुमचे मनास वाईट वाटलें तर, तुम्हांवर कांहीं खर्च पडेल. (दलपतराव घाबरतात.) तुमचे बहिणीचें नांव काय?

दलपत०— सगुणाबाई शिरकी, महाराज.

राजा— (विचार करितो.) सगुणाबाई शिरकी! रणधीरराव शिरके आपले लष्करचे सरपागे होते नव्हे?

दलपत०— होय महाराज.

अंतिक

राजा.— ते पहिले लढाईंतच पडले नव्हे ?

दलपत.— खरें. ते ह्या मुलाचे बाप महाराज. बहूत सचवंटीचे मनुष्य; आणि मोठे शिपाई होते, ते हलुयास गेले तेव्हां जसें कोणी म्हणेल कीं, मेजवानीस जाताहेत. त्यांस मिंद्राची च्याती होती.

राजा— मला त्यांचें स्मरण चांगलें आहे; आणि मी इच्छितों कीं—

दलपत.— (जवळ जातो) महाराज काय इच्छितात?

राजा— त्यांचे बायकोशीं बोलावें.

दलपत.— तें आज्ञा झाली तर त्यासणी करितां येईल ती मस्कत शहरांत आहे.

राजा— ती येथें आहे? आणवा तिला; नवकर तिला येथें येऊंद्या; मी तिशीं बोलून तिचें मुलगें तिचे स्वाधीन करणार.

दलपत.— महाराज—

राजा— तुम्ही तें मला मांगूं नका; जा लवकर.

दलपत.— आज्ञा, महाराज (तो बाहेर जातो.)

बाळमित्र.

प्रवेश ७,

राजा आणि अंतिक.

(अंतिक निजलेला)

राजा— काय! तिची अशी दशा झाली! केवढा अनर्थ हा! या लढाईमुळें किती लोक विपत्तींत पडले असतील! इतकें बरें आहे कीं, मीं होऊन लढाई उद्भविली नाहीं. गत्यंतर नाहीं म्हणुन मला तरवार धरणें प्राप्त झालें. (तो उठतो आणि इकडून तिकडे फिरून अंतिकाचे बांकाकडे उभा राहातो.) गोडकर मुलगें! कसें स्वस्थ निजलें आहे! जसें कोणी म्हणेल, निद्रेस समाधि लागली आहे. हा आपले मनांत समजत असेल कीं, मी आपले आमाचे घरीं आहें; मला येथें कोणाची अडचण नाहीं. आहा! केवळ सरळ भाव तो हा! (पुन. फिरतो) याची आई! ती जर दलपतराचासारिखी असली तर मला तिचें कांहीं मनास आणावयास कारण नाहीं. पण प्रथम तिचें स्वरूप ओळखावयास मी तिला आधीं पुसून पाहीन; आणखी मग— मग मला काय कर्तव्य तें करीन. (तो बांकाशीं ओ-

अंतिक.

णवून मुलाकडे न्याहाळून पाहातो, तों त्याचे खि-
शांतून किंचित् बाहेर निघालेलें एक पत्र त्याचे दृ-
ष्टीस पडतें.) पण हें काय आहे? (तो पत्र घेऊन
उघडतो, आणि लिहिणाराचें नांव वाचतो, तों म-
गुणाबाईची सही पाहून ह्मणतो,) हें याचे आई-
नें पाठविलें आहे. मी वाचूं हें? कांकीं मी तिचें स्व-
रूप जाणावयास इच्छितों. तीं आपले लेंकराशीं कृ-
त्रिम करणार नाहीं; बरें, पाहूं या. (तो वाचतो)
" माझे परमप्रिया मुला"
" तुझे सारिखे मुलास एखीं पत्र लिहिणें अवघड.
परंतु त्वां मला पत्र लिहावयास आळस केला नाहीं;
आणि तेंही चांगलें नांव लिहिलें आहे. ही तुझी मजविषयीं
आस्था पाहून माझे प्रत्ययास आलें कीं, मजवर तु-
झी भक्ति आहे; ती पाहून मी तुझी उपकारी आहें.
तूं मला लिहितोस कीं, तुझे मामानें तुला राजेसाहे-
बांकडे प्रविष्ट केलें आहे; ते तुजवर लोभ करिता-
त; ते बहुत थोर, बहूत शांत आहेत; आणि तुझें
ही मन त्यांवर फार लोभवतें." (तो मुलाकडे पाहा-
तो.) काये, माझे गडया! त्वां असें आपले आ-
ईस लिहिलें होतें? तर तूं मजवर लोभ करितोस

म्हणून मी तुजवर करितें, ह्यांत कांहीं मी विशेष करीत नाहीं." माझे मुला, तूं त्याची कृपा संपादि तोस, ही गोष्ट चांगली करितोस; कांकीं त्यांचे साहित्यावांचून तुला ह्या लोकीं अन्यगति नाहीं. तुला बाप नाहीं; आणि जरी आई आहे, तरी त्यासाठीं तुझी उणी कींव करावी असें नाहीं. मीं तुझें संगोपन करावें हें देवानें माझे हातीं ठेविलें नाहीं. तें मला रात्रंदिवस बहूत व्यथा करितें. माझे सर्वा विपत्तींमध्यें ही माझी विपत्ति मोठी आहे. जेव्हां मी आपले एकटीकडे पाहातें, तेव्हां मला फार संकट वाटत नाहीं; पण जेव्हां तूं माझे मनांत येतोस, तेव्हां माझें हृदय फुटतें, आणि आसवें रपकत नाहींत." येथें बहूत कोमळपणा आणि चित्ताचा बहूत आर्द्रपणा दिसतो; ही चांगली आई आहे; अशीच जर चांगली बायको असली— पण ती कां नसावी? आहेच ह्यांत मला संशय नाहीं. "माझ्या लाडक्या, काय करूं; माझे इच्छेप्रमाणें तुला मी अभ्यास शिकवयाचे मार्गास लावावयास शकत नाहीं. मीं निरुपाय होऊन येथें एकांतवासीं पडलें आहें. पण इतकें करीन कीं, मी तुला ममतेनें आणि माझे मना

अंतिक.

पासून, वारंवार चांगला उपदेश करावयास चुकणार नाहीं, आणि जेव्हां माझे शब्द तुजकडे पोहोंचतील, तेव्हां ते तुला सन्मार्गच दाखवितील. तूं आजपर्यंत माझे मनाप्रमाणें वागलास, तर त्याची ही खूण, तूं हें माझें पत्र आपलेबरोबर नित्य बाळगीत जा. दुसरें मी तुला काय देऊं?" (अंतिकाकडे पाहातो.) हा आईचे आज्ञेंत वागतो हें त्यावरून सिद्ध होतें.— "तूं मजकडून जाऊं लागलास, ते वेळेस मीं तुला आपल्या आसवांनीं नाहाणून जो उपदेश केला होता, त्यास व तुझे स्वधर्मास त्वां चुकावें असा जेव्हां प्रसंग तुजवर पडेल, तेव्हां तूं हें पत्र स्मर; हें उघड; हें वाच; आणि मनांत आण कीं, माझी आई आहे, तिनें माझे आशेवर मात्र जीव धरिला आहे, आणि एकांतवासीं काळ काढीत आहे." तिनें माझे आशेवर मात्र काय? ह्याला दुसरा भाऊ नाहीं? "आणि विचार कर कीं, मी कुमार्गीं गेलों, असतां ती दुःखानें प्राण सोडील, मग असें होईल कीं, जें हृदय इहलोकींचे सगळे पदार्थांपेक्षां मला अधिक चाहात होतें, त्यास मीं करारीनें खोंचलें." ती खरें म्हणते, मूळ

द्दाड निघालें म्हणजे आईबापांस असेंच होतें. त्यानें बिघडावें असें हें स्थळ खरें. असें असतां ति- नें त्यास येथें कां पाठवावें बरें? "तुजविषयीं म- ला कोणतेही गोष्टीची शंका येऊन, किंवा तुजवर माझा अविश्वास होऊन, मी असें म्हणतें असें ना- हीं. तुझें आचरण पाहून माझी खातरी होते कीं, तुजपासून वांकडी गोष्ट कदापि व्हावयाची नाहीं. पण तुझे भावाचे गुणांनीं मला फार रडविलें; म- ला वाटतें कीं, तूं माझी काकळूत जाणून तसा मा- झे दुःखास कारण होणार नाहींस." असें आहे काय? त्याचा वडील भाऊ? गाडदी? त्याविषयीं मला आणखी चांगलें समजून घेतलें पाहिजे. "त्वां सदां माझी मर्यादा ठेविली; तुझें चरित पाहून म- ला आनंदाश्रु येतात, हें मी तुला खरेंच सांगतें; त- र मुला, त्वां असेंच चालावें, भलें व्हावें; मग तु- झी आई कशाही दरिद्रांत असो, कशी ही दुःखी असो, सर्व विपत्ति विसरेल." ही बायको थोर दि- सते; असें नसतें तर, विपत्तींत हिची बुद्धि नीच झाली असती; पण ती उंचावली आहे. ही सा- ध्वी आहे. "तुझे पत्रांचे शेवटीं तूं मला लिहितो

अंतिक.

मंडळीं, माझे वगैरेंच्या सर्वांस पडल्याळ आहेत. ह्यावरून मी जाणलें कीं, तुलाही एक असावें, पण तूं तितकेंच लिहून उगा राहिलास, हा तुझा संकोच पाहून मी आनंद पावलें. मी दैवहीन, म्हणून तुला एक पाठवावयास शकून नाहीं; मी दरिद्री हें तुला सर्व ठाऊक आहे, म्हणून मला क्षमा कर. कांहीं कामामुळें मला राजधानीस यावयाचें पडतें आहे; माझे जवळ थोडके पैसे आहेत ते वाटखर्चास पाहिजेत, तो खर्च अगत्याचा, नाहींतर कटका नाहीं. पण माझें वचन घेकीं, माझें चालिपर्यंत मी तुझी इच्छा पुरवीन, आणि जर तुला जें व्हावें तें यावयास मला सामर्थ्य नसलें तर मी तुला वरी बुद्धि देण्यास कधीं अंतर करणार नाहीं. पुनः त्वां लवकरच माझे दर्शीस पडावें अशी इच्छा करितें, हे आशीर्वाद." ह्या बायकोनें विपरीत असें असूं नये. मी हें पत्र घेऊन माझे बायकोस दाखवितों. पण नाहीं, हें ह्या मुलाचें धन; मी ह्याचें कसें हरण करूं? (तो पुनः तें पत्र त्याचे आंगरख्याचे खिशांत घालितो.) काय स्वस्थपणानें हा अजून निजला आहे! (मुलास हातीं धरितो.) मुला! ऊठऊठ

(अंतिक उठतो आणि कांहीं वेळ त्यांकडे पाहातो.) माझे जिवाची आण; हा मुलगा मनोहर आहे! चल माझे गड्या, आतां ऊठ, दारीं दिवस फार आला, ऊठ.

अंतिक— (हळूच उठतो.) होय महाराज.

राजा— तूं अझून निजेंतच आहेस? चल, माझे खोलींत जा; (तो जातो.) दिवे मालीव, आणि दार लावून घे— झालें? आतां जेथून घड्याळ आणिलें तेथें जा; इकडून, ह्या वाटेनें, लवकर; नीट जा, आणि तिकडू परत ये. कां आतां पुरता जागा झालासना?

अंतिक— होय, महाराज.

राजा— आतां सांग मला, तुला पत्र लिहितां येतें कीं?

अंतिक— होय महाराज, लिहावयास बसतों असतां लिहितों. मीं दोन लांब लांब पत्रें लिहिलीं आहेत.

राजा— आपले आईस लिहिलीं वाटतें?

अंतिक— (संतोषानें) होय महाराज. माझे आईस.

राजा— मी तिची गोष्ट बोलतों, तेव्हां तुझे डोळ्यांत आनंदाचा टवटवी दिसते, मुला; (एकीकडे दारिद्र-

दर्शनं असतांही, कांय त्यांची एकमेकांवर प्रीति!)
पण तुझी आई चांगली आहे?

अंतिक— आहा! महाराज! जर तुम्ही तिला ओळखीत असतां!

राजा— मी तिजशीं ओळख करीन; पण ती तुला कशी वाटते तें सांग.

अंतिक— ती अशी भली आहे, आणि अशी माझी माया करिते—

राजा— तर तिचे मुलगेही तिजसारिखे चांगले असावे. मी ऐकतों कीं, तुझा वडील भाऊ चांगला नाहीं. पण तूं—

अंतिक— (मान हालवितो) माझा भाऊ हरबाजी?

राजा— होय, मी ऐकतों कीं तो तुझे आईस फार कष्टी करितो; हें खरें?

अंतिक— आहा महाराज, मला तें बोलतां येत नाहीं. जर जमातदारांचे कानावर गोष्ट गेली तर, ते मोठे तिरसट आहेत.—

राजा— मी तुला वचन देतों, त्याळी ह्यांतलें कांहीं समजूं देणार नाहीं. बोल तूं सर्व; काय आहे तें. तुझे भावानें काय केलें?

अंतिक — त्यानें पुष्कळ ग्राईट चाळे केले. ते सगळे मला ठाऊक नाहींत; पण माझी आई त्यावर फार रागावली होती, तें मला ठाऊक आहे; त्याची आबरू झांकावी म्हणून ती फार खराबींत आली (तो राजाजवळ जातो आणि हळूच बोलतो.) ती म्हणाली कीं, तितक्याकरितां नसतें, तर तो केव्हांच चाकरींतून हांकून दिला असता.

राजा — हांकून दिला असता? कशाकरितां?

अंतिक — आहा, महाराज, माझ्यानें तें सांगवत नाहीं.

राजा — काय मला?

अंतिक — तिनें मला देखील समजूं दिलें नाहीं.

राजा — (हंसतो) तें तिनें नीट केलें. पण त्यां आपणाकरितां कधीं घड्याळाविषयीं आईस लिहिलें होतें?

अंतिक — एकच वेळ.

राजा — तेव्हां ती तुजवर रागें भरली नव्हे?

अंतिक — नाहीं, नाहीं, महाराज, तिनें मला उलटें लिहिलें कीं, मी कसें ही करून माझें सामर्थ्य चालेपर्यंत, तुजकरितां एक विकत घेईन. तिला मीं लिहिलें म्हणून त्याची मला रंजी होते आतां; कांकीं तिनें

अंतिक.

पोट भरावयाची भ्रांत आहे. तिची अवस्था पाहून मी फार दुःखी आहें.

राजा— त्वां दुःखी असावेंच. चांगले लेंकानें आईवर खर्च घालूं नये. त्यानें तिला साहित्य करावें; हा त्याचा स्वधर्म होय. घडयाळाचीच गोष्ट आहे तर तुला तें कोणीही देईल. (तो पैशांची पिशवी बाहेर काढितो.) धर, घे, ह्या बारा मोहरा; ह्या मीं तुला इनाम केल्या, तुझा हात कर पुढें.

अंतिक— (हात पुढें करितो, राजा त्याजवर मोहरा मोजून घालितो.) महाराज, ह्या काय मला?

राजा— होय तुलाच, पण खरें सांग, तूं ह्यांचें काय करशील?

अंतिक— इतक्यांचें घडयाळ येईल नव्हे?

राजा— येईल पण चांगलें. पण तुला घडयाळाचें अगत्यच नाहीं; येथें तीं पुष्कळ आहेत. (अंतिक आशाभरीत त्याकडे पाहातो.) मीं तुझे जागीं असतों तर ह्या पैशांचा मी कांहीं चांगला उपयोग करितों. असो, तुझे मर्जीस येईल तें तूं कर. मी जातों नित्यकृत्यास: पण परत येईंतों तूं येथेंच ऐस. (राजा चालूं लागतो.)

अंतिक — (त्यास हाक मारितो.) महाराज!

राजा — कां? तुला काय पाहिजे?

अंतिक — माझी आई शहरांत आली असावी. ती आज सकाळीं येणार होती. मी तिला भेटून येऊं? (फुसलावितो) महाराज मला रजा देतील?

राजा — नाहीं मुला, कांहीं प्रयोजन नाहीं; तुझी आई तुजकडे येईल, तुला ती येथेंच भेटेल; अमळ धीर धर (तो जातो.)

प्रवेश ८.

अंतिक.

ती येथें येईल? ती मला येथेंच भेटेल? ह्याचें कारण काय बरें असेल? असो काय असेल तें; मला भेटीशीं कारण. एक, दोन, तीन, चार, (मोहरा मोजतो.) बारा मोहरा! घड्याळ घ्यावयास! काय मी दैववान्! मला वाटतें कीं, तें ह्यावेळेस माझे हातांत आहे, टुण टुण वाजतें तें मला ऐकूं येतें; मी त्यास किल्ली फिरवितों आहे पण राजानें सां-

अंतिक

गितलें कीं, मी तुझे जागीं असतों तर ह्या पैशांचा कांहीं चांगला उपयोग करितों, ह्याचा काय बरें अर्थ असेल? तो काय करता? होय! त्यांकडे घड्याळांची वाण नाहीं, म्हणून त्याला त्याची नवाई वाटत नाहीं. बरें, पण त्यानें मला आणखी ही सांगितलें कीं, चांगले लेंकानें आईस साहित्य करावें. निश्चांन, त्यानें हें आमचे प्रकरणींच म्हटलें. इतक्या मोहरा माझे आईकडे असल्या तर, तिला फार उपयोगीं पडतील नव्हे? (तो दोहों हातांत चेपून मोहरा उराशीं नेतो.) घड्याळ घेऊं कीं आईस देऊं? नाहीं, घड्याळच घ्यावें; तर आईकडेही पाहावें! आणि अशा ममताळू आईकडे तर, अगत्यानें! तिनें काल मला पत्र पाठविलें त्यांत ती लिहिते कीं, मोठे विपत्तींत आहें. तिला हे पैसे दिले असतां काय आनंद होईल! एकदांच तिचें संकट दूर होईल! तर काय मी हे तिजकरितां आपणास नाहींसे करूं? (निश्चय करितो.) होय, त्यां करावेच. पण ती आतां लवकर आली तर बरें; नाहीं तर माझी बुद्धि एखादी फिरेल. मला घड्याळाच्या ही ध्यास आहे! चुप

चुप्, कोणी येतें आहे.

प्रवेश १,

सगुणाबाई, दलपतराव, आणि अंतिक

अंतिक— (आईस भेटावयास धांवतो.) काय! तूं, माझे वये!

सगु०— (मुलाकडे लक्ष्य न देतां संभ्रांत आसपास पाहाते.) मला समजत नाहीं; पण मी मोठी चिंतेंत आहें, भाऊ. राजेसाहेबांनीं मला कां बोलाविलें असेल बरें?

दलपत०— हा मुलगा पाहा; त्यास ते तुझे स्वाधीन करणार. (ती साश्चर्य सचिंत मुलाकडे पाहाते, तो आनंदानें तिच्या गळ्यास झोंबतो.) पाहिल्या अर्थीं त्याला येथें आणणें हा वेडेपणा; राजांनीं त्यास काय करावें? दुसरीं मुलें वाढतील आणि रोजगारास चढतील; पण हें (अनादरानें) असें खुजट पोर आहे कीं, कोणतेही उपयोगीं पडावें नलगे. हा तुझें दुःखानें दूध प्याला आहे, म्हणून असा झाला म-

अंतिक.

ला वाटतें. हें झाड मुळासच रोगटलें; त्याला शक्ति याची नलगे, हा वादाधा नलगे.

सगु०.— (खेद पावून.) आहा, भाऊ! दैव माझें!

दलप०— तर, राजेसाहेबांकडे तूं त्याविषयीं प्रार्थना करूं नकोहो; करून फळ नाहीं. वडिलाकरितां दांवें तर कांहीं बोल; तो कांहीं तरी मनुष्यसा दिसतो.

सगु०— वडिलाविषयीं?

दलप०— होय, त्यालाही बलावूं पाठविलें आहे.

सगु० — भाऊ, तूं मला भय घालितोस. त्याचे गुण राजेसाहेबांस समजले?

दलप०— (अनास्थेनें) असतील, कां नसमजावे? (नाक मुरडतो, आणि उदासीनपणा दाखवितो.) त्यानें लोकांची उचापत फार काढिली आहे; आणि त्यास कांहीं दिवशीं लश्करांतून पळून जावें लागेल, किंवा बंदीखान्यांत बसावें लागेल. हें राजास समजलें तर कसें होईल? आणि हें सगळें येणार मजवर— (तापून.) तूं पाहा कीं, माझी भलाईच मला नडते आहे; आणि मलां वाटतें कीं, त्यांकरितां मला पाहा ण्यांत जावयाचें पडेल. मी तुझे पोरांचे ग्वटल्यांत पडलों नसतों तर बरें होतें. असो, पण अनंतःपर पड-

णार नाहीं. (तो चडफडत चडफडत पुढें जातो मा-
गें येतो.) नाहीं, माझे कुडींत प्राण आहेपर्यंत मी
अतःपर तुझे पोरांचें नांव घेणार नाहीं.

(तो जातो.)

प्रवेश १०,

सगुणाबाई आणि अंतिक.

अंतिक — (तिला चिंतेंत पाहून) मामाचा सदा तापट स्वभाव, बोलूंदे त्याला बये, तूं कांहीं चिंता करूं नको.

सगु॰ — तूं उगीच ऐस मुला, तुला समजत नाहीं.

अंतिक — ओहो! मला मामापेक्षां अधिक समजतें. तो म्हणतो तसे राजेसाहेब नाहींत, ते कोणास उपद्रव करावयाचे नाहींत. त्याचा दाखला हा पाहा; पाहा लागलाच. (हातांतल्या बारा मोहरा दाखवितो.) पाहा ह्या सगळ्या त्यांनीं मला दिल्या.

सगु॰ — (आश्चर्य पावून,) राजेसाहेबांनीं? असें कसें होईल?

अंतिक.

अंतिक— त्यांनीं एका मोठ्या पिशवींतून काढिल्या. ती सगळी मोहरांनीं भरली होती; आणि तूं यावयाचे अगोदर नुकत्याच मला दिल्या. आई, जर त्यांची इच्छा झाली, जर त्यांची कृपादृष्टि झाली, तर मग काय! ते मातबर आहेत; आपणांस अमर करून सोडतील.

सगु०— पण हें कसें झालें? मला समजत नाहीं. त्यांनीं कांहीं योजून दिल्या असतील.

अंतिक— ह्यांत भ्यांत काय? त्यांचें घड्याळ बंद झालें होतें; ते काल सगळा दिवस शिकारीस गेले होते; ते त्यास किल्ली यावयास विसरले; आणि आज प्रातःकाळीं (तो खोलीकडे जातो आणि दार उघडितो.) ती पहा, ती जागा. राजेसाहेबांची निजावयाची; त्यांनीं मला तेथें बोलाविलें, आणि म्हटलें, "मुला, तुझे घड्याळांत किती रात्र राहिली आहे तें पाहा," माझेजवळ घड्याळ नव्हतें.—

सगु०— म्हणून त्यांनीं तुला हे पैसे दिले?

अंतिक— होय; त्यांनीं घड्याळ विकत घ्यावयास दिले. (फिरून मोहरा दाखवितो.) ह्या बघ बारा मोहरा.

सगु०— मजकडे पाहातोस काय? मी तुझें खरें मानणार नाहीं.

अंतिक— कां? पण मला घडयाळाची उतावीळ नाहीं; तें मीं कधींही घेतलें तरी कामास येईल. (आईचा हात घेतो.) तूं घे ह्या बये, आपले जवळ ठेव.

सगु०— (हुंदका येऊन) काय! माझ्या जिवा, असें आहे!

अंतिक— बये, तूं सदा रडतेस, तें मला वाईट वाटतें. आहा! मजपाशीं पुष्कळ पैसे असते तर बरें होतें! मग मी तुला कधीं रडूं देतों ना. सगळे, होय, दमडीनदमडी मी तुझे स्वाधीन करितों.

सगु०— (त्यावर झेंपते.) काय तूं तसें करितास? खरेंच?

अंतिक— तुला संतोषांत पाहून मला फार आनंद होतो.

सगु०— (त्याचा मुका घेते.) तुझी वासना पाहून, मुला, मी सुखी झालें. राजेसाहेबांनीं आपली सगळी दौलत जरी मला दिली, तरी ह्या वेळचे आनंदाचें मोल होणार नाहीं.— मुला, तुला अनुभव नाहीं; मजसारिखी हीनभाग्याची आई आहे तिला, मुला·

अंतिक.

ची आपलेविषयीं करुणा पाहून, किती समाधान होतें तें!

अंतिक — (तो तिचा हात फिरून धरितो.) तूं हे पैसे घे, पण मी तुला विनंती करितों कीं, नाहीं म्हणूं नको —

सगु० — होय मुला, मी घेतें. आणि तूं येथें असतां तुला गरज आहे, म्हणून मी तुला द्यावें —

अंतिक — मला काय तूं ह्यांचें घड्याळ घेणार?

सगु० — तूं राजेसाहेबांपाशीं आहेस; तुजजवळ एक असावें.

अंतिक — मला त्याची कांहीं गरज नाहीं. राजेसाहेबां चे दूर खोलींत घड्याळें आहेत. त्यांनीं मला स्वतां सांगितलें कीं, घड्याळावांचून तुझें कांहीं अडणार नाहीं.

सगु० — पण त्यांनीं तुला घड्याळाकरितां पैसे दिले नव्हेत?

अंतिक — असें ते बोलले, इतकेंच.

सगु० — तर मला दिसतें, तूं मला ठकवितोस; तूं माझे ममतेमुळें एकादी लबाडी करीत असशील.

अंतिक — लबाडी! तर तुला माझें खरें वाटत नाहीं?

' ह्यावेळेस येथें राजेसाहेब असते, तर तुझा समज- लें असतें. आहा! ते लवकर येतील तर बरें. (मा- गें फिरून पाहातो.) हे, तेच स्वतां आले. आतां पा- हा बरें. —

प्रवेश ११,

राजा, सगुणाबाई, आणि अंतिक.

अंतिक — (राजाचे समोर जातो.) बरें, हें खरें कीं नाहीं, महाराज? तुम्हीं मला बारा मोहरा दिल्या? पहिल्यानें घड्याळ घ्यावयास?

राजा — होय, माझे लाहाने माणसा.

अंतिक — आणि मग, तुला घड्याळावांचून अडचण नाहीं, हें ही तुम्हीं नाहीं सांगितलें?

राजा — तेंही खरेंच.

अंतिक — (लागलाच आईकडे फिरून.) पाहा बये, आतां कसें?

सगु॰ — (घाबरी होऊन) महाराज, हें मुलगें अज्ञान;

अंतिक.

सुरळभांवानें बोलतें. मर्यादा कशी ठेवावी तें ह्यास समजत नाहीं, ह्याची क्षमा असावी.

राजा— क्षमा! वाई, मला सरळपणा फार आवडतो; असा सर्वांस असता तर काय नव्हतें. वास्तवीक असेंच सर्व असावे. मुला, मला वाटतें तुझे आईस तुझें खरें वाटलें नाहीं?

अंतिक— (अमळ सचिंत) नाहीं, महाराज, पहिल्यानें तिला खरें वाटलें नाहीं; मी तिला मोहरा देत असतां ती घेईना.

राजा— ती घेईना, हें त्वां काय म्हटलें? तर काय तुझे दृष्टींत माझें बक्षीस हलकें दिसलें, म्हणून तूं दुसऱ्यास देऊं लागलास? असें होणार नाहीं.

अंतिक— (कांचावतो.) महाराज.—

राजा— मला जर असें आधीं समजतें तर मी तुला देतोंना. खरेंच सांग, त्वां असें केलें काय?

अंतिक— (आईकडे बोट करितो.) आहा, महाराज; माझी आई फार गरीब आहे!

राजा— (त्याची हनुवटी धरितो.) भले बाळा! तर त्वां आपले गरीब आईची कींव जाणून घडयाळाची आशा सोडिली? तिला साहित्य करून घडयाळ

गमावणें, हें तुला फार अवघड पडलें असेल नव्हे ?

(तो आपलें घड्याळ बाहेर काढितो.) हें घे; ह्या वेळेस हें एकच जरी मजकडे असतें, तरी मीं तुला दिलें असतें.

अंतिक— (आनंदानें घेतो.) आहा! महाराज! पण हें चालतें आहे ना?

राजा— भिऊं नको, चांगलें चालतें. (अंतिक आईकडे धांवतो तें दाखवावयास.) शाबास मुला, मी तुला दिलें होतें त्याचें त्वां चांगलें सार्थक्य केलें. (त्यास मोहरांची पिशवी देतो.) ही घे, हींत शंभर मोहरा आहेत; ह्या मीं तुला बक्षीस केल्या

अंतिक— (त्यांकडे साश्चर्य पाहातो.) महाराज, हें काय!

राजा— तूं अनमान करितोस? घे ह्या

अंतिक— काय, सगळी पिशवी! (परत द्यावयास करितो.) महाराज, हें फार आहे.

राजा— होय, तुला फार खरेंच. पण मी ह्यासाठीं देतों कीं, त्वां ह्यांचा चांगला उपयोग करावा. बरें ह्याचा बहूत उपयोग कोणास आहे?

अंतिक— बहूत उपयोग कोणास आहे? (तो राजाकडे आणि आईकडे पाळीपाळीनें पाहातो.) ह्या

अंतिक.

घे आई, तुला

सगु० — (राजापुढें येते.), महाराजांचा मजवर फार—

राजा — उपकार मानावयाचें कांहीं कारण नाहीं, हें मीं थोडें दिलें, मला वाटतें कीं, इतक्यांत तुमचें संकट दूर होणार नाहीं. पण, बाई (मुलाकडे हांत करितो.) हा मुलगा माझे चाकरीस फार लाहान आहे, माझे उपयोगीं नाहीं, म्हणून मी त्यास परत करितों; त्याचें तुम्हांला वाईट वाटूं नये. कां, तुम्हीं बोलत नाहीं?

सगु० — महाराजांनीं क्षमा करावी:—

राजा — काय?

सगु० — माझें दरिद्र पाहून मला लज्जा होते; त्याला मी परत नेऊन काय करूं? मला त्याचें पोषण कसें होईल? मी त्यावर आशा फार धरिली होती. आतां मी पुनः भव जालांत पडलें. मी आतां प्राणधारण कसें करीन? (रडूं आटोपते.) हा फार लाहान; त्यास बाप नाहीं; पुढें त्याचा परिणाम, कसा होईल? महाराज, मी अल्पबुद्धि, बोललें त्याची क्षमा असावी.

अंतिक — (रंजीस होऊन राजाचा हात धरितो.) महाराज, बघे रडते.

राजा— तूं आपले आईपाशीं राहातोसना?.

अंतिक.—(आर्जवानें.) महाराज, तर आपण मला घु रीं लावून देतां?

राजा— तूं जावयास राजी नाहींस? बरें तर, बाई, अ- सूया त्याला मजकडे. पण येथें राहून त्याचें कसें हो- ईल? हा कदाचित् बिघडेल; असो; पण त्याचें म- ला भय वाटत नाहीं.

सगु॰— हा बिघडेल! (मुलाकडे डोळे लावित.) हा बि- घडेल, आपण म्हणतां महाराज!

राजा— नाहीं? हा बिघडणार नाहीं?

सगु॰—(सभय) महाराज, मी आपला अभिप्राय चां- गला समजलें नाहीं, म्हणून माझे निर्भीडतेची क्षमा असावी.

राजा— माझा अभिप्राय असा कीं, माझे दुसरे अंतिक आहेत, त्यांचे गुण चांगले नाहींत; हा त्यांचे सो- बतीनें बिघडूं शके. पण अनुभवून पाहूं या—

सगु॰—(मुलाचा हात धरिते.) नाहीं महाराज, हा त- सा नाहीं.

राजा— पण पाहा; त्याचा दूरवर विचार करा—

सगु॰— त्याविषयीं मला भ्रांतच नाहीं. त्याला कोठेंही

अंतिक

असूया.

राजा— पण विद्याभ्यासायांचून ह्याचें कसें होईल?

सगु॰— भगवान् काय करील तें खरें; त्याला शरण आहें. जर हा परिश्रम करून उदयास येणार नाहीं, तर मजुरी करील, दरिद्र भोगील; पण ह्यानें दुराचरणी मात्र होऊं नये, इतकी माझी इच्छा आहे.

राजा— बाई, तुमचा थोरपणा पाहून मला संतोष झाला. तुम्हांस सर्व गोष्टीनें साहित्य करावें, हें मला योग्य आहे. (मोठे आवडीनें) तुमची काय इच्छा आहे? कोणत्या गोष्टीनें मी तुमचें प्रिय करीन? मोकळें मन करून बोला. मी तुमचा मित्र आहें, शंकूं नका.

सगु॰— (सद्गदित होऊन.) मी तुमची कशी उतराई होईन?

राजा— तुमची अवस्था काय आहे? तुमची मालमत्ता काय आहे तें मला सर्व सांगा.

सगु॰— माझी मालमत्ता जी आहे ती आतां माझी नव्हे.

राजा— तर मला वाटतें तुम्हांवर फार कर्ज आहे. सरकारांत तुमची कांहीं पंचाईत चालली आहे, असें मी ऐकतों; त्याचें कसें काय आहे?

सगु॰ — महाराज, एक कज्जा माझे इनाम गांवाचा आहे, तो केव्हांच चुकावा; पण मजकडे पैका नाहीं, मला कोणाचा आश्रय नाहीं. तो घरांत समजावा म्हणून मी आलें होतें, पण तसें होत नाहीं.

राजा — बरें तर तें कांहीं वाईट झालें नाहीं, तुमचा इनसाफ आतां वाजवी होईल; माझें वचन घ्या. आणखी मी तुम्हांस एक हजार रुपयांचें स्वास्थ्य करून देतों. मला वाटतें कीं, मग तुमच्या सर्व अडचणी दूर होतील.

सगु॰ — (लोटांगण घालिते.) मज हतभाग्येवर इतकी कृपा!

राजा — (तिला उठवितो.) काय तुम्ही करितां हें बाई; मी तुम्हांस प्रार्थितों कीं उठा. तुमचे भ्रताराने जी सरकारचाकरी बजाविली होती ती पाहिली असतां मी हें करितों हें फार थोडें आहे. सांगा मला आतां, तुम्ही मुलास परत न्याल कीं नाहीं?

सगु॰ — महाराज, हे उपकार जन्मोजन्मीं विसरणार नाहीं.

राजा — आणि मुला, तूं आतां आईपाशीं जाशील कीं नाहीं?

अंतिक.

अंतिक— (घड्याळांशीं खेळतो.) आईपाशीं ? होय महाराज.

राजा— तूं मजकडे राहात नाहींस तर ?

अंतिक— बरें तर, जशी महाराजांची मर्जी.

राजा— तर; जर मी आतां तुला आईकडे लाविलें, तर तूं मजपाशीं नाहींसा होशील नव्हे ? आणि तुझी तर इच्छा आहे कीं, मजपाशीं असावें; आणि तुझे आईची ही तशीच इच्छा आहे. असो, मला कांहीं दुसरा प्रकार केला पाहिजे. बाई, तुम्ही येथें असा, मी हाच आलों.

प्रवेश १२,

सगुणाबाई आणि अंतिक

सगु०— (बांकावर बसते.) आहा ! काय सुदीन हा ! काय अकल्पित सुख हें !

अंतिक— कां आई ? कां ? तूं आतां खुशाल्लीस ना ?

सगु०— (त्यांस जवळ घेते.) अगा माझे जिवलगा, माझे परमप्रिया मुला !

अंतिक— पण तुला फार हर्ष झाला असें मला दिसत नाहीं. तुला फार आनंद व्हावा असें मी इच्छितों.

सगु०— बाळा, मला आतां मोठी लज्जा होते, कांकीं, मी भगवंतास शब्द लावीत होतें. तूं झालास तसेंच तुझे बापाचें वर्तमान आलें; तेव्हां मी तुला टाकलें, आणि तूं कशास जन्मलास म्हणून तुला शब्द ठेविला; (ती त्याला आलिंगिते आणि त्याचा मुका घेते.) आणि त्याच तुझे हातून मी आज सर्व संकटांतून मोकळी झालें! त्वां आज माझीं आसवें आटिलीं! हे भगवान्, आतां मी आणखी कसची वांच्छा करूं? मी परिपूर्ण झालें. मला कांहीं अपेक्षा राहिली नाहीं. पण एक तेवढें तुझे भावाचें दुःख मात्र मला उणें आहे; मग माझें सर्व नीट झालें.

अंतिक— माझे भावाचें, कां? त्याचें काय आहे?

सगु०— जर राजेसाहेबांस त्याचे गुण समजले तर—

अंतिक— त्यांना समजले तरी त्याचें काय होणार आहे? त्वां पाहिलें नाहीं; ते काय रूपाळू, काय थोर आहेत ते!

सगु०— खरें, पण आपणावर, कांकीं आपण त्यांचा कांहीं अपराध केला नाहीं.

अंतिक.

अंतिक— पण त्यांनीं मला वचन दिलें आहे कीं; मी को- णापाशीं सांगणार नाहीं.

सगु॰— (भ्याली) काय! त्यांनी तुला वचन दिलें आहे! कसचें?

अंतिक— होय खरेंच, म्हणून तूं भिऊं नको.

सगु॰— मी थरकतें, त्वां त्यास सांगितलें तर?

अंतिक— नाहीं; सांगितलें म्हणशील तर कांहीं सांगि- तलें; मला ठाऊक होतें तितकें मात्र सांगितलें. मग त्यांनीं मला त्याचें आचरण पुसलें; तें मी काय उ- गीच खोटें सांगूं? तुला ठाऊक आहे कीं, त्वां मला खोटें सांगावयाची मनाई केली आहे.

सगु॰— पण, मुला हें काय केलें!

अंतिक— कां बये, तूं चिंता कां करितेस?

सगु॰— अरे, चिंता कां करितेस, म्हणून आणखी पुसतो- स! जर राजांनीं आणखी चौकशी केली, आणि जर त्यांस तें समजलें, तर मग तुझे आईची आणि तुझे भावाची धडगत नाहीं.

अंतिक— (ती रडूं लागते.) धडगत नाहीं!

सगु॰— चुप: कोणी येतें आहे. (ती त्याचें चुंबन करिते आणि त्यास अवसान देते.) एक शब्द बोलूं नको,

डोळे पूस. तुला रडतां पाहिलें तर एकादा घात होईल, चिंता करूं नको.

प्रवेश १३,

सगुणाबाई, अंतिक, राजा, दलपतराव, आणि हरबाजीराव.

राजा — या राव, आंत यावें. (हरबाजीरावास.) रणधीररावांचे पुत्र हरबाजी नाईक गाडदी ते आपणच काय?

हर० — (फार लवून.) होय, महाराज.

राजा — योग्य, तुमचे तीर्थरूप बहूत सज्जन, आणि मोठे शूर होते. माझी खातरी आहे कीं, तुम्हीं ही त्यांची चाल धरली असेल; आणि तेणेंकरून तुम्ही त्यांचे पुत्र साजां असें करीत असाल.

हर० — महाराज, तसें म्यां करावें, हें मला योग्य आहे.

राजा — खरेंच, तुम्ही योग्य आहां त्यांपक्षीं योग्य असेल तेंच कराल. ही पाहा तुमची आई, हिचे गुण,

अंतिक.

आणि ह्या मुलाचें शुभलक्षण पाहून तुमचें कुटुंब च थोर आहे, असें माझे बुद्धीस आलें; आणि मला वाटलें कीं, तुम्हा सर्वांस एके ठिकाणीं पाहावें; म्हणून येथें पाचारून आणिलें आहे.

हर० — (आणखी लवतो अमळ डोलानें.) महाराजांनीं ही आज मला मोठी आंबरू दिली!

राजा — तुम्हांस योग्य आहे, त्यापेक्षां मीं कांहीं अधिक केलें नाहीं.

हर० — महाराज मला आपलें कृपापात्र करितात.

राजा — खरेंच, तुम्हांस भाग्यास चढवावें, अशी माझी फार इच्छा आहे; परंतु तुमचें स्वरूप माझे बुद्धीस आलें आहे, तसेंच वास्तवीक आहे, अशी माझी खातरी झाली पाहिजे; कांकीं, तुमचे निस्पृहपणाचे बोलण्याचा, व तुमचे मोढीचा डौल पाहून—

हर० — आहा! महाराज, धन्य मी!

राजा — ह्यावरून मला वाटतें कीं, एक तर तुम्ही बहुत थोर असाल, किंवा बहूत वाईट मनुष्य असाल; परंतु अशा आईबापांच्या पोटीं आणी कसा पुत्र होणार नाहीं; नाहींच वरें तर ह्यासमयीं मीं तुमची काय सेवा करावी, तुम्हांस एक पायरीवर चढविलें तर त्यानें

तुमची योग्यता फार वाढेल असें कांहीं दिसत नाहीं; बरें तुम्हांस कसें वाटतें?

हर०—(अमळ विचार करून.) खरें, महाराज.

राजा—बरें एक पायरी टाकून दुसरे पायरीस चढविलें असतां तुम्ही जमातदार, मात्र व्हाल; शंभर मनुष्यांवर सर! त्यांतही कांहीं विशेष नाहीं. पण प्रथम, (दलपतरावांकडे फिरतो.) राव, तुमचे भाच्याचे योग्यतेविषयीं तुमचें काय मत आहे?

दलप०—(अमळ गोंधळून.) माझें महाराज? माझें मत?

राजा—ह्या भाषणावरून विपरीत असावें मा भास होतो.

दलप०—नाहीं महाराज, फार स्फपरीत आहे; मला वाटतें कीं, हा हिंमती आहे; आणि पुढें शूर निपजेल.

राजा—(हरबाजीस तोषितासारिखा पाहातो.) काय हो? हें खरें?

दलप०—आणखी हा स्वरूपानेंही फांकडा दिसतो.

राजा—होय, हा चांगला जवान आहे हें मला प्रत्यक्ष दिसतें. पण त्याचें आचरण, त्याची रीति कशी? तु-

अंतिक.

म्हांला असल्या हलक्या गोष्टी विचारावयास मला लाज वाटते, पण मुख्यत्वेंकरून हा कोणते प्रकारचा मनुष्य आहे तें मला समजलें पाहिजे.

दलप० — (हंसून.) अमळसा रंगिला; कोणे समयीं अमळसा धट्ट ही. पण महाराज, हां शिपायास दूषणें नव्हत.

राजा — खरेंच? मला हें आजपर्यंत समजलें नव्हतें. आतां, बाई, मला तुमची साक्ष मात्र पाहिजे. तुम्ही त्याविषयीं काय म्हणतां? — (अमळ विसांवून) कांहीं नाहीं मला वाटतें.

सगु० — मीं त्याविषयीं काय सांगावें, महाराज?

राजा — काय तुम्हांस दिसत असेल तें, खरेंच सांगा.

सगु० — पण महाराज, मला तें सांगवेल? जर मला त्याची प्रशंसा कर्तव्य असली, ती मीं त्याचे समक्ष केली, तर महाराजांस मानेल? अथवा जे त्याचे आचरणाप्रमाणें त्यास फळ तत्काळ देऊं शकतात, अशांजवळ मला त्याची वांकडी गोष्ट बोलवेल?

राजा — (हंसून) बाई, तुम्ही मोठ्या फक्कड आहां. त्या उत्तरांत तुम्हीं आईचा कनवाळूपणा राखून

बापकोचा भीरुपणा दाखविला, तुमची प्रशंसा मी कशी न करूं? (हरबाजीस अमळ गंभीरवाणीनें) रावजी, एकएकाची चाल निरनिराळी असते; तशी माझी ही आहे. कोणास वाढवावें असें माझे मनांत आलें, म्हणजे मी पहिल्यानें त्यास पाहाण्यांत देत असतों, हें तुम्हांस कसें दिसतें बरें?

हर०—(भिऊन आणि घाबरून.) महाराज! हें हें हें—

राजा—होय, माझी चाल अशीच आहे. तुझी नरबार दलपतरावां स्वाधीन कर, तुझे ठायीं मला अमळ संकोच आटळला असता तर इतकें होतें ना. पण अहंकार! हा बोलण्यांत धीटपणा! आपण दुर्गुणी आहों, हें आपले मनांत समजून ही जो अशीं भरंवशाचीं बोलणीं बोलतो, त्या मनुष्यापासून कसची आशा धरावी? त्या मनुष्यानें मला राग आणिला असें कोणास वाटेल? त्या मनुष्यानें आपले महा थोर आईस त्याप्रमाणें गांजलें असें कोणी मानील? इतकें करून ही पुनः—(रागानें) घालाहो ह्याला एक महिना बंदीखान्यांत. बाई, खरेंच सांगतों, तुम्हांकरितां मी ह्यानें कांहीं अधिक म-

अंतिक

नास आणिलें नाहीं; एरवीं ज्या गोष्टी माझे कानीं आल्या आहेत, त्यांवरून मला दिसून येतें कीं, हा महान् अपराधी आहे. (रोषयुक्त आणि तीव्र वाणीनें.) दलपतराव, ह्या उपर ह्याचें कांहीं वांकडें आचरण आढळलें असतां, मला तत्काळ कळवा—समजलां? त्याक्षणीं मी पुढें ह्यास योग्य वेस चढविणार आहें, म्हणून (दलपतरावांकडे पाहून.) दलपतराव, तुम्हीं अथवा (नम्र वाणीनें) बाई, तुम्हीं मजकडे ह्यासमयीं ह्याची रदबदली करूं नये. ह्याला कोणतेही मिषानें कांहीं देऊं नये. ह्याला हावा असला तर ह्यानें आपले रोजमुऱ्यांत खर्च चालवावा. (बोटानें सूचना करितो.) आतां जावें राव आपले बंदीशाळेंत. (दलपतराव आणि हरबाजी जातात.)

प्रवेश १४,

राजा, सगुणाबाई, आणि अंतिक.

राजा — कां बाई, तुम्ही कष्टीश्या दिसतां?

सगु० — महाराज! मी आई आहें.

राजा — पण तुम्हीं इतर अज्ञान आयांसारखी आई नव्हां, ज्या मुलाला अमळ दुःख होईल म्हणून त्यास शिक्षा करीत नाहींत.

सगु० — अशी ममता करितात ती खोटी ममता. पण मला चिंता इतकीच कीं, तो आतां जन्मवर महाराजांचे कृपेंतून गेला असें नव्हावें.

राजा— त्याविषयीं तुम्ही काळजी करूं नका; माझे मनांत इतकेंचकीं, मी त्यावर जे पुढें उपकार करणार त्यांस त्यानें योग्य व्हावें, आणि त्याचे वयाकडे ही कांहीं पाहिलें पाहिजे; म्हणून मी त्यास झालेले अपराध क्षमा करीन पण असें सदा करणार नाहीं. पाहूं या, कसें होतें तें. एका यास पश्चात्ताप होऊन तो ठिकाणा येतो, एकादा उलटा अधिक बिघडतो. पण कसेंही होवो, तुम्हीं स्वस्थ असावें. मला वाटतें आतां तुमचा मुलगा मार्गावर येईल, आणि तो जसजसा सुधारेल त-

अंतिक

सतशी मी त्याजवर कृपा करीन. (अंतिककडे व-
ळून.) त्या मुलाविषयीं तुम्ही जाणतां मीं काय यो-
जिलें आहे तें?

सगु० — तें जें कांहीं असेल तें त्याचे कल्याणार्थच असे-
ल. महाराज, आपला थोरपणा ऐकून, आपलें क-
ल्याणचिंतन केल्यांवांचून माझा एक दिवसही रि-
कामा गेला नाहीं. पण आपले गुण आज प्रत्यक्ष
पाहून मला वाटलें कीं, मीं आपलें स्वरूप कांहींच
ओळखिलें नाहीं.

राजा — तुम्हांस ठाऊक आहे? मी इच्छितों कीं, त्याला
माझे राज्याचा स्तंभ, माझा विश्वासू सेवक, आणि
मुलांचा मित्र करून ठेवावें, कीं जो एकादे दिवशीं प्र-
संग पडला असतां, आपले बापाप्रमाणें राज्याचे क-
ल्याणार्थ प्राण खर्चे करील.

प्रवेश १५,

राजा, सगुणाबाई, अंतिक, आणि खिजमद्‌गार.

खिज० — महाराज, विनंती आहे, बाहेर कुनशाले यार
आले आहेत.

राजा— त्यास अंत पडूं दे. बाई, माझे मनांत आहे तें मी आतां तुमचे समक्ष करितों, तुम्हांला तें रुचावें म्हणून.

प्रवेश १६,

राजा, सगुणाबाई, अतिक, आणि राजशाळागुरु.

गुरु—(नमतो) महाराजांची आज्ञा ऐकावयास सिद्ध आहें.

राजा— बहुत संतोष झाला. बलाविलें होतें इतक्या करितां कीं, राजशाळेंत थोरांचीं मुलें तुम्हांस काय देत असतात?

गुरु— थोरांचीं मुलें महाराज? तें आईबापांचे थोरपणावर आहे.

राजा— असो, पण तुम्ही काय घ्याल तें सांगा.

गुरु— साहाशें रुपये वर्षास. महाराजांची आज्ञा झाल्यास.

राजा— बरें तर, हा मुलगा तुमचे स्वाधीन करावयास मी इच्छितों. त्यास बाप नाहीं, म्हणून मी त्यास बापाचे जागीं झालों आहें, त्या अर्थी त्यास जें पाहिजे तें सर्व मी देईन. पण प्रथम मला सांगा कीं, मुलांचे चौकशीवर कोण असतो; कांकीं तें मुख्यत्वें पाहिलें पा-

अंतिक

हिजे.

गुरु — वेगवेगळाले उपगुरु आहेत.

राजा — तें, मला वाटतें कीं, आपआपले कामास योग्यच असतील; पण मी त्यांस ओळखीत नाहीं. माझा सर्व भरंवसा तुम्हांवर आहे. तुम्हीं माझे खातरीस उतरलां आहां, म्हणून कृपा करून तुम्हीं स्वतां त्या मुलाचें सर्व पाहावें.

गुरु — जशी आज्ञा.

राजा — मी आज्ञा म्हणून नाहीं सांगत; तुम्हीं संतोषानें हें कबूल करावें.

गुरु — महाराजांची ज्यांत संतोष तें म्यां करावें, त्यांतच माझें कल्याण.

राजा — मी तुमचा उपकारी होईन. (अंतिकास कानीं धरून,) माझे मुला ये, हे गुरु पाहिलेना? हे बहुत शांत आणि सज्जन आहेत; तूं ह्यांच्या संगातीं जाऊन त्यांकडे राहा, आणि चांगला विद्याभ्यास कर.

अंतिक — (पळभर गुरूचे तोंडाकडे पाहून,) महाराज.

राजा — पण हे तुझे धनी, हे तुझे हितकर्ते, असें

तूं त्यांस मान, त्यांचे वचनाबाहेर चालूं नको. त्यांची मोठी मर्यादा ठेव. आणि जर का त्यांनीं तुझी फिर्याद केली—

अंतिक— त्याविषयीं महाराजांनीं निश्चिंत असावें.

राजा— कांकीं, आतांच तुझे दृष्टीस पडलें कीं, मी जसा गुणवानास चांगला, तसाच दुर्गुण्यास वाईट आहें. तुझा इवला बोभाटा ऐकिला असतां— हो.

अंतिक— (मोठे नम्रतेनें गुरूस नमतो.) गुरुजी तुम्ही मजवर रागावाल असें मी कधीं करणार नाहीं.

राजा— हें मुलगें तुम्हांस कसें वाटतें?

गुरु— महाराज, आपला वरद हस्त ज्याचे माथीं, त्यास काय पाहावयाचें आहे? मी त्याला आपल्या मुलाप्रमाणें वागवीन.

राजा— बरें तर; त्याला घेऊन जा. बाई, त्या गोष्टीची तुम्हांस कांहीं अडचण नाहीं म्हणून वाटतें.

मृग०— हे भगवान्! अडचण, महाराज!

राजा— जा तर, माझे प्रियकरा, आणि कधीं सदाचरणाचा, सत्कृतीचा मार्ग सोडूं नको. तुला कोणतेही गोष्टीचें मी उणें पडूं देणार नाहीं. पण तूं म-

अंतिक.

ड्रा खिन्नसा दिसतोस ?

अंतिक— (राजाचा हात धरतो.) ईश्वर तुम्हांस सर्व करवें देवो

राजा— (कोमलतेनें) आणि तुलाही तसींच देवो; आणि तुझें कल्याण करो, माझे मित्रा. आहा! त्यानें हृदय किती दाटलें आहे! (गुम्रस,) आतां तुह्मीं त्याला घेऊन जावें. आणि बाई, तुम्हीं त्याबरोबर जावें, आणि तुमचा मुलगा राहाणार तें स्थळ पाहावें.

सगु०— (साष्टांग नमस्कार घालिते.) महाराजांचे उपकार! मी काय— (तिचा गळा दाटला, अश्रूंचे लोट चालले, बोलवत नाहीं.)

राजा— तुम्ही काय करितां हें बाई? हें मला आवडत नाहीं.

सगु०— मला हे पाप—

राजा— (तिला बळात्कारानें उठवितो.) माझे मात, तूं मला इतका थोरपणा देऊं नको. ऊठ, उभी राहा.

सगु०— (ती उठते) बरें तर, मी आतां निरोप घेतें. (पर द्यान करिते.) मी हे असे निंबा देवाकडे जाईन, आणि तुमच्याविषयीं, शेर, दीनदयाळ

त्यांचें सदा कल्याण असो म्हणून त्यापाशीं प्रार्थना करीन.

राजा — (तिन्ही बार पडते पोहोंचिवतो.) यारे बाई, तुमचें देव बरें करो.

(मग तीं सर्व निघून जातात.

सूचना.

पूर्वी सदाशिव काशीनाथ छत्रे यांनीं हें भाषांतर केलें, हें फार चांगलें आहे. यांत व्यावहारिक भाषेच्या रीतीनें जागोजाग रस आणले आहेत, परंतु त्यांच्या रचनेंत कोंकणी शब्द फार, व कोठें कोठें दूरान्वय, व कोठें कोठें विरामचिन्हांची अव्यवस्था, व कितीएक ठिकाणीं व्याकरणाचे दोष होते, यामुळें या आवृत्तीचे वेळेस मत शोधिली. शोधितेवेळेस मूळ पुस्तक गर पाहिलें नाहीं, पण जें छापलेलें मराठी पुस्तक होतें तेंच शोधून नीट केलें. तें असें,

कोंकणी शब्द कोठें कोठें होते ते काढून देशाप्रमाणें शब्द घातले

कोठें दूरान्वित शब्द होते ते जेथील तेथें समीप केले.

विरामचिन्हें म्हणजे कामा, फुलस्टाप, इत्यादिक यांची व्यवस्था केली.

कितीएक ठिकाणीं व्याकरण दोष होते ते काढून नीट केले.

ग्रंथांत कोठें कोठें हिंदुस्थानी भाषा आली आहे ती शुद्ध नव्हती, ती हिंदुस्थानी भाषेच्या रीतीप्रमाणें नीट के-

मी शब्द वृत्तीयांत जेथें आला तेथें त्यावर अंकुस्ता देऊन मीं असें केलें, किंवा म्यां असें शब्दरूप लिहिलें.

कर्मणिप्रयोग भावप्रयोग यांची व्यवस्था व्याकरणा-

सूचना.

त्या रीतीप्रमाणें नीट केली.

जेथें दुर्बोध शब्द होते तेथें प्रायः सुबोध शब्द घातले. ह्यांशिवाय जें न्यूनाधिक आढळलें तें नीट करून प्रत शोधिली असे.

सूचना.

त्या रीतीप्रमाणें नीट केली.

जेथें दुर्बोध शब्द होते तेथें प्रायः सुबोध शब्द घातले. ह्यांशिवाय जें न्यूनाधिक आढळलें तें नीट करून प्रत शोधिली असे.